

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
«Національний гірничий університет»

На правах рукопису

МОСКАЛЬОВ ДЕНИС В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ

УДК 94 (477) «XVIII і XIX ст.»

«АНТИКВАРНИЙ РУХ» НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – СЕРЕДИНІ XIX СТ.

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Швидько Ганна Кирилівна
доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерельна база дослідження.....	36
1.3. Методологічні основи дослідження.....	42
РОЗДІЛ 2. «АНТИКВАРНА» ПРАКТИКА В ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ЄВРОПИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	47
2.1. Еволюція «антикварної» діяльності в європейських країнах.....	48
2.2. Особливості російської «антикварної» практики.....	73
РОЗДІЛ 3. «АНТИКВАРІЇ» ТА ЇХ ЗІБРАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.	84
3.1. Коло українських «антикваріїв» та їх інтелектуальні зв'язки.....	89
3.2. Шляхи формування й комплектування джерельних колекцій «антикваріїв» ..	119
РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ «АНТИКВАРНИХ» КОЛЕКЦІЙ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ. ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ Й КУЛЬТУРИ.....	132
4.1. Історіографічний напрям «антикварних» студій.....	132
4.2. Едиційна діяльність українських «антикваріїв».....	159
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	177

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження вітчизняного культурно-історичного та духовно-інтелектуального простору другої половини XVIII – середини XIX ст., безумовно, вимагає характеристики істотних явищ і процесів часу, врахування його провідних факторів і тенденцій, реконструкції визначальних аспектів та впливів, що дозволить з'ясувати своєрідність й багатогранність доби. Адже саме на другу половину XVIII – середину XIX ст. припадає процес конституювання окремих наукових дисциплін, зокрема, історіографії, археографії, джерелознавства, етнографії, архівознавства, що відповідно ставить проблему дослідження підґрунтя й головних чинників розвитку історичного знання.

«Антикварний рух» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст., що являв собою творчу евристичну, дослідницьку та едиційну діяльність української інтелектуальної еліти і становив важливу частину її духовного життя, відіграв значну роль у трансформації вітчизняної історичної науки (її структуризації, спеціалізації, методологізації). «Антикварний рух» репрезентувався не лише як важливе суспільно-культурне явище (що відіграло вагомий роль у збереженні інтелектуального потенціалу, духовно-культурної спадщини українського суспільства), але й набув якостей археографічно-джерелознавчого феномену, що знайшов своє місце у вітчизняній історичній традиції.

Появу «антикваріїв-збирачів» в історіографії традиційно пов'язують з добою Відродження, власне з тодішніми зацікавленнями класичною давниною. Саме за часів Ренесансу розгортається широкий рух з пошуку, збирання, вивчення й публікації історичних пам'яток минулого. З того часу «антикварна» практика посіла важливе місце у системі історичних студій.

XVII ст. – доба зародження критичного мислення і перших спроб перевірки вірогідності свідчень античних і середньовічних творів, так званої «ерудитської історіографії», яка спричинила широке використання доти майже

не задіяних в історичних працях різновидів джерел (законодавчих та нормативних актів, королівських привілеїв, дипломатичних угод, документів канцелярій, монет, гербів тощо) викликала нову хвилю «антикварних» досліджень, що потребували відповідного рівня наукової підготовки.

У «просвітницькому» XVIII ст. збирачі та критики історичних джерел продовжують посідати чільне місце в системі історичних досліджень. Адже власне у XVIII ст. з'являється мода на збирання старих рукописних кодексів, історичних документів та матеріалів, починають формуватися великі колекційні збірки, а до чималих приватних архівів укладають перші інвентарі й каталоги, виникає спеціальна посада «архівіст», до чийх обов'язків належало впорядкування, збереження й опис документальних зібрань. Саме на XVIII ст. припадають не лише численні публікації корпусів старожитностей в різних країнах Європи, але й становлення методологій історичного дослідження, їх кодифікація й систематизація [416, с. 108–112, 230–231].

Для характеристики стану історичних досліджень у Росії та Україні XVIII ст. наведемо свідчення сучасника, відомого вченого та організатора багатьох наукових заходів в царині історії А.Л. Шльоцера. Коли 1762 р. на запрошення Г.Ф. Міллера він прибув до Росії, то був уражений розмежуванням сфер діяльності та наукових інтересів, що існувало між знавцями історії. Першість у дослідженні вітчизняного минулого належала збирачам давніх текстів, літописів і стародруків, а «ті, хто писав історію, пасли задніх» [104, с. 47; 267, с. 187; 275, с. 157].

Як підкреслила сучасна дослідниця української історіографії Ірина Іванівна Колесник, у межах вивчення минулого України поряд з авторами історичних творів досить чітко виокремлюється діяльність збирачів історичних документів, фамільних пам'яток, що відповідно ставить питання про специфіку й особливості «антикварної» діяльності на Лівобережній Україні досліджуваного періоду, головних чинників, проявів і наслідків цього явища [267, с. 157–158].

Однією з актуальних проблем дослідження «антикварного руху» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст. є недостатня вивченість і не розробленість присвяченої йому історіографічної традиції, необхідність її узагальнення й осмислення. Це дозволить не лише проаналізувати окремі оцінки та інтерпретації цього феномену у концепціях вітчизняних істориків, визначити характерні особливості авторських підходів, методик осмислення та стилів історіографічної творчості дослідників, але й конкретизувати сутність цього явища української історії, з'ясувати його провідні фактори, тенденції, риси й закономірності.

Розмаїття оцінок і характеристик українського «антикварного руху», що склалося в історичній традиції (від визначення його як «історично-антикварного дилетантизму», «напів-історизму», результату «шляхетсько-старшинського пристосування» до швидких змін у житті колишньої Гетьманщини та забезпечення власних вузькостанових інтересів, до наділення його представників «українським патріотизмом» й «національною свідомістю»), зумовило різні, а інколи й протилежні образи цього явища. Це було відображенням зміни парадигм вітчизняної історичної науки, що визначило специфіку еволюції образу студій другої половини XVIII – середини XIX ст.

Не зупиняючись докладно на розгляді історіографії проблеми (цьому присвячений спеціальний підрозділ роботи), все ж зазначимо її певну мозаїчність та фрагментарність, розгляд у ній лише окремих фактів та сюжетів українського «антикварного руху», якими виражений сьогодні досліджуваний період у розвитку вітчизняної історичної думки, а також загальну «вписаність» цього явища до схеми національного відродження України, зведення його причин та мотивів до якогось окремого фактора-рушія, обмеження його часових та регіональних проявів.

Недостатня розробленість обраної для дослідження теми у вітчизняній історіографії, розпорошеність оцінок діяльності українських «антикваріїв» в історичних розвідках, відсутність спеціальних узагальнюючих праць,

присвячених даній проблемі, визначають її актуальність. Потреба аналізу сутності «антикварного руху» другої половини XVIII – середини XIX ст., узагальнення присвяченої йому історіографічної традиції продовжує існувати, оскільки вона зумовлена необхідністю з'ясування причин і мотивів цього процесу як явища не лише української, а й світової історії, реконструкцією умов та вирішальних факторів доби, визначенням її інтелектуально-творчих можливостей і культурної своєрідності.

Актуальність теми дисертації полягає в тому, що вивчення «антикварної» діяльності представників української еліти досліджуваного періоду дозволяє краще зрозуміти складний процес становлення та розвитку вітчизняної історичної науки і ту роль, яку відіграла «антикварна» творчість для еволюції історичної свідомості та пізнання, формування ідентичності і збереження культурної спадщини українського суспільства.

Поняття «антикварний рух» означає цілеспрямовану й активну практику з пошуку, збирання, систематизації, вивчення, а інколи й публікації історичних пам'яток, що набували якості джерел. Дане поняття умовне, оскільки звернення до минулого відбувалося в кожному випадку по-різному, але використання зазначеної дефініції дозволяє певним чином поєднати, узагальнити і знайти спільне в цьому явищі європейської історії, насамперед через дослідження та сприйняття наслідків активної «антикварної» роботи. Розкриття, наповнення й коригування змісту цього поняття в широкому сенсі є наскрізною проблемою дослідження, а тому вимагає докладного аналізу видів, форм, прийомів, напрямів і результатів «антикварної» діяльності представників тогочасної інтелектуальної еліти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене у відповідності з науковою програмою в межах держбюджетної планової теми «Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку Наддніпрянщини нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 0107U006350), яка виконується колективом кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Метою дисертації є реконструкція загального образу українського «антикварного руху», який постає з аналізу наукового доробку його представників та існуючої наукової історіографічної традиції, присвяченої їм.

Відповідно до мети у роботі вирішуються такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати особливості «антикварного руху» в загальноєвропейському контексті;
- окреслити духовно-культурне середовище, в якому самоідентифікувалися та творчо реалізувалися (створювали свої зібрання, фамільні архіви, бібліотеки, історичні праці і здійснювали публікації) українські «антикварії»;
- дослідити вплив процесу інтеграції української еліти другої половини XVIII – середини XIX ст. до загальноімперського (передусім столичного) культурно-інтелектуального простору на характер «антикварної» діяльності;
- висвітлити коло українських антикваріїв та розкрити їх інтелектуальні зв'язки;
- дослідити особливості формування приватних джерельних зібрань та специфіку їх використання;
- визначити й проаналізувати основні прояви «антикварного руху» вказаного часу та напрями, в яких він виражався;
- розглянути концепції й підходи при вивченні генези «малоросійського антикварства» як соціокультурного явища, що були провідними і панують зараз в українській історіографії, здійснити їх аналіз;
- з'ясувати значення й місце «антикварного руху» у вітчизняному культурно-історичному процесі.

Об'єктом даного дослідження є антикварний рух на Лівобережній Україні як цілісний феномен суспільно-культурного життя другої половини XVIII – середини XIX ст.

Предметом дослідження виступає «антикварна» діяльність окремих представників еліти тогочасного українського соціуму (переважно нащадків козацької старшини), яка становила більшу чи меншу частину їх творчого життя і виражалася у створенні численних та різноманітних зібрань рукописів,

стародруків, книг, їх вивченні, публікації й використанні в історичних дослідженнях.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину XVIII – середину XIX ст. Вибір нижньої межі обумовлений початком поширення «антикварної» діяльності серед представників еліти Лівобережної України, здійснюваної паралельно з процесом інкорпорації українського суспільства до імперських структур. Верхня межа представляє час перетворення «антикварної» діяльності окремих збирачів і дослідників пам'яток вітчизняного минулого у перші організаційні інституції на території України, що вже професійно займалися евристичною, камеральною й едиційною практикою (Одеське товариство історії та старожитностей з 1839 р. і Київська археографічна комісія з 1843 р.) та створення перших синтетичних творів з української історії нового типу (праць Д.М. Бантиша-Каменського, М.А. Маркевича й О.І. Мартоса), що ґрунтувалися на попередніх досягненнях «антикварних» студій і були їх логічним наслідком.

Історіографія проблеми охоплює другу половину XVIII – початок XXI ст., що зумовлене спробою досягнути еволюцію образу досліджуваного явища від самоідентифікації окремих представників «антикварного руху» до сучасних концепцій його інтерпретації.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Лівобережної України (за термінологією того часу – Гетьманщини/Малоросії), де власне і розвинувся активний інтерес до колекціонування й вивчення історичних пам'яток, майже паралельно з процесом інтеграції цих земель до Російської імперії. Географічні межі дисертації торкаються також тогочасних адміністративних і культурних центрів імперії – Санкт-Петербургу й Москви, де жили та працювали окремі українські «антикварії». Завдяки наявності необхідної видавничої інфраструктури, широкого інтелектуального середовища і наукових інституцій, саме в імперських столицях відбувалася активна едиційна діяльність вітчизняних «антикваріїв».

Методи дослідження. Дисертація побудована на методологічному підґрунті принципів об'єктивності та історизму. У роботі використано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових (історичний, логічний, метод класифікації і метод актуалізації), конкретно-історичних (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний та історико-генетичний) та запозичених з інших галузей знань (біографічний і просопографічний) методів дослідження. Серед конкретно-історичних методів в процесі дослідження особлива роль належить проблемно-хронологічному методу (необхідний для з'ясування точних дат, часових меж та дистанцій певних фактів, подій, процесів і явищ, розкриття діалектичної логіки досліджуваного феномену з урахуванням усіх його аспектів, станів, чинників і форм) та історико-типологічному методу (формує типологію проблеми у зазначених просторово-часових межах дослідження, сприяє визначенню схожих чи відмінних процесів у загальноісторичному контексті Європи на основі порівняння їх якісних ознак). Залучений ретроспективний метод дозволяє дослідити «антикварний рух» від відомих науково-організаційних осередків джерелознавчих досліджень та перших узагальнюючих синтетичних розробок вітчизняної історії у зворотньому напрямі до витоків збиральницької роботи, а порівняльно-історичний метод покликаний виявити специфіку «антикварної діяльності» різних часових етапів та соціально-політичних ситуацій досліджуваного періоду, особливості її прояву залежно від інтелектуально-культурного середовища. Метод просопографічного аналізу дозволяє зосередитися на вивченні творчих аспектів життєвого шляху конкретних представників «антикварного руху», даючи змогу аналізувати характер їх наукових доробків.

Специфіка роботи полягає у трирівневості її джерельного матеріалу відповідно до предмету й мети дослідження. Вивченню підлягають не лише твори істориків досліджуваного часу та масив історіографічних студій, присвячений їм, але й широкий комплекс наукової літератури, спрямований на дослідження цього масиву – тобто історіографія історіографії проблеми, що й

визначає характерну структуру та особливості джерелознавчого аналізу. Відповідно до цього, джерельна база складається з першоджерел (створених «антикваріями» наративів, епістоляріїв, історичних праць і частково опублікованих фамільних архівів), вторинних джерел (залученої історіографічної традиції проблеми) і комплексу допоміжної наукової літератури, який дозволяє краще осмислити особливості історичної думки досліджуваного часу та визначити її головні аспекти, умови і тенденції. Отже, джерельна складова фактично накладається на історіографічну, оскільки джерелами дослідження виступають усі залучені в роботі праці.

Назви використаних першоджерел подаємо з великої літери, в лапках та, по можливості, мовою оригіналу, але за сучасним правописом.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- вперше в історіографії «антикварний рух» на Лівобережній Україні розглянуто як окремий об'єкт дослідження, що дозволило представити це явище як оригінальний та цілісний феномен суспільно-культурного життя другої половини XVIII – середини XIX ст., розширити існуючі уявлення про його особливості та значення у розвитку вітчизняної науки і культури;
- у процесі дослідження, на основі аналізу й узагальнення історіографічної традиції проблеми, висвітлені основні концепції генези українського «антикварного руху», форми, напрями, фактори і результати цього явища;
- у роботі проаналізовано загальноєвропейський контекст українського «антикварного руху» та визначено особливості еволюції подібних інтелектуальних практик протягом основних культурних епох в різних європейських країнах. Уперше в науковій літературі встановлено особливості інтелектуальної творчості українських «антикваріїв», головні чинники та умови, що визначали її характер і місце в системі тогочасних історичних студій;
- в дослідженні уточнено коло українських «антикваріїв» і висвітлені їх інтелектуальні зв'язки, а також визначені специфіка та шляхи формування й комплектування приватних джерельних зібрань;

– уперше в історіографії з’ясовано особливості використання «антикварних» колекцій в історичних студіях другої половини XVIII – середини XIX ст. та їх культурно-історичну роль.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її головні результати можуть бути використані при подальшому вивченні процесу становлення і розвитку української історіографії другої половини XVIII – середини XIX ст., при створенні узагальнюючих історичних наукових праць і розробці історіографічних спецкурсів у вузах, присвячених цій темі.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці теми та її розробці як самостійної наукової проблеми. Реконструкція українського «антикварного руху» досліджуваного періоду сприятиме поглибленню нашого знання щодо особливостей розвитку вітчизняної історичної науки, вивчення головних аспектів і сюжетів, характерних ознак та проявів цього процесу.

Апробація результатів дисертації. Положення роботи та її висновки були апробовані у доповідях і повідомленнях на науково-методичному семінарі кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, а також обговорювалися на низці наукових конференцій різного рівня. Ключові аспекти дисертації були оприлюднені на Других всеукраїнських Яворницьких наукових читаннях (4-5 листопада 2010 р., м. Дніпропетровськ); IX регіональній краєзнавчій конференції «Особистості та їх спадщина в історії і культурі Придніпров’я XVIII – XX ст.» (19 березня 2010 р., м. Дніпропетровськ); X регіональній краєзнавчій конференції «Придніпров’я давнє і недавнє» (25 березня 2011 р., м. Дніпропетровськ). **Публікації.** Основні положення дисертації викладені у 7 публікаціях, 6 з яких – у фахових виданнях, а також у монографії «Антикварії» у суспільно-культурному житті України другої половини XVIII–середини XIX ст.: поняття, рух, спадщина».

Структура дисертаційної роботи підпорядкована вирішенню поставленої мети та дослідницьких завдань. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дев’яти підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Перш ніж перейти до реконструкції загального образу українського «антикварного руху», створеного вітчизняною історіографією другої половини XVIII – початку XXI ст. і, разом з тим, визначити його особливості та зміни у рецепціях тогочасних істориків, розкриємо зміст самого поняття «образ». У науковій літературі існують різні визначення цієї дефініції. Так, радянський енциклопедичний словник наводить наступну її характеристику: «1. Образ (філос.) – це результат та ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості людини. Образ на чуттєвому рівні пізнання – відчуття, сприйняття, уявлення; на рівні мислення – поняття, міркування, висновки. Матеріальною формою втілення образу виступають практичні дії, мова, різноманітні знакові моделі. За змістом образ настільки об'єктивний, наскільки адекватно він відображає об'єкт. 2. Образ (худож.) – спосіб і форма освоєння дійсності у мистецтві, що характеризується нероздільною єдністю почуттів і смислових моментів [368, с. 910].

Поняття «образ» пов'язане з терміном «парадигма», оскільки сукупність типових образів проблеми формує парадигму її дослідження, тобто приклад, загальновизнаний зразок постановки й вирішення наукових проблем і водночас стилі мислення – усталені тенденції історичної думки, що утворюють певні філософські періоди у всіх галузях людської діяльності [342, с. 77].

Отже, загальний образ/парадигма – це сукупність певних уявлень, міркувань, висновків, які в дуже стислому вигляді фіксують результати досвіду окремої людини або груп людей. Це наукова гіпотеза, що протягом певного часу (до свого удосконалення або скасування) відіграє роль наукової аксіоми, яка не потребує нових доказів та доведень [342, с. 77–78].

В даному дисертаційному дослідженні не дається аналізу історіографії загальноєвропейського контексту українського «антикварного руху», оскільки це виходить за межі дослідницьких об'єкту, предмету та поставлених завдань.

Образ «антикварного руху» формувався його ж представниками – істориками досліджуваної доби. Самоідентифікація окремих «антикваріїв» найкраще постає з аналізу їх творчих доробків, насамперед наративного джерельного комплексу. Красномовні свідчення про свою бібліофільську пристрасть, евристично-дослідницькі захоплення та вправи залишили, зокрема, Григорій Андрійович Полетика, Андріан Іванович Чепа, Василь Григорович Полетика, Федір Йосипович Туманський, Олександр Андрійович Безбородько [116, с. 55–60; 43, с. 364–369; 49, с. 8–9; 50, с. 174–176; 46, с. 97–116; 71, с. 49, 50–53, 56, 59; 233, с. 68, 80; 83, с. 276; 300, с. 136–138; 311, с. 94–105]. Для згаданих, як і для інших, «антикваріїв» евристична практика не лише становила необхідну умову їх історичних вправ і проектів, але й стала важливою складовою свідомості, духовно-інтелектуальною потребою життя. Тогочасні збирачі не уявляли повноцінного виховання, освіти, дослідження, обґрунтування своїх прагматичних інтересів без власних джерельних колекцій, які слугували для цього фактичним інформаційно-доказовим фундаментом і важливою ознакою статусу.

Саме нащадки козацької старшини Лівобережної України розпочали дослідження та публікацію джерельного матеріалу із власних фамільних архівів і зібрань. Археографічні проекти О.А. Безбородька, В.Г. Рубана, Ф.Й. Туманського, А.І. Чепи, О.М. Марковича були продовжені у другій половині XIX – на початку XX ст. публікаціями М.І. та О.І. Ханенків, М.А. Маркевича, О.М. Бодяньського, М.М. Білозерського, М.Й. Судієнка, Г.О. Милорадовича, А.О. Титова, В.І. Щербини, Ф.Д. Николайчика, М.В. і А.В. Стороженків, П.Я. Дорошенка, М.Г. Астряба, М.М. Бакая, О.Ф. Кістяківського, О.С. Лашкевича, О.І. Левицького, І.А. Линниченка, О.О. Васильчикова, М.І. Григоровича, О.М. Неустроева, М.С. Тихонравова та інших дослідників, едиційні доробки яких частково вже стали предметом спеціального вивчення [333; 332, с. 28–57; 408,

с. 13–22; 406, с. 91–107; 405, с. 102–107; 407, с. 6–23, 62–82; 314, с. 273–290]. Завдяки зусиллям цих істориків у столичних та провінційних журналах, альманахах, окремими виданнями були оприлюднені добірки фамільних документів, окремі пам'ятки та архівні матеріали української еліти XVII–XIX ст. [135; 76; 414; 104; 125; 80; 227; 119; 315; 377; 130; 302; 303; 51; 374; 128; 127; 129; 126; 52; 216; 72; 73; 193; 117; 132; 101; 325; 326; 327]. Один із дослідників української старовини О.М. Маркович, по суті, першим у 1824 р. опублікував на сторінках харківського «Украинского журнала» добірку документів з власного архівного зібрання під назвою «Малороссийская старина», а в 1859 р. окремим виданням частково оприлюднив щоденник свого прадіда – генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича [93; 78; 79]. Інший видавець джерел – А.В. Стороженко – другий і частину третього тому свого видання «Стороженки. Фамильный архив» (у 8 т.) присвятив епістолярній спадщині відомого колекціонера українських писемних пам'яток Андрія Яковича Стороженка [125, т. 2, 3]. Таким чином, до наукового обігу була введена значна кількість історичних джерел – комплексів документації родових збірок рукописів і стародруків.

Історики цього часу у своїх публікаціях зверталися до аналізу біографічних, генеалогічних, творчих аспектів діяльності «антикваріїв», характеризували особливості їх колекцій та історичних творів і, в такий спосіб, поступово моделювали образ збиральництва як важливої громадської справи не лише для розвитку вітчизняної історіографії, але й для збереження культурної традиції освічених верств тогочасного суспільства.

Необхідність спеціального дослідження «прежних изыскателей малорусской старины», їх інтелектуальної творчості й внеску в історичну науку вперше визнав та частково реалізував видатний український історик та археограф Олександр Матвійович Лазаревський. Орієнтуючись на власні історико-біографічні, генеалогічні та суто архівні уподобання, історик у численних статтях та окремих публікаціях подав узагальнені відомості про багатьох українських «антикваріїв». Зокрема О.М. Лазаревський опублікував

епістолярії, щоденники, уривки з сімейних архівів А.І. Чепи, В.Г. Рубана, В.Я. Ломиковського, Г.А. і В.Г. Полетик, О.М. та Я.М. Марковичів, М.Д. й О.І. Ханенків, І.Р. та О.І. Мартосів й інших збирачів і дослідників старовини, знайомлячи, таким чином, читачів з відомими «малоросами» XVIII – XIX ст. [143; 43; 144; 46; 124; 47; 145; 146; 147; 49; 148; 50; 151; 152; 153; 45; 48; 74; 75; 77; 82; 83; 69; 131; 102; 89; 90; 136; 94; 137; 138; 139; 140].

О.М. Лазаревський встиг опублікувати тільки три частини «Прежних изыскателей малорусской старины» [151, 152, 153]. Він, зокрема, вважав Г.А. Полетику автором «Історії Русів» та «возбудителем в местном обществе интереса к малорусской старине» [153, с. 350–351]. Головною причиною збирання пам'яток старовини дослідник вважав зміни в політичному устрої Гетьманщини (обмеження її автономії в імперських структурах) та пов'язаний з цим «решительный переход к общегражданским формам государства», коли знадобився «новый о прожитой страной жизни исторический труд, который должен был дать тому же «малороссийскому читателю» возможность сопоставить уходящий старый строй с наступившим новым», який і виконав, на думку автора, Григорій Полетика. О.М. Лазаревський склав і перший список «антикваріїв»: Г.А. і В.Г. Полетики, А.І. Чепа, Ф.Й. Туманський, Я.М. та О.М. Марковичі, М.І. Антоновський, В.Я. Ломиковський, Д.І. Бантиш-Каменський, М.Ф. Берлинський, О.І. Мартос, М.А. Маркевич [153, с. 350–351; 201, с. 249–273; 202, с. 74–83]. Визнаний дослідник вітчизняних джерел підкреслив особливу цінність старшинських фамільних архівів для історичних студій та зміну у ставленні до них різних поколінь української еліти, що привело до розпорошення і втрати значної їх кількості у другій половині XIX ст. [131, с. 1–2].

Певну увагу «антикваріям» приділив також історик В.П. Горленко, який на основі епістолярного комплексу надав читачам «Киевской старины» відомості про «выдающихся лиц тогдашнего общества» – В.І. Чарниша, А.І. Чепу, В.Г. Полетику. Але, як наголосив сам дослідник, йому не вдалося зробити навіть побіжного нариса «замечательной личности В.Г. Полетики, так как для

его биографии, труда заманчивого и требуемого его благородной памятью, не найдено еще достаточно материалов» [71, с. 54].

Грунтовна двотомна монографія професора київського університету Володимира Степановича Іконнікова «Опыт русской историографии», яка містить майже триста сторінок, присвячених огляду фамільних зібрань та приватних колекцій, і зараз є широкою інформаційною базою для сучасних дослідників проблеми «антикварного руху» другої половини XVIII – середини XIX ст. В.С. Іконніков навів цінні відомості з історії формування та побутування джерельних зібрань, висвітлив склад і зміст фамільних архівів і бібліотек Рєпніних, Воронцових, Кочубеїв, Марковичів, Полетик, Сулим, Милорадовичів, Галаганів, Забіл, Скоропадських, Савичів, Горленків, Стороженків, Лашкевичів, Миклашевських, колекцій Г.О. Потьомкіна, В.С. Попова, П.О. Румянцева, Д.П. Трошинського, О.І. Мусіна-Пушкіна, М.А. Маркевича, О.І. Ханенка, М.Й. Судієнка та багатьох інших збирачів старовини [242; 198, с. 146]. Учений зібрав та узагальнив науковий доробок попередників і, таким чином, створив своєрідну джерельно-історіографічну енциклопедію вітчизняного збиральництва і бібліофільства.

Дослідження Дмитра Петровича Міллера «Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии», присвячене складному і суперечливому процесу перетворення українського панства на імперське дворянство, починаючи з другої половини XVIII ст. і до відомого указу від 20 березня 1835 р., який завершив довготривалі нобілітаційні змагання. Ця студія особливо цінна для вивчення правових, суспільно-політичних та ідейно-світоглядних аспектів українського «антикварного руху» другої половини XVIII – середини XIX ст. [301].

Академік М.П. Василенко у розвідці «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» описав дослідників XVIII – початку XIX ст. як істориків-аматорів, інтерес яких до минулого був підпорядкований лише прагненню вдалої нобілітації за нових суспільно-політичних умов. На думку М.П. Василенка, вони розуміли вітчизняне минуле

«совершенно в превратном виде, а может быть и умышленно извращая его с целью отстоять свои шляхетские вожеления» [191, с. 247]. Історик, звертаючи увагу на доробок багатьох відомих «антикваріїв» того часу, пропонував розпочинати українську (за тодішньою термінологією – малоросійську) історіографію з Г.А. Полетики як людини, що сприяла пробудженню серед української інтелігенції прагнення до самопізнання. Однак, разом з тим він зауважив, що «все эти тенденциозные попытки исторически оправдать и, таким образом, якобы объяснить существующий строй – не выдерживают никакой критики; но, с точки зрения самосознания и затем пробуждения интереса к прошлому малорусского народа – они, несомненно, имели значение и не остались без внимания» [191, с. 248]. Таким чином, М.П. Василенко нівелював наукове значення інтелектуальної творчості «антикваріїв» і обмежив її мотиви, що навряд чи правомірно, адже окремі історичні праці, зокрема твори того ж Г.А. Полетики, для свого часу були цілком фаховими дослідженнями, на чому наголосив сучасний дослідник О.І.Журба [130, с. 223–238].

Подібну оцінку наукової думки другої половини XVIII – середини XIX ст. дав і видатний український вчений М.С. Грушевський, зазначивши у своїй розвідці «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» наступне: «Оживление украиноведения, бросающееся в глаза на переломе XVIII и XIX вв., несмотря на проникающую его жизненность, имеет по большей части довольно ярко выраженный антикварный характер. Интересовались памятью отжившего или отживающего, спешили закрепить на бумаге уходящие образы, с пиетизмом потомков, собирающих фамильные памятники. Проскальзывающие нотки высокой оценки этих украинских древностей, вроде характеристики «малороссийской истории», как «славной ветви российской истории» (в письме Чепы... к В. Полетике)... служат скорее выражением местного украинского патриотизма, аттестованного еще Румянцевым. Но настоящего сознания значения и ценности этой работы, которая постепенно нарастала в украинском обществе с конца XVIII в., еще не

заметно. Даже интерес к языку, к народной поэзии имеет, как отмечено, в значительной степени тоже антикварный характер» [221, с. 21].

Отже, на думку М.С. Грушевського, «антикварний характер» старшинської історіографії фактично виражав некритичне, безсистемне збирання історичних пам'яток, позбавлене розуміння наукової вартості та значення такої практики. Історик вважав що, «малороссийский патриотизм обращает внимание образованнейших представителей украинского общества на собирание, описывание и исследование особенностей старого украинского быта, обреченного, как казалось им, на скорое поглощение новыми формами имперской жизни. С другой стороны, развивается особое внимание к истории Украины, в которой украинские патриоты искали обоснования своим политическим и классовым стремлениям и запросам» [221, с. 6]. М.С. Грушевський зазначив, що поступова ліквідація автономії Гетьманщини викликала сплеск «історико-антикварної» літератури, присвяченої дослідженню української історії, більша частина якої, проте, не була опублікована і збереглася до нашого часу фрагментарно [221, с. 6]. Тобто вчений окреслив фактори, що зумовлювали історичні студії другої половини XVIII – середини XIX ст., патріотичними почуттями тогочасної української еліти (яка усвідомлювала швидке зникнення особливостей колишнього громадського устрою та побуту) і пов'язаною з ними метою забезпечити власні вузькостанові інтереси. Згадував М.С. Грушевський і про «антикварні зацікавлення українських патріотів» (А. Чепи, В. Рубана, О. Безбородька, Г. Калиновського, Ф. Туманського, В. Ломиковського, Я. Марковича, О. Шафонського, Д. Пащенко, П. Симоновського, С. Лукомського, О. Рігельмана).

На нашу думку, погляди М.П.Василенка і М.С.Грушевського були відображенням пануючого тоді змагання і, водночас, співіснування романтично-народницької та позитивістської парадигм мислення. Згідно з цим головними критеріями оцінки творчості істориків другої половини XVIII – середини XIX ст. були їх станова належність, ставлення до проблем простих людей («свого народу»), вираження національних інтересів та пріоритетів, а

головне, відповідність їх праць зразку студій, побудованих на критично опрацьованому широкому джерельному матеріалі. Такі дослідницькі акценти зумовили переважно негативну оцінку/характеристику наукового значення історичних праць українських «антикваріїв».

Відомий російський книгознавець, екслібрисолог й бібліограф У.Г. Іваск у своєму капітальному дослідженні «Частные библиотеки в России. Опыт библиографического указателя» зібрав відомості щодо 1346 приватних зібрань, представивши їх характеристику (походження, склад, зміст, кількість книг, стан, доля та цінність) і біографічні дані про власників [240]. Серед інших колекцій, тут відображені зібрання українських можновладців, церковних ієрархів і відомих вчених (зокрема: О.О. та Г.О. Милорадовичів, В.О. Попова, Г.О. Потьомкіна, О.К. Розумовського, М.Г. Рєпніна, Рафаїла (М. Заборовського), І.І. Срезневського), особливо цінна інформація стосовно «міграцій» та загибелі окремих бібліотек [240, № 746, 747, 915, 924, 949, 952, 959, 1082]. Цей ґрунтовний показник приватних бібліотек, що існували в Росії у XV – на початку XX ст., є унікальною бібліофільською енциклопедією, важливим науково-довідковим джерелом, а тому необхідний для дослідження українського «антикварного руху».

Власний погляд на «антикварний рух» подав у декількох дослідженнях український вчений кінця XIX – початку XX ст., історик і генеалог, знавець старшинських фамільних архівів В.Л. Модзалевський [287, с. XIII–XIV; 100; 304; 305; 306]. Він підкреслив, що колекціонування історичних документів, на основі яких укладалися генеалогічні таблиці, родоводи, рукописні книги, сімейні хроніки, було частиною шляхетського етикету і слугувало для «доказательства прав на наследство, незаконности с точки зрения действовавших тогда канонических правил, брачного союза данных лиц и т. д.». У цьому контексті одним із перших «антикваріїв» він назвав Я.А. Марковича [287, с. XIII]. Дослідник вважав, що головним поштовхом до перетворення особистих історичних занять української еліти на широку громадську справу (рух) були значні політико-адміністративні, соціально-

правові й культурні зміни в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. В.Л. Модзалевський писав: «Грамота Катерини II 1785 г., давшая возможность представителям и потомкам бывшей малороссийской старшины записываться в дворянские родословные книги, возбудила громадный интерес к прошлому предков и вызвала к жизни целый поток «доказательств» о благородстве» [287, с. XIV]. Таким чином, історик встановив основні фактори виникнення проблеми, окресливши їх нобілітаційними змаганнями та пов'язаним з ними розвитком локального патріотизму, історико-правової свідомості провідної верстви українського суспільства.

Оригінальний підхід до характеристики українського історіописання подав у своїй розвідці «З початків нової української історіографії» О.С. Грушевський [222]. Він пов'язав його витoki з «колекціонерами з-поміж українського лівобережного панства», для якого спомини про минуле мали особливе значення та цінну. Це було визначене, на думку автора, поширеною з кінця XVII ст. практикою розшукування фамільних паперів та офіційних документів, які б доводили походження більшості шляхетських родин від козацької старшини та діячів Гетьманщини. Доводячи давність свого роду, їх нащадки мусили звернути особливу увагу на історичні зв'язки з минулим, простежити військову кар'єру своїх предків, їх участь у військових походах, відзнаки від уряду, що «мало підняти самосвідомість українського панства, озброїти його в можливій боротьбі з урядом за свої права і доказати... переконуюче дійсні права на шляхетство на рівні з російським дворянством» [222, с. 58].

Спершу звужений суто генеалогічними аспектами інтерес до минулого поширювався і захоплював інші проблеми української історії. Розшукуючи у старих документах та актових книгах потрібні та цінні звістки про минуле роду, «антикварії» звертали увагу на цікаві матеріали стосовно адміністративного устрою, господарської діяльності, колишнього побуту українського народу. Більшість колекціонерів цікавила місцева старовина (насамперед, історія своєї родини та її відгалужень, минуле рідного села, містечка, найближчої церкви чи

монастиря). В аналізованій публікації О.С. Грушевський розкрив важливу особливість розвитку вітчизняної історіографії XVIII ст., а саме поступовий перехід від генеалогічних розвідок до вивчення історії місцевого краю, зв'язок «антикварної» діяльності з історіописанням. Певне історіографічне і джерелознавче значення мають інші статті О.С. Грушевського, де дослідник висвітлював настрої української інтелігенції 1830-х рр., підкреслюючи її інтерес до минувшини [219, с. 16–17; 220, с. 104–119; 350, с. 224–225].

Таким чином, на початок XX ст. сформувалися різні оцінки «антикварного руху» у поглядах істориків історичної науки. Вони визначали «антикварництво», з одного боку, як корисну громадську справу, що призвела до розвитку свідомості українського суспільства, захисту його культурних традицій і сприяла розвитку історичних студій, а з іншого – як становий рух, спрямований на забезпечення власних прагматичних інтересів, який вимагав підкріплення знатності роду документальними доказами і, відповідно, підпорядковував історичні розвідки цим прагненням. Окреслена діалектика багато в чому визначила майбутню еволюцію образу проблеми в історіографії наступного періоду. Формування ж і становлення образу «антикварного руху» в історичній науці другої половини XVIII – початку XX ст. відобразило поступову зміну (яка супроводжувалася поєднанням і співіснуванням) в ній просвітницьких, романтичних, народницьких, позитивістських домінант мислення, що зумовлювали відповідні дослідницькі акценти і підходи.

Незавершена праця академіка Д.І. Багалія «Нариси з української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної», написана протягом 1929–1932 рр., знаменувала собою перехідну добу вітчизняної історичної науки [167]. Це був перехід від старої академічної школи з її багатими традиціями й історіографічним досвідом до нової радянської історичної науки, яка будувалася на поєднанні марксистської, народницької й великодержавницької ідеології. У цьому контексті сформований за старої системи Д.І. Багалій, бажаючи йти в ногу з часом, намагався опанувати нову марксистську методологію та принципи досліджень, проте так і не зміг до кінця життя

перейти «на рейки ортодоксального послідовного марксизму» і виробити «чітко удосконалений діалектичний матеріалізм», залишаючись вірним позитивістським канонам своїх вчителів (В.Б. Антоновича та В.С. Іконнікова) і будучи фактично прихильником оновлених позитивістських ідей [274, с. 146–147; 371, с. 262–263; 184, с. 95, 100]. Зазначена праця Д.І. Багалія яскраво відобразила цю специфіку творчості вченого, спробу поєднати марксизм з його класовим критерієм (на рівні використання соціологічних схем розвитку історичного процесу за формаціями та марксистської термінології, ідеологічних ярликів) з ґрунтовним аналізом джерельної основи творів своїх попередників і характеристикою різних поглядів щодо окремих історіографічних проблем.

У «Нарисах» українська історіографія кінця XVIII – початку XIX ст. кваліфікується як «шляхетсько-поміщицька», «дворянська», на зміну якій прийшла література буржуазних ідеологів. Д.І. Багалій називав праці цього перехідного періоду «напів-літописами», «напів-історією», а їх творців – «напів-істориками», «напів-літописцями» чи «мемуаристами» [167, с. 358–373]. Початок вітчизняної історіографії дослідник, солідаризуючись з О.М. Лазаревським, пов'язав з творчістю «изыскателей малорусской старины», проте, викресливши з їх списку автора об'ємного літопису Самійла Величка, першим істориком вважав Григорія Полетику. Окремі фрагменти роботи Д.І. Багалія присвячені також творчості В.Г. Полетики, В.Г. Рубана, Г.Ф. Міллера, Ф.Й. Туманського, Я.М. та О.М. Марковичів, О.І. Мартоса, А.І. Чепи, В.Я. Ломиковського, Д.М. Бантиша-Каменського, М.А. Маркевича. Вчений підкреслив, що «на них відбилася їх шляхетська класова ідеологія і значна залежність від старих літописців і компіляторів, до яких вони не могли поставитися так критично, як пізніші українські історики. Основною, майже виключною, темою їх була історія козаччини, що вони її ототожнювали з історією «Малой России» і до якої вони зводили майже увесь історичний процес» [167, с. 358]. Тобто, підкресливши основні (на його думку) недоліки «антикварної» практики, Д.І. Багалій усе ж визначив її вагому роль у

становленні вітчизняної історіографії як перехідного етапу від літописної творчості до створення узагальнюючих документалізованих праць.

Паралельно з підкресленням соціальних, класових і політичних рис світогляду істориків означеної доби, їх шляхетської ідеології, Д.І. Багалій не лише охарактеризував методику і тематику «антикварної» практики, а й здійснив детальний джерелознавчий аналіз творчості окремих з них (приміром, Д.М. Бантиша-Каменського і М.А. Маркевича), розкрив суперечливість окремих дискусійних аспектів української історіографії (аналіз «Історії Русів»), демонструючи при цьому різні погляди та спираючись на доробок попередньої наукової традиції [167, с. 365–412]. Дослідження Д.І. Багалія з української історіографії другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. стоїть ніби на перетині традиційного для нього позитивістсько-народницького та нового марксистського напрямів історичної науки, і все ж є працею переважно «старих» наукових принципів і дослідницьких канонів, аніж результатом впливу, так і не сприйнятої ним повністю, комуністичної ідеології.

Загалом, протягом 1930–1950-х рр. проблема українського «антикварного руху» не була предметом вивчення радянської історіографії, оскільки усі провідні наукові школи, які займалися дослідженням інтелектуальної спадщини дореволюційних істориків, були фактично зруйновані (зокрема, академічні осередки М.С. Грушевського, М.Є. Слабченка, Д.І. Багалія). За нових суспільно-політичних та ідеологічних умов звернення до наукового доробку «дворянських» дослідників минулого було можливим лише з метою його критики.

Важливим внеском у дослідження розвитку вітчизняної історичної думки другої половини XVIII – середини XIX ст. є праця українського радянського вченого, професора Київського університету М.І. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» [297]. Видана 1959 р. монографія стала першою в радянській науці, у якій ґрунтовно, на основі широкої джерельної бази, висвітлюється еволюція українського історичного знання за значний хронологічний період. Характеризуючи кожен новий етап у

розвитку історіографії, автор детально розкрив соціально-політичний, економічний та культурний контекст відповідної доби, підкреслив провідні історичні концепції, напрями й риси суспільної думки, особливості розвитку історичного світогляду. Зрозуміло, що виконана в межах радянської науки праця М.І. Марченка будувалася за всіма її методологічними канонами і тому не позбавлена певних ідеологічних характеристик (зокрема, марксистських штампів, термінів й оцінок), що були радше даниною часу, аніж дійсними міркуваннями вченого.

Українській історіографії другої половини XVIII – середини XIX ст. М.І. Марченко присвятив частину 4-го і 5-й розділ роботи, визначивши період з кінця XVIII ст. часом «розкладу кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму» [297, с. 98]. Дослідник детально зупинився на історичних творах-компіляціях, мемуарній літературі, «Історії Русів», творчості Г.А. і В.Г. Полетик, Я.М. та О.М. Марковичів, В.Г. Рубана, О.Ф. Шафонського, Д.М. Бантиша-Каменського, М.А. Маркевича, О.М. Бодянського, І.І. Срезневського, А.О. Скальковського, М.О. Максимовича. Керуючись обов'язковими тоді базовими принципами марксистсько-ленінської методології, а, отже, підкреслюючи дворянську обмеженість та класову тенденційність більшості з них, перевагу вузькостанових інтересів над народними, М.І. Марченко докладно проаналізував науковий доробок цих істориків, розглянувши специфіку їх розуміння минулого, особливості історичних концепцій та поглядів щодо окремих актуальних питань. Зокрема, вагому роль вчений приділив ставленню істориків-дворян до прагнень простого народу, питанням інтеграційної політики центрального уряду, селянсько-козацьких повстань, ролі Запорозької Січі у вітчизняній історії тощо. Тому не дивно, що «антикварії» у М.І. Марченка постають носіями вузькостанових інтересів, уся творчість яких підпорядкована актуальним суспільно-політичним проблемам інтеграції до нового імперського «світу», яким байдужі народні прагнення й національні ідеали та не властива наукова об'єктивність. За ним, «більшість освічених представників української старшини воліли поступатися не лише своїми

політичними інтересами, але й інтересами цілої нації. За ці поступки перед царизмом вони здобували вузькостанові привілеї» [297, с. 83]. Водночас М.І. Марченко, підкресливши «збиральницький» характер тогочасних історичних праць, усе ж вважав їх важливими й новаторськими для свого часу, що забезпечили новий етап розвитку вітчизняної історичної думки і значно збагатили джерельну основу майбутніх студій [297, с. 102, 248–250].

Таким чином, синтетичне історіографічне дослідження М.І. Марченка відобразило розуміння науковцем процесу розвитку української історичної думки і спробу застосування марксистської методології для її інтерпретації (засудження вузькостанових інтересів української еліти поєднувалося з ґрунтовною характеристикою джерелознавчого доробку періоду, його значення для вітчизняної науки). Виконана на основі широкого джерельного матеріалу, ця праця і сьогодні не втратила своєї наукової вартості.

Окремі відомості про істориків та вчених-мандрівників другої половини XVIII – середини XIX ст. присутні в етнографічних дослідженнях українського вченого В.Ф. Горленка [212; 213]. В обох працях автор проаналізував творчі доробки Ф.Й. Туманського, Я.М. Марковича, О.Ф. Шафонського, В.Г. Рубана, В.Ф. Зуєва, І.А. Гільденштедта та інших дослідників минулого, висвітлив їх значення для розвитку вітчизняної етнографії. Реалізація дослідницьких інтересів в межах етнографічно-історичної проблематики сприяє створенню нового погляду на специфіку еволюції історичної думки досліджуваного часу.

В українській діаспорній історіографії з'явилися власні оцінки образу історичних студій і особливостей наукових уподобань дослідників другої половини XVIII – середини XIX ст. Серед історіографічних напрацювань діаспорних українських вчених перш за все виділяються дослідження відомих істориків Д.І. Дорошенка та О.П. Оглоблина.

Д.І. Дорошенко у праці «Огляд української історіографії» (вперше була опублікована 1923 р. у Празі) поставив за мету переосмислити досягнення своїх попередників та пов'язати історичні студії другої половини XVIII – середини XIX ст. з розвитком національної свідомості українського суспільства [226].

Характеризуючи попередню дослідницьку традицію «антикварного руху», вчений головним її недоліком вважав ігнорування національної складової проблеми (захисту українською елітою автономного устрою та збереження вітчизняної культурної спадщини) [226, с. 43]. «Оживлення інтересу до рідної старовини серед освічених кіл українського громадянства» у другій половині XVIII – середині XIX ст. Д.І. Дорошенко пояснював як зовнішніми чинниками, так і внутрішньою ситуацією в Лівобережній Україні. Історик визначав таке зростання історичної думки й праці як наслідок загрози знищення традиційного устрою життя Гетьманщини, її автономних прав у складі імперії, що викликало відчуття «ваги своєї історичної традиції» і намагання знайти у власному минулому моральні й правові підстави для відстоювання історично сформованих громадсько-політичних особливостей [226, с. 43–44]. Отже, Д.І. Дорошенко цілком підпорядкував «антикварну» практику української еліти нагальним суспільно-політичним питанням і підкреслив її патріотичну спрямованість.

Характеризуючи причини евристично-дослідницької та едичійної роботи українських «антикваріїв», Д.І. Дорошенко зазначив особливу важливість такої практики для збереження вітчизняної національної традиції, боротьби за автономний лад і охорони культурної окремішності [226, с. 59–60]. Вчений окреслив і коло українських «антикваріїв». Провівши своєрідний поділ їх діяльності («одні просто зберігали пам'ятки національної історії, другі публікували їх, а треті працювали над обробленням матеріалів і робили спроби дати вже синтетичні огляди українського минулого»), він назвав імена О.А. Безбородька, В.Г. Рубана, Ф.Й. Туманського, О.І. Рігельмана, О.Ф. Шафонського, В.Г. Полетики, Я.М. Марковича та В.Я. Ломиковського [226, с. 60]. Зазначимо, що сам Д.І. Дорошенко вважав недоречним використання термінів «антикварний інтерес» та «антикваріїв», вважаючи їх принизливими для громадської й наукової діяльності української еліти, якій, на його думку, більше відповідає поняття «українські патріоти» [226, с. 45]. Такий погляд

цілком відображає характер дослідження вченого, наскрізним принципом якого є представлення розвитку національно-державницької ідеології.

Отже, «Огляд української історіографії» Д.І. Дорошенка чітко відобразив державницьку парадигму авторського мислення. Згідно з нею, українська інтелектуальна еліта другої половини XVIII – середини XIX ст., відчуючи безповоротність швидких змін, стала виразником та оборонцем національної державності та культури, турбуючись як про збереження залишків автономії, так і про забезпечення історичної тяглості. Таке наділення «антикваріїв» національною свідомістю та ідеалізація їх інтелектуальних практик навряд чи відповідали дійсності, зважаючи на особливості тогочасного інтеграційного процесу, загальноімперський контекст творчості та лояльність переважної більшості української еліти до урядової політики. Проте, значний джерелознавчий і бібліографічний матеріал праці Д.І. Дорошенка визначає її важливість у дослідженні вітчизняного «антикварного руху».

Особливе місце у висвітленні окремих персоналій українських «антикваріїв» другої половини XVIII – середини XIX ст. належить дослідженню українського вченого з США О.П. Мезька-Оглоблина «Люди Старої України» (1959) [299]. Вивченню наукової творчості цього вченого, особливостей його історичних поглядів, присвячені праці сучасних істориків Л. Винара, І.В. Верби та О.В. Яся [197; 194; 195; 421; 423]. О.П. Мезько-Оглоблин прагнув розкрити іншу сторону сприйняття української еліти зазначеного періоду (її національно спрямовану громадсько-культурну діяльність) на противагу вже сформованому образу провідної соціальної верстви у студіях істориків-народників (насамперед, у праці О.М. Лазаревського «Люди Старой Малороссии») [421]. Тому, заперечуючи суто прагматичні інтереси українського шляхетства, вчений підкреслив його визначні заслуги перед Батьківщиною у культурно-політичній сфері та зауважив значення його інтелектуальної творчості для розвитку не лише наукової думки, а й національної свідомості [299, с. 29–37]. Однак розгляд діяльності українських «антикваріїв» у такому контексті певною мірою ідеалізує їх творчість та

нівелює природну специфіку інтеграційно-нобілітаційного процесу, оскільки багато в чому підпорядковується акцентам національної визначеності.

Таким чином, віддаючи належне оригінальності праці О.П. Мезька-Оглоблина та новаторству окремих персонологічних розвідок, створених на ґрунтовній джерельній основі, зауважимо навряд чи правомірне наділення істориків другої половини XVIII – середини XIX ст. національно-державницькими світоглядними рисами, що визначалося передусім неоромантичними компонентами мислення вченого і прагненням виявити багатоманітність зв'язків між духовно-культурними традиціями та політичними ідеями різних поколінь українських діячів. Виконання цього завдання, через підкреслення автономістських ідеалів української еліти та її участі у «боротьбі минулого з модерним», якнайкраще відповідало утвердженню історичної тяглості національно-державницьких традицій у авторській візії «Старої України».

Цікавий погляд на «антикварний рух» другої половини XVIII – середини XIX ст. представлений у розвідці відомого історика української суспільно-політичної думки І.П. Лисяка-Рудницького «Інтелектуальні початки нової України», де автор так характеризує це явище: «Українська свідомість куди сильніше проявила себе як аполітичне, культурне обласництво, себто, як прояв прив'язаності до історичних і побутових особливостей рідного краю, при рівночасному пасивному сприйнятті наявного політичного та соціального устрою. Туга за безповоротно втраченим славним козацьким минулим служила поштовхом для розгорнення жвавого руху на полі історично-антикварського дилетантизму. Цим досліддам часто присвічувала і практична ціль: відстояти історичними документами дворянські права, що їх російське законодавство відмовляло нащадкам козацької старшини нижчих рангів. Вже з цього видно, що так званий локальний патріотизм ніяк не перечив вірності династії та імперії» [281, с. 173–174].

Тобто історик, зазначивши особливості української інтелектуальної творчості другої половини XVIII – середини XIX ст., водночас підкреслив

невисокий науковий рівень «антикварної» практики і її головні спонукальні мотиви.

Таким чином, протягом 1917–1991 рр. українська історична наука нагромадила певний фактичний матеріал з проблеми «антикварного руху», що характеризує загальні умови розвитку вітчизняної історичної думки другої половини XVIII – середини XIX ст. і творчий доробок багатьох істориків відповідного періоду. Радянські та українські діаспорні дослідники акцентували увагу переважно на суспільно-політичних, біографічних, просопографічних і джерелознавчо-археографічних аспектах проблеми, висвітлюючи через ці ракурси специфіку та значення «антикварної» творчості української еліти. Вивчення «антикварної» спадщини відбувалося в умовах поступового становлення вітчизняної історіографії як спеціальної наукової дисципліни й позначилося як змаганням, так і симбіозом позитивістської, неоромантичної, державницької та марксистської парадигм дослідження.

Розпад СРСР і виникнення незалежної України визначили значне розширення дослідницької тематики та посилення уваги до різноманітних наукових проблем, вивчення яких раніше мало обмежений характер. Однією з таких актуалізованих тематик стала інтелектуальна спадщина дореволюційних істориків, необхідність переосмислення значення їх творчості для розвитку вітчизняної науки й культури та визначення ролі інтелектуальної еліти XVIII – XIX ст. у формуванні духовно-культурних підвалин майбутньої української нації. Відомий американсько-канадський історик П.Р. Магочій 1991 р. опублікував розвідку «Українське національне відродження. Нова аналітична структура», яку присвятив осмисленню різних концептуальних аспектів даної проблеми [292]. Вчений визначає першим етапом українського національного відродження «добу збирання спадщини» і датує її 1780–1840 рр. [292, с. 101]. П.Р. Магочій характеризує цю стадію «національного руху» активним шуканням історичного минулого, стимулом якого «було не бажання знань, а практичні соціально-економічні потреби – узаконення дворянського статусу нащадків козацької старшини». На думку дослідника, побічним продуктом цих

намагань були публіцистичні трактати, історичні та етнографічні праці, народження нової української літератури [292, с. 103]. Таке заперечення інтелектуальних інтересів тогочасної української еліти викликає певний сумнів, з огляду на важливість духовно-інтелектуальної складової вітчизняного «антикварного руху», що було зауважено ще О.С. Грушевським та В.Л. Модзалевським. Ігнорування складової «антикварного руху» значно звужує сутність самого явища, зводячи його до суто утилітарних мотивів.

Концепції українського історіографічного процесу другої половини XVIII – середини XIX ст. знайшли відображення у монографії відомого українського історіографа, професора В.В. Кравченка «Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)» [275]. У ній розвиток вітчизняної історіографії досліджується в контексті європейських культурних впливів і загальноімперської історичної думки. Автор ґрунтовно проаналізував особливості тогочасного суспільно-політичного й культурного життя, що визначали специфіку історичної творчості: «Відсутність чіткої національної визначеності приводила, як правило, до поєднання в творчості одного і того ж автора елементів просвітницької критики і патріотичної ідеалізації минулого, імперської ідеї з автономістичною» [275, с. 290].

В.В. Кравченко висвітлив культурну ситуацію та умови, в яких формувалася та, власне, брала наукові початки вітчизняна історіографія: «Компілятивна за характером, синкретична в жанровому відношенні, українська історіографія названого вище періоду творилася зусиллями окремих любителів старовини, переважно козацькими урядовцями та духовними особами, які працювали самотужки, найчастіше не знаючи про існування один одного і не маючи можливості ознайомитися з працями своїх попередників і навіть сучасників» [275, с. 51]. У цілому правильна характеристика особливостей вітчизняного історіописання другої половини XVIII – середини XIX ст., утім, потребує певного уточнення. Створення окремих історичних творів, наприклад, синтетичних нарисів Д.М. Бантиша-Каменського і М.А. Маркевича, навряд чи було б можливим без попередньої широкої комунікації зі

знавцями джерельного матеріалу та іншими дослідниками, і така практика багато у чому визначала змістове навантаження студій. Широка комунікація була однією з провідних умов та неабияким стимулом активної як евристичної, так і едіційної роботи українських інтелектуалів.

Окреслюючи головні риси історичних студій другої половини XVIII – середини XIX ст., В.В. Кравченко зауважив їх тематичну й географічну звуженість, еклектицизм, а також підкреслив відсутність наукових інституцій, які б забезпечували необхідну організаційну основу, що, на нашу думку, багато в чому визначило природну специфіку «антикварної» творчості.

Аналіз особливостей історіописання другої половини XVIII – середини XIX ст. міститься і в навчальному посібнику з історіографії сучасної дослідниці І.І. Колесник «Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)» [267]. У праці всі історіографічні студії досліджуваної доби розділено за двома рівноправними напрямками: історичне письменство та «антикварна» діяльність, а також підкреслено загальноімперський контекст тогочасних досліджень. Історик-збирач, аматор рідної старовини, на думку автора, є провідним типом дослідника XVIII ст. І.І. Колесник визначає такі процеси, як розширення джерельної бази історичних студій у XVIII–XIX ст., збагачення проблематики історичних розвідок (певна зміна воєнно-героїчних мотивів на інтерес до адміністративного устрою краю, історії та статистики регіонів, монастирів, міст та сіл; до історії громадянського устрою, торгівлі, побуту, звичаїв, господарства тощо) просвітницькими впливами, та підкреслила спричинені ними «старшинський раціоналізм» і критичні елементи ставлення до джерел дослідження на засадах здорового глузду та прийомів філологічної критики тексту матеріалів [267, с. 158–160, 203].

Професор І.І. Колесник визначила мотиви української «антикварної» діяльності другої половини XVIII – середини XIX ст. високою освітою і патріотичними почуттями тогочасної еліти, яка прагнула зберегти залишки вітчизняної старовини у швидкому інтеграційному русі та поступово почала їх досліджувати [267, с. 141–142]. Дослідниця підкреслила збіг особистих

історичних зацікавлень української шляхти і необхідність генеалогічної практики в умовах нобілітаційного процесу, а також мислення провідної верстви у категоріях численних лояльностей. На нашу думку, розмежування І.І. Колесник тогочасних історичних студій на два напрями навряд чи виправдане, оскільки містить деякі суперечності. Наприклад, Яків Маркович і Федір Туманський не тільки мали численні колекції рукописів, стародруків і книг, але й писали власні історичні твори.

У іншій праці – «Українська культура та історіографія: історія ментальностей» – І.І. Колесник зазначила, що специфічною формою організації історичної діяльності в Україні XVIII – середини XIX ст. виступала родинність [268, с. 34]. На її думку, саме дворянсько-старшинські родини підтримували тяглість української культурної та наукової традиції, продукували видатних представників вітчизняної науки, літератури, мистецтва, політики. Тому не дивно, що осередками історичної праці були резиденції багатих дідичів і високопосадовців (які перетворювалися на салони, ложі, гуртки, товариства аматорів старовини), столичні земляцтва і громади. Дослідниця вважає, що в основі української етнографії XIX ст. лежала «антикварна» діяльність попередньої доби, яка й зумовила «українознавчу» орієнтацію історичної науки [268, с. 34–35].

Дослідження сучасного українського історика, професора О.І. Журби «Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції» порушило нові проблеми у вивченні вітчизняного історіописання і археографії, розкрило нові прийоми вивчення української історіографії та є, на даний момент, найґрунтовнішою працею, що висвітлює біографію й творчість Ф.Й. Туманського, М.Є. Маркова, І.І. Квітки і В.Ф. Розанова на основі широкого масиву архівних джерел [233]. В монографії О.І. Журба детально проаналізував роботи цих культурних діячів, висвітлив етапи становлення й формування їх історичних зацікавлень на тлі загальноімперського розвитку історичної думки, інтелектуальних, соціокультурних, політико-економічних перетворень часу. У цій та інших працях автор наголошує на доцільності й необхідності

регіонального дослідження вітчизняного історіописання, виявляючи його специфічні риси й особливості розвитку [233; 229; 230; 231; 232; 81]. Дослідження О.І. Журби цінні для реконструкції окремих аспектів вітчизняного «антикварного руху» другої половини XVIII – середини XIX ст. і з'ясування особливостей тогочасного інтелектуального середовища.

Формуванню історичних зацікавлень Г.А. й В.Г. Полетик та їх реалізації присвячені статті сучасної української дослідниці Т.Ф. Литвинової, в яких вона розкриває маловідомі сторінки життя і творчості цих відомих вітчизняних громадських діячів [283; 284; 285]. Вони є важливими для вивчення українського «антикварного руху» завдяки використанню цінних наративних джерел у поєднанні з широким історіографічним комплексом. Автор наголосила на усталеності і стереотипності історичних поглядів дослідників, які прив'язували колекціонування й збирання історичних джерел та матеріалів до суто прагматичних намагань старшини Лівобережжя узаконити свій дворянський статус. Дослідниця підкреслила, що до появи грамоти Катерини II 1785 р. вже спостерігалось тяжіння у освічених людей України до сфери досліджень родинних зв'язків своїх предків, до сімейної історії (тобто маються на увазі генеалогічні збірки документів, родовідні старшинських сімей, приватні колекції старовинних рукописів та книг, фамільні архіви), пов'язані з доказами прав на спадщину, різноманітними соціально-економічними і юридичними мотивами, а головне – особистими чинниками, визначеними духовно-ціннісними потребами еліти [283, с. 28–29, 54–55.]. Розвідки Т.Ф. Литвинової, присвячені дослідженню біографічних і творчих сюжетів життя Г.А. й В.Г. Полетик, дозволяють краще осягнути роль цих особистостей в «антикварному русі», визначити особливості та значення їх історичних доробків.

Досліджувана проблематика знайшла своє відображення і в лекційному курсі з вітчизняної історіографії професора Київського національного університету Я.С. Калакури, де їй присвячені окремі параграфи [250]. Історик докладно зупинився на характеристиці діяльності В.Г. Рубана, М.М. і Д.М.

Бантишів-Каменських (батька і сина), А.І. Чепи, Я.М. та О.М. Марковичів (братів), Ф.Й. Туманського, В.Я. Ломиковського, О.Ф. Шафонського, М.Ф. Берлинського, джерелознавчих доробках Г.Ф. Міллера і А.Л. Шльоцера [250, с. 147–167]. Зазначивши, що «антикварна діяльність... була предтечею археографічної діяльності», Я.С. Калакура підкреслив, що вона також стала важливим чинником посилення науковості української історичної думки, збагачувала джерельну базу історичних творів, сприяла їх документалізації, популяризації історичних знань [250, с. 147; 150, 153–154]. Дослідник вважає особливою прикметою української історіографії XVIII ст. поступове об'єднання історіописання і «антикварної» творчості в органічне ціле (носіями якого виступають історики і знавці історії) та наголошує на загальноєвропейських культурно-наукових впливах, які зумовили виникнення критичного підходу до джерельного аналізу [250, с. 149, 154]. Отже, учений підкреслив вагомість «антикварних» студій у процесі еволюції історичних досліджень від аматорських до професійних інтелектуальних практик.

Важливими розвідками, які сприяли деталізації характеристики напрямів «антикварного руху», є публікації відомого українського історика Г.В. Папакіна, в яких увага автора зосереджена на питаннях камерального та едиційного опрацювання фамільних архівів української еліти наприкінці XVIII – на початку XX ст., а також висвітлюється історія їх формування і побутування, аналізується їх склад і зміст [331; 332; 333]. Ці дослідження детально розкривають специфіку вивчення й опису власниками своїх приватних зібрань. У них розглядається видавнича практика щодо фамільних джерельних комплексів та її значення для розвитку українського наукового історіописання й археографії.

Трансформація образу певного явища в історіографічній традиції визначається специфікою наукової творчості. Як слушно зауважила професор Н.М. Яковенко, будь-які праці існують тільки в контекстах, під тиском умовностей, прецедентів, стилів, що зумовлює сам принцип «творчості» автора, якого ми не можемо відокремити від обставин життя, зв'язків зі своїм

соціальним середовищем, системою вартостей, суспільним статусом, ціннісних орієнтацій доби, стереотипів і пануючої ідеології [416, с. 259].

Загалом історіографія «антикварного руху» досліджуваного періоду має дещо фрагментарний і малорозроблений характер, в її рамках відсутні праці, присвячені дослідженню цього явища історичної науки саме як руху, процесу його генези та видозмін, розвитку й трансформацій в організаційні осередки історичного дослідження. Історіографія обмежується висвітленням лише окремих постатей-колекціонерів чи творців, видавців історичної продукції, зупиняється на їх внеску у вітчизняну історичну думку, висуває декілька концепцій його розуміння: 1) моди-захоплення; 2) місцевого патріотизму; 3) вузькостанових прагматичних прагнень соціальної еліти; 4) способу її духовно-інтелектуальної реалізації; 5) складової шляхетської психології і ментальності.

«Антикварна» практика другої половини XVIII – середини XIX ст. продовжує бути маловивченим явищем української історичної науки через відсутність ґрунтовних розробок проблематики, наявність прогалин у вітчизняній історіографічній традиції, заповнити які здатні лише нові архівні знахідки, застосування новітньої методології досліджень джерельного масиву проблеми (насамперед, всебічне залучення джерел офіційного характеру, різних актових документів і наративів особистого походження – щоденників, мемуарів, епістолярії, інших продуктів інтелектуальної творчості), повноцінне вивчення домінуючих європейських культурних впливів і їх специфіки на місцевому ґрунті, столичного академічного середовища, що формувало перспективні контури історичного пізнання і де творчо реалізовувалася більшість представників тогочасної української еліти. Коротко кажучи, необхідне дослідження тих особливих культурних сегментів, які визначали специфіку часу, бо, як зауважив Марк Блок, «...історичний феномен ніколи не може бути пояснений поза його часом. Це вірно для всіх етапів еволюції. Для того, який ми переживаємо, як і для всіх інших. Про це задовго до нас сказано в арабському прислів'ї: «Люди більше походять на свій час, ніж на своїх

батьків». Забуваючи цю східну мудрість, наука про минуле нерідко себе дискредитувала» [182, с. 22–23].

Тому перспектива вивчення феномену «антикварного руху» полягає в подальшому аналізі як об'єктивно-історичної (умов, обставин, впливів, факторів і наслідків), так і суб'єктивної (авторського світогляду, психології, рівня дослідницької майстерності й таланту) складових цього явища, що дозволить з'ясувати його роль і значення у становленні вітчизняної історичної науки.

1.2. Джерельна база дослідження

Використаний в процесі дисертаційного дослідження комплекс джерел передбачає необхідність його класифікації з метою найбільш ефективного використання їх інформативного потенціалу. Залежно від дослідницьких завдань певні об'єктивні ознаки джерел стають вирішальними (пріоритетними), що зумовлює принципи поділу усієї джерельної сукупності на різні за походженням, формою, структурою, інформативністю і значенням для розкриття теми класифікаційні групи.

За ступенем наближеності до відображуваної дійсності залучені для дослідження джерела поділено на «історичні залишки» й «історичну традицію». «Історичними залишками», що представляють безпосередній процес «антикварної» діяльності на Лівобережній Україні протягом другої половини XVIII – середини XIX ст., є перш за все творчий доробок українських «антикваріїв» (їх зібрання старожитностей, колекції рукописів та бібліотеки, дослідницькі праці і матеріали, підготовлені та здійснені джерельні видання, реєстри й каталоги зібрань) і матеріали особистого походження (щоденники та епістолярії українських «антикваріїв»). «Історичну традицію» представляє історіографія дослідження, тобто усі публікації, присвячені досліджуваній проблемі. «Історичні залишки» є більш вірогідними джерелами, оскільки

безпосередньо відбивають окремі аспекти й особливості досліджуваного явища, будучи продуктом інтелектуальної діяльності українських «антикваріїв». Історіографічна традиція проблеми, що сформувалась на основі «залишків», таким чином, опосередковано відображає історичну реальність, оскільки є наслідком сприйняття дослідником першоджерельного матеріалу. Залежно від особливостей авторського мислення, ціннісних орієнтирів, пануючих взірців та стилів наукової творчості у свідомості автора формується певний образ історичної дійсності – гіпотетична модель минулого, що потім сама стає джерелом для інших дослідників проблеми.

Окремі наративні джерела, створені українськими «антикваріями», також відносяться до «історичної традиції», оскільки виражають і представляють самоідентифікацію, самоусвідомлення та самооцінку власної «антикварної» роботи, а отже конструюють її первісний історіографічний образ. Категорії «історичні залишки» та «історична традиція» співвідносяться з поняттями «першоджерело» і «вторинне джерело», оскільки відрізняються за своєю оригінальністю та значенням для дослідження окремих аспектів даної проблеми.

Початкові, самотутні і незалежні від інших першоджерела безпосередньо фіксують та відображають певні історичні факти, виражаючи саме їх існування, тобто є «історичними рештками». Вторинні джерела, які є похідними від першоджерел і на яких вони ґрунтуються, опосередковано відбивають реальну дійсність. Це зумовлене тим, що дослідник сюжетів минулого (автор вторинного джерела) сприймає об'єктивну реальність через її вторинне абстрагування. Вторинними джерелами є залучена в процесі нашого дослідження історіографічна традиція, оскільки своїм змістом вона представляє як першоджерельний комплекс, так і втілену в ньому історичну реальність з усіма особливостями авторського світогляду. При цьому похідні джерела містять синтезовану інформацію про історичні факти, отриману в результаті порівняння та аналізу різних першоджерел, формування їх ієрархічної структури, а отже являють узагальнений науковий опис – переосмислену характеристику історичного явища.

Усі використані в дисертаційній праці джерела також поділяються за типолого-видовою класифікаційною схемою. Згідно з нею, за способом кодування, фіксації інформації (як найзагальнішої і об'єктивно притаманної їм властивості) усі залучені джерела належать до типу писемних. За особливостями втілення та, одночасно, відбиття історичної дійсності (об'єктивної властивості, що визначає сутність пам'яток минулого) використані писемні історичні джерела в основному належать до роду наративних, оскільки містять авторські оцінки історичних фактів. Документальні ж джерела репрезентують зміст розпорошених та лише фрагментарно збережених до нашого часу рукописних зібрань українських «антикваріїв». Частина цих колекцій була опублікована у другій половині XIX – на початку XX ст. завдяки зусиллям окремих аматорів старовини та археографів. Зокрема, О.М. Лазаревський опублікував джерельні комплекси таких шляхетських родів як Галагани, Милорадовичі, Сулими (і їх родичів Скоруп, Войцеховичів та Єсимонтовських), а А.В. Стороженко видав 8 томів архіву свого роду [69; 131; 102; 89; 90; 125].

Фамільні або приватні архіви/зібрання української еліти досліджуваного часу охоплювали широкий тематично-видовий матеріал: власницькі акти (купчі, тестаменти, фундуші, різноманітні угоди, підтверджувальні привілеї, грамоти, універсали тощо); господарські книги; творчі матеріали (приватне листування, щоденники, біографічні записки, автобіографії, родинні хроніки, генеалогічні праці, дослідницькі студії); документи про громадську й службову діяльність; актові книги; матеріали судових процесів, описово-статистичні джерела (ревізські «сказки»); випадкові чи «сторонні» документи, які не мають прямого відношення до фондоутворювача; колекційні матеріали (рукописні й друковані книги, періодику або окремі документи і твори різного жанру: історичні, теологічні, художні, природничі, філософські, політичні тощо). Отже, й «антикварні» зібрання, що могли створюватися на основі фамільного архіву чи містити його частину, відображають політичну, громадську,

службову, господарську, культурну діяльність представників одного роду (чи кількох), їх приватне, побутове, інтелектуальне життя протягом століть.

За єдністю ознак внутрішньої форми, структури та змісту (що впливає зі спільного походження і призначення) наративні джерела з даної теми поділяються на наступні види: а) щоденники і мемуарні уривки (Я.А. Марковича, М.Д. Ханенка, П.Д. Апостола, М.Ф. Берлинського, В.Я. Ломиковського); б) приватне листування (Я.А. Марковича, П.Д. Апостола, Г.А. і В.Г. Полетик, А.І. Чепи, І.Р. Мартоса, О.А. Безбородька, М.Ф. Берлинського, О.М. Марковича, М.А. Маркевича, О.Ф. Шафонського); в) дослідницькі праці та матеріали українських «антикваріїв» (історичні, топографічні, етнографічні, археологічні, статистичні, джерелознавчі, історіографічні, краєзнавчі розвідки, статті, синтетичні нариси, археографічні передмови тощо).

Залучений в процесі дослідження комплекс джерел можна також поділити на архівні та опубліковані. Серед використаних наративних історичних джерел частково опубліковані щоденники Я.А. Марковича [74; 78; 79; 94], М.Д. Ханенка [75; 76; 136], П.Д. Апостола [77], В.Я. Ломиковського [47], приватне листування Я.А. Марковича [340], Г.А. і В.Г. Полетик [46; 49; 71; 81; 137; 139], А.І. Чепи [43; 49; 71; 81], І.Р. Мартоса [140], О.А. Безбородька [72; 73], М.Ф. Берлинського [242, с. 185–191; 414], М.А. Маркевича [88], О.Ф. Шафонського [128], дослідницькі твори окремих «антикваріїв» (історико-правові записки та історичні розвідки Г.А. і В.Г. Полетик [83; 330, с. 440–447], А.І. Чепи [82; 330, с. 458–461; 126; 127; 129], О.М. Марковича [92; 93; 44], М.Є. Маркова [233, с. 106, 112–114], В.Я. Ломиковського [124], М.Ф. Берлинського [54; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65], синтетичні історичні праці О.А. Безбородька й В.Г. Рубана [118], Я.М. Марковича [95; 120], О.І. Мартоса [96; 97; 98], Д.М. Бантиша-Каменського [53], М.А. Маркевича [91], М.Ф. Берлинського [55; 56; 66; 67; 68], топографічні твори О.Ф. Шафонського [141; 176] й Д.Р. Пащенко [107; 108; 109; 110]).

Використані архівні наративи зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР

НБУВ). Так, у фонді «Збірка О.М. Лазаревського» (Ф. 1) містяться рукописні збірники аматора української старовини В.Я. Ломиковського – «Запаси для малоросійської історії», що, разом з документальним комплексом, включають його історичні й етнографічні розвідки, конспекти рукописних і друкованих історичних праць [6; 7; 8]. У цьому ж фонді зберігається рукописна копія «Короткого літопису Малої Росії» – видання В.Г. Рубана й О.А. Безбородька 1777 р. [5] та реєстр історичних матеріалів А.І. Чепи, що складали одну з його рукописних книг [10]. Колекція В.Л. Модзалевського (Ф. 12) включає зібрання листів старшинського роду Марковичів [19], а також оригінали частин щоденника генерального підскарбія Я.А. Марковича [15; 16; 17; 18]. Фонд українського етнографа О.В. Шишацького-Ілліча (Ф. 63) містить його листування з істориком О.М. Марковичем, яке стосується видавничих проектів останнього [20], а у родовому фонді Коропчевських (Ф. 135) зберігаються листи чиновника Міністерства юстиції П.П. Коропчевського до О.М. Марковича, щодо придбання історичної літератури [24]. Фонд історика церкви, археографа й книгознавця Ф.І. Титова (Ф. 175) включає родинне листування Берлинських і, зокрема, виписки зі щоденника М.Ф. Берлинського, які стосуються його педагогічно-наукової діяльності та інтелектуальних зв'язків [25]. У фонді «Листування» (Ф. 3) зберігаються листи Г.А. Полетики до київського митрополита А. Могилянського [12; 13], а також листи М.Ф. Берлинського до графа М.П. Румянцева [14], що розкривають творчу співпрацю цих особистостей з дослідження вітчизняного минулого. Усі перелічені архівні матеріали дозволяють визначити особливості інтелектуальної практики українських «антикваріїв», значення евристичної складової в їх історичних дослідженнях. Вони розкривають їх творчі контакти та уточнюють коло збирачів старовини.

Документальні джерела дослідження також частково опубліковані О.М. Лазаревським [69; 131; 102; 89; 90], А.В. Стороженком [125], П.Я. Дорошенком [80; 227], О.І. Ханенком [135], Г.О. Милорадовичем [302; 303; 51] та Я.Н. Щаповим [142]. Вони представляють тематичний характер «антикварних»

зібрань, особливості складу та змісту приватних джерельних колекцій. Значна частина цих зібрань сьогодні розпорошена і знаходиться у різних фондах України та Російської Федерації. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України у фонді «Збірка О.М. Лазаревського» (Ф. 1) зберігаються залишки родинних архівів Ломиковських [1], Марковичів [4], Милорадовичів, Полетик [3; 11], Полуботків [2], Сулимів [9], Забіл, Лашкевичів та інших старшинських фамілій. Там же знаходяться родові фонди Галаганів (Ф. 119) [21], Капністів (Ф. 130) [22], Коропчевських (Ф. 135) [23] й Стороженків (Ф. 206) [26], що, серед іншої документації, включають історичні матеріали колекційного характеру. Так, у фонді Стороженків зберігається частина багатого фамільного архіву та творчі матеріали відомого державного діяча і збирача вітчизняних старожитностей Андрія Яковича Стороженка, українських істориків Андрія Володимировича й Миколи Володимировича Стороженків.

Колекції українських «антикваріїв» розпорошені також серед родових фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Зокрема фонди Галаганів (Ф. 1475) [40], Лукашевичів (Ф. 2035) [41], Максимовичів (Ф. 2038) [42], Попових (Ф. 64) [36], Скоропадських (Ф. 1219) [39], Стороженків (Ф. 261) [37], Ханенків (Ф. 983) [38] зосереджують різноманітний джерельний масив, частина якого утворилася внаслідок цілеспрямованої збиральницької діяльності, а також містять матеріали інтелектуальної творчості окремих представників цих фамілій. Наприклад, у фонді Ханенків зберігаються щоденник генерального хорунжого М.Д. Ханенка та залишки його історичної колекції, які є важливими джерелами для дослідження історії українського «антикварного руху».

Залишки джерельного зібрання історика М.А. Маркевича розподілені між фондами декількох російських архівосховищ: Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки, Рукописного відділу Інституту російської літератури РАН і Російського державного архіву літератури та мистецтва [27; 28; 32; 35]. Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького

Інституту історії РАН містить частину документів фамільного архіву Сулим (та їх родичів Скоруп, Войцеховичів і Єсимонтовських) [30]. У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки зберігається особовий фонд публікатора джерел з української історії В.Г. Рубана [31]. Архів автора першої синтетичної історії України нового типу Д.М. Бантиша-Каменського розподілений між сховищами Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН та Рукописного відділу Інституту російської літератури РАН [29; 34]. Зазначені документальні архіви дозволяють висвітлити характер «антикварних» колекцій та реконструювати особливості їх використання в історичних студіях.

Пошуки інформації про зберігання особових та родинних архівних зібрань полегшило тритомне довідкове видання «Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР», опубліковане в Москві протягом 1962 – 1963, 1980 рр. [287].

Загалом джерельна база дослідження є достатньою, вірогідною та репрезентативною для вирішення поставлених завдань із комплексного вивчення історії «антикварного руху» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст.

1.3. Методологічні основи дослідження

Методологічною базою дисертації є сукупність теоретико-методологічних принципів та наукових методів. В основу методології дослідження покладені основоположні принципи історизму й об'єктивності, які є обов'язковими правилами дослідження і, одночасно, виступають критеріями науковості. Принцип історизму, що передбачає цілісне, всебічне й системне дослідження проблематики, уможливив комплексне вивчення «антикварного» руху на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст., дозволивши розглянути процес його зародження, розвитку й змін у безпосередньому зв'язку з історичним часом, подіями та фактами, представити

це явище у контексті епохи з притаманними їй умовами, конкретно-історичними ситуаціями та впливами.

Принцип об'єктивності, який забезпечує науковий рівень дослідження, дозволяє визначити вплив на діяльність українських «антикваріїв» суспільно-політичних й духовно-культурних процесів досліджуваного часу, з'ясувати їх залежність та взаємопов'язаність. Також цей науковий принцип сприяє дослідженню головних факторів, напрямів, тенденцій та закономірностей українського «антикварного руху», оцінки його результатів та значення у розвитку вітчизняної науки й культури через характеристику творчого доробку окремих «антикваріїв».

Для досягнення поставленої мети, отримання максимальної інформації у дисертації використаний комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових, конкретно-історичних та запозичених з інших галузей знань методів дослідження. До загальнонаукових методів належать історичний, логічний (з притаманними йому аналізом і синтезом), метод класифікації та метод актуалізації.

Історичний метод, що ґрунтується на принципі історизму, дозволив проаналізувати процес виникнення й розвитку «антикварної діяльності» на Лівобережній Україні протягом другої половини XVIII – середини XIX ст. у діалектичному зв'язку, в хронологічній послідовності й повноті. Його використання дозволило виявити якісні зміни у характері «антикварної» творчості та з'ясувати особливості еволюції евристичної й дослідницької практики на шляху до її інституалізації та професіоналізації.

Логічний метод дослідження розкриває внутрішню сутність як загальноєвропейського, так і українського «антикварного руху» та спрямований на деталізацію й узагальнення цього явища за допомогою прийомів аналізу і синтезу. Застосування даного прийому уможливило виокремлення й аналіз головних рис європейської «антикварної» практики та встановлення особливостей подібного вітчизняного явища.

Метод класифікації (або типологізації), головною умовою якого є єдність основи поділу, був застосований для представлення різних груп джерел

досліджуваної проблеми та характеристики різних типів форм, напрямів й результатів «антикварної» практики. Цей метод покликаний впорядкувати залучену сукупність історичних джерел на визначені класифікаційні групи на основі властивих їм загальних об'єктивних ознак. У даному дисертаційному дослідженні використаний тип писемних історичних джерел (за способом кодування, фіксації інформації), які, за особливостями втілення та, одночасно, відбиття історичної дійсності, поділяються на наративні й документальні матеріали. За допомогою цього прийому дослідження вдалося, наприклад, встановити, що головними напрямками «антикварної» творчості були: евристична практика і створення нових історичних праць, топографічні студії та едиційна діяльність українських дослідників.

Прийом актуалізації використаний для розкриття наукової актуальності даної проблематики, її значення для розробки конкретно-історичних, історіографічних, джерелознавчих, археографічних аспектів розвитку вітчизняної історичної науки. Цей метод сприяє з'ясуванню ролі досліджуваної проблеми у оновленні й поглибленні нашого знання щодо якісних етапів розвитку історичної свідомості й пізнання, формування ідентичності і збереження культурної спадщини українського суспільства. Залучені загальнонаукові методи дозволили висвітлити український «антикварний рух» другої половини XVIII – середини XIX ст. як складний процес, що пройшов свої етапи генези, розвитку й трансформації, з властивими йому особливостями та закономірностями, сформувані узагальнення щодо специфіки «антикварної» творчості і визначити її важливе значення для еволюції історичного знання.

Особлива роль у дослідженні належить конкретно-історичним (або спеціальним історичним) методам. В процесі вивчення проблематики були застосовані проблемно-хронологічний, історико-типологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний та історико-генетичний методи дослідження.

Проблемно-хронологічний метод необхідний для з'ясування точних дат, часових меж та дистанцій певних фактів, подій, процесів і явищ, розкриття

діалектичної логіки досліджуваного феномену з урахуванням усіх його аспектів, станів, чинників і форм. Наприклад, з'ясовано, що саме з другої половини XVIII ст., коли розпочався нобілітаційний процес української еліти, «антикварна» практика окремих збирачів й дослідників вітчизняних пам'яток отримує потужний стимул і переростає в рух.

Історико-типологічний метод формує типологію проблеми у зазначених просторово-часових межах дослідження, сприяє визначенню схожих чи відмінних процесів у загальноісторичному контексті Європи на основі порівняння їх якісних ознак та встановленню їх особливостей. Його застосування, зокрема, дозволило встановити зміни у характері вітчизняних «антикварних» студій залежно від європейських культурно-інтелектуальних процесів (просвітницьких і романтичних впливів).

Ретроспективний метод виражає спрямованість від сучасного стану об'єкта досліджень до минулого, від його результатів до причинних факторів, що зумовили його виникнення. Він полягає у послідовному «проникненні» у минуле з метою визначення причини певного явища. Цей метод дозволяє дослідити український «антикварний рух» від відомих науково-організаційних осередків джерелознавчих досліджень та перших узагальнюючих синтетичних розробок вітчизняної історії у зворотньому напрямі до витоків активної збиральницької роботи.

Порівняльно-історичний метод дає можливість вивити внутрішній зміст, сутність об'єкта дослідження через порівняння його головних явищ, процесів й фактів. Він покликаний виявити специфіку і закономірності досліджуваної проблематики різних часових етапів та соціально-політичних ситуацій зазначеного періоду, особливості її прояву залежно від еволюції інтелектуально-культурного середовища. Зокрема, порівняння «антикварної» творчості кінця XVIII ст. з подібною практикою середини XIX ст. дає можливість для аналізу еволюції тогочасних дослідницьких методик, тематичних пріоритетів і форм інтелектуальної діяльності зі збирання й вивчення історичних джерел.

Історико-генетичний метод, який дозволяє безпосередньо розкрити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку, спрямований на висвітлення витоків вітчизняного «антикварного руху» та вивчення особливостей його еволюції, якісних змін й перетворень в організаційні осередки дослідження минулого. Цей науковий прийом, за рахунок синтезу загальних і особливих характеристик досліджуваного явища, сприяє представленню його цілісної історії.

Серед запозичених з інших галузей знань, в роботі використані соціологічні методи аналізу: біографічний та просопографічний.

Біографічний метод був залучений для визначення впливу життєвих факторів і ситуацій на особливості інтелектуальної роботи окремих «антикваріїв» та висвітлення залежності їх творчості від особистих вчинків, рішень, позицій, пріоритетів і орієнтирів діяльності. Цей метод дав можливість співставити свідчення різних джерел для реконструкції творчого життя представників «антикварного руху».

Метод просопографічного аналізу дозволяє зосередитися на вивченні творчих аспектів життєвого шляху конкретних представників «антикварного руху», даючи змогу аналізувати характер їх наукових доробків. Він сприяє з'ясуванню інтелектуальних зв'язків «антикваріїв», встановленню їх наукового оточення та кола співробітників, розкриттю їх творчих взаємовпливів.

Використання базових методологічних принципів та широкого спектру методичних прийомів дозволило проаналізувати складний характер і суттєві особливості «антикварного руху» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст., висвітлити його місце й значення у розвитку вітчизняної науки та культури, формуванні джерельної і духовної спадщини українського суспільства.

Застосований нами теоретико-методологічний комплекс уможливив здійснення комплексного, об'єктивного і адекватного обраним об'єкту та предмету роботи, дослідження.

РОЗДІЛ 2
«АНТИКВАРНА» ПРАКТИКА
В ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ЄВРОПИ:
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Виникнення «антикварного руху» (цілеспрямованої й активної практики з пошуку, збирання, систематизації, вивчення, а інколи й публікації історичних пам'яток, що набували якості джерел) пов'язується в історіографії з добою Відродження, коли зусиллями багатьох гуманістів-антикваріїв відбулася «реновація» античних інтелектуальних практик і прийомів, повернення до класичних джерел («ad fontes»), до «забутої» історіографії та давнини. Саме тоді виникає «антикварне» мислення, орієнтоване на усвідомлення самоцінності та унікальності будь-яких реліквій минулого, які вже сприймаються як джерела сучасної їм історії та культури [381, с. 16, 74–75; 270, с. 37–38; 335, с. 57–58; 323, с. 352–367]. Завдяки зусиллям «антикваріїв» багато пам'яток залучалося до інтелектуального обігу, комплектувалися значні рукописні колекції, що ставали основою багатьох публікацій, формувалися нові критичні методи джерельного аналізу [438, р. 399–400; 424, р. 273–296; 439, р. 177–192; 441, р. 231–250]. З того часу «антикварії» посіли чільне місце в системі історичних досліджень поряд з авторами традиційних історичних синтезів.

Необхідність визначення місця та аналізу ролі українського «антикварного руху» в системі загальноєвропейської історичної науки є актуальною проблемою, зважаючи як на відсутність подібних оглядів в історичній літературі, так і на її важливість для розробки духовно-культурного, ідейного, інтелектуального процесу другої половини XVIII – середини XIX ст. Тому спроба аналізу та порівняння головних факторів, напрямів, форм і результатів цього явища в контексті подібних загальноєвропейських процесів в історичній науці окресленого періоду дозволить визначити його особливості, місцеву специфіку та своєрідність.

Захоплення збиранням старожитностей, переважно в межах інтересу до вітчизняного минулого, серед європейської інтелектуальної еліти упродовж XV – середини XIX ст. визначалося комплексом зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливали на характер і якісні зрушення «антикварних» студій. Ідейні новації культурних епох обумовлювали специфіку головних принципів дослідницької творчості, актуалізуючи певні історичні проблеми й сюжети, та, водночас, підпорядковували процес пошуку, збирання і використання необхідних джерел розкриттю і розв'язанню цих проблем. Тому висвітлення еволюції «антикварної» практики протягом епох Ренесансу, Нового часу, Просвітництва та Романтизму має відобразити зміни в інтелектуальних запитах, орієнтаціях і пріоритетах такої роботи, а отже дозволить з'ясувати провідні тенденції досліджуваного явища в різних європейських країнах. Це допоможе визначити основні контури трансформацій європейського «антикварного руху» і, відповідно, реконструювати загальний контекст подібного вітчизняного явища.

2.1. Еволюція «антикварної» діяльності в європейських країнах

Колекціонування з пізнавальною метою або для одержання естетичного задоволення було властиве людині ще з прадавніх часів. Відомо, що під час розкопок найстародавніших осередків цивілізацій знайдено штучні та природні предмети, які не використовувалися за прямим призначенням і були елементами окремих колекційних зібрань їх власників [343, с. 58]. Колекціонування розвивалося разом із культурним прогресом і слугувало своєрідним індикатором рівня цивілізованості суспільства. Як цілеспрямоване й активне явище воно скристалізувалося в епоху еллінізму, і першими колекціонерами античного світу традиційно вважаються елліністичні монархи. Власне тоді ж виникає і сам термін «колекція» (від лат. *collectio* – збірка), який вперше зустрічається у творах Марка Тулія Цицерона у значенні збирання розрізнених частин в єдине ціле [343, с. 53; 415, с. 136]. Але усвідомлене

збирання пам'яток старовини з метою пізнання минулого, надання їм статусу історичних джерел, широке використання та залучення до суспільного обігу відбулося за часів Ренесансу в контексті переосмислення значення та особливостей попередніх історичних епох, захоплення античною спадщиною і «невідомими» періодами середньовіччя. «Антикварний рух» гуманістів (Поджо Брачоліні, Ніколо Перотті, Лоренцо Валли, Леонардо Бруні, Флавіо Бьондо, Колуччо Салютаті, Джованні Піко делла Мірандоли, Джакомо Філіппо Форесті та багатьох інших) визначив головні напрями і форми, сформував нові прийоми тогочасного історичного дослідження, а отже увійшов і міцно закріпився в європейській культурній традиції. Такі інтелектуальні зрушення були можливі завдяки комплексу важливих новацій у тогочасному суспільному житті. Звільнення особистості від середньовічної світоглядної замкнутості, провіденціалізму, аскетичності, успіхи освіти, літератури, мистецтва, науки, ідеологічні та соціально-політичні зміни, розвиток суспільної думки – все це розширювало розумові горизонти особистості, спонукало зацікавленість її внутрішнім світом і власною історією. Саме на основі ренесансного самовизначення особистості, яка починає суб'єктивно відчувати невідворотність руху часу, виникає історична самосвідомість людини [376, с. 7, 13].

З'ясування передумов і підґрунтя «антикварної» діяльності потребує вивчення причин зацікавлення джерельними студіями і встановлення кола людей, які могли б виконувати таку роботу. Це складна наукова проблема, яка потребує осягнення духовно-інтелектуального середовища відповідного періоду. Зробимо спробу визначити головні особливості культурних епох, що позначилися на формуванні, характері та специфіці «антикварних» студій.

В часи, коли освічених людей взагалі було небагато, попит на книги був обмеженим. Поступове витіснення пергаменту іншим носієм інформації і розвиток паперового виробництва в часи пізнього середньовіччя спричинили зниження цін на книги. Сучасні дослідження наводять такі дані на матеріалі Північної Франції: в XIV ст. книга в середньому коштувала 5 ліврів 7 су, а в

XV ст. – 2 ліври 5 су [270, с. 35]. Це зробило книгу більш доступною для освічених людей. Цьому також прислужився розвиток писемності національними мовами. Однак рукописний характер середньовічної книги суттєво обмежував її доступність. Хоча середньовічні скрипторії і готували тиражі деяких книг, становище з їх доступністю залишалося без особливих змін.

Винайдення друкарства суттєво змінило ситуацію. У період інкунабул (тобто до 1 січня 1501 р.), за висновками істориків-книгознавців, було надруковано 40 тис. назв книг загальною кількістю не менше 12 млн. екземплярів із середнім тиражем близько 300 екз. [270, с. 35]. Книги стали доступніші і попит на них значно зріс, вчені отримали можливість інтенсивніше формувати власні бібліотеки. Розширення попиту сприяло диференціації книжкової продукції, у тому числі адресних публікацій пам'яток (для широкого кола читачів і для спеціалістів), що відображає орієнтація друкаря Альда Мануція на видання малоформатних книг.

Основними організаційними одиницями у вивченні й публікації античних та середньовічних творів у XV – XVI ст. стають видавництва. З середини XV ст. друкарні були засновані майже у всіх великих містах Італії: Римі (1467), Венеції (1474), Болоньї (1476) тощо. У XVI ст. видавничими центрами стають також Франкфурт-на-Майні, Базель, Париж, Лейден, Нюрнберг, Ліон, Лейпціг та Кельн. При деяких із них існували неофіційні гуртки «антикваріїв», які опрацьовували майбутні джерельні публікації (наприклад, відома «Альдова академія» у Венеції, що існувала протягом всього XVI ст.) [270, с. 38; 416, с. 79–81].

Умови для такої едиційної практики склалися під впливом різних факторів. Так, у першій чверті XVI ст. у Франції велася досить інтенсивна робота з видання важливих пам'яток, але через тодішні суспільно-політичні обставини в середині століття відбувся спад, а едиційна діяльність відновилася лише в його другій половині. У справі публікації окремих комплексів джерел (зокрема візантійських) певну роль відігравали ідеологічні мотиви у контексті

протистояння католиків і протестантів. Перипетії цього протистояння впливали на стан частини архівів. Скасування монастирів призводило до розпорошення деяких зібрань, разом з тим збільшуючи обсяг середньовічної документації, що втрачала практичне значення і набувала історичної цінності.

Протягом XVI–XVIII ст. головними об'єктами публікацій європейських видавництв були літописи (аннали, хроніки) – «вселенські», локальні, «національні» історії, агіографії, біографії, мемуари, листи, філософські й політико-правові трактати, твори античних класиків, юридичні корпуси актів, матеріали церковних соборів, а також різноманітні законодавчі акти і грамоти, не писемні (монети, герби, печатки, мініатюри) та історико-географічні джерела у складі історичних творів, збірників та інколи видані окремими серіями [270, с. 39–158].

Серед європейських «антикваріїв-видавців» зазначеного періоду особливо відзначилися своїм доробком французи: Ж. Боден, Ж. Мерлен, А. і Ф. Дюшени, Г. Конрінг, Е. Балюз, К. Менар, Ш. Дюканж, К.-Ф. Менестріє, Ж. Мабільон, Б. де Монфокон; німці: Я. Вімпфелінг, К. Пейтінгер, І. Вольф, К.К. Целарій, М. Фреєр, С. Пуфендорф, Й.Й. Мюллер, Г.Ф. Міллер; італійці: Т. Кампанелла, Ч. Бароніо, Л.А. Мураторі, Д.Д. Мансі; англійці: Дж. Фокс, Дж. Леланд, У. Кемден, Дж. Стоу, У. Дагдейл, Р. Гоуф; чехи: Г. Добнер, Ф.М. Пельцль; поляки: Я.Щ. Гербурт, Й. Пасторій, В. Коховський, В.В. Коялович, С. Твардовський, А. Нарушевич та багато інших.

Для аналізу особливостей «антикварних» практик історіописання і археографічної діяльності розглянемо специфіку еволюції історичного пізнання протягом раннього Нового часу та епох Просвітництва й Романтизму, що дозволить виокремити конкретні досягнення в межах цих практик і визначити місце «любителів старовини» в системі європейської історичної науки середини XVI – першої половини XIX ст. Описані сучасними вченими фактори, стани, тенденції розвитку і форми історичної думки цього періоду створюють ідейний контекст досліджуваного явища.

Сучасні дослідники історії історичної науки визначають період європейської історії середини XVI – XVII ст. як ранній Новий час – епоху становлення нових форм політичного, соціального, економічного, культурного життя, час глибоких змін у системі світорозуміння, розширення меж відомого і можливого. У цей період в європейській культурі формувалися принципи пізнання, відмінні від традицій середньовічної та ренесансної вченості. Широкий інтелектуальний рух, завдяки якому трансформувалась система уявлень про світ і людину та були заново визначені основи природничих дисциплін, історичних, політичних, соціальних, філософських систем, отримав назву «наукової революції». Межі цього періоду умовно співвідносять з 1543 р., датою появи праці Миколи Коперника «Про обертання небесних сфер», і з часом відкриттів Ісаака Ньютона, який у 1687 р. опублікував «Математичні початки натуральної філософії» [354, с. 124]. Завдяки працям відомих мислителів М. Коперника, Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона, філософів Ф. Бекона, Р. Декарта, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Г. Гроція та багатьох інших учених в інтелектуальній культурі раннього Нового часу була створена цілісна природничо-наукова картина світобудови, що поступово змінила середньовічні уявлення про рух планет навколо нерухомої Землі. Саме завдяки цим вражаючим розумовим досягненням «велике XVII століття» остаточно «попрощалося» із Середньовіччям, докорінно змінивши уявлення про світ.

У Європі складався новий образ науки – знання, що належало не окремому «просвіченому астрологу» чи коментатору Арістотеля, а незалежному товариству вчених, які керувалися строгим методом дослідження і відкрито демонстрували результати своїх праць. Наукове пізнання розумілося як експериментальне вивчення світу природи, процес пошуку істини, що приносить користь. Автономна від релігії наука вимагала створення нових інституцій – гуртків, товариств, академій, які й виникли у провідних європейських країнах (Академія Лінчеї в Римі, Лондонське королівське товариство, Королівська академія наук у Франції тощо) [354, с. 124–125].

Новації у філософії та природничих науках значно вплинули на інтелектуальну культуру XVII ст. Принципи дослідження природи стали розглядатися як універсальні для розуміння суспільства та його історії. Створення суспільства трактувалося філософами XVII ст. як результат суспільного договору, колись укладеного людьми між собою. Закони держави мали будуватися на основі природного права, що витікає з природи людини. Але, не дивлячись на поширеність цих теорій в соціальних та філософських творах, в історичні праці цього часу подібні ідеї проникали повільно, лише в наступному XVIII ст. вони суттєво вплинули на знання про минуле.

Історія ще не відокремилася повністю від інших галузей знання про людину, суспільство, світ і не сформувалася як самостійна дисципліна. Вивчення минулого значною мірою розглядалося в контексті вченості гуманістів – у зв'язку з літературою та риторикою. В університетах освоєння історії часто мало прикладний характер щодо вивчення іноземних мов, на хвилі інтересу до античної літератури зростала увага до класичного минулого. Причому історія ще досить довго продовжувала розглядатися як «наставниця життя», покликана через стилістично досконале змалювання великих діянь виховувати і бути криницею мудрості, повчальних істин, правильних прикладів та вчинків авторитетів. Але вже в другій половині XVI ст. з'являються окремі, спершу поодинокі, твори ерудитів, в яких ставиться під сумнів традиційне «цицеронівське» (риторичне) історіописання та висуваються вимоги працювати згідно з критичними методами. Твори Франьо Петрича, Жана Бодена, Паоло Бені та інших авторів є яскравими репрезентантами критичного осмислення історичних явищ та опрацювання джерельного матеріалу, який у цей час все активніше збагачувався за рахунок різноманітних пам'яток [354, с. 127–128; 270, с. 36–37; 416, с. 91–92].

На думку сучасної дослідниці Н.М. Яковенко, такий радикальний поворот не був випадковим, оскільки саме на другу половину XVI – початок XVII ст. припадає найгостріший період «словесної війни» між адептами Реформації й ортодоксальною римо-католицькою церквою [416, с. 92]. Серед різноманітних

засобів переконування неабияке місце поряд з богословськими посідали й історичні аргументи, передусім з царини церковної історії. «Бої за історію» між протестантськими й католицькими вченими започаткували лютерани тринадцятитомною серією «Церковна історія, укладена за порядком століть», що виходила друком у Магдебурзі впродовж 1559–1574 рр. Метою їх роботи було довести на підставі аналізу джерел слушність центральної тези протестантизму, згідно з якою церква лише в апостольські часи дотримувалася євангельської чистоти віри, натомість пізніше відхилилася від неї так далеко, що стала «царством антихриста» на чолі з його уособленням – папою. Завдяки критиці джерел автори «Центурій» справді зуміли спростувати чимало легенд і усталених істин. Римська курія не забарилася з відповіддю. З ініціативи кардинала Антоніо Карафи було розгорнуто не менш солідний проект, який увінчало впродовж 1588–1630 рр. дев'ятнадцятитомне видання «Церковні аннали», написане із позицій ортодоксального, потридентського католицизму, а для достовірності доповнене величезною кількістю доти невідомих джерел [270, с. 74; 416, с. 92–93]. Така конкуренція шліфувала майстерність істориків, вимагаючи дедалі докладнішого знання джерельного комплексу та вміння його критично освоїти.

Відомий англійський філософ, історик та державний діяч Френсіс Бекон (1561–1626), який у своєму «Новому органоні, або Великому відновленні наук» (1620) спробував переоцінити всю систему знань, доступних людині тієї епохи, дати поради щодо систематизації наук й запропонувати метод пошуку істини, писав про єдність історії та природничого знання, розглядаючи їх подібно до філософії та науки як єдине поняття. Він вважав, що обидві ці сфери співвідносяться зі здатністю людини запам'ятовувати, а тому не робив принципових відмінностей між дослідженням явищ природи і подій минулого. На його думку, знання, здобуте з окремих, документально підтверджених фактів, є цінністю для практики на відміну від знання, де приклади лише ілюструють абстрактні постулати.

Класифікуючи науки, Ф. Бекон характеризував вже існуючі напрями історичного знання як «довершену» і «недовершену» історію. Причому до «довершеної» історії зараховувалася політична історіографія – хроніки, життєписи та оповіді про видатних особистостей, їх державні діяння з моральним, дидактичним підтекстом. Джерелами такої історії слугували середньовічні хроніки, усні свідчення і мемуари [354, с. 125–128; 236, с. 547; 392, с. 375–380].

«Досконала» історія існувала в контекстах інтересу до національного минулого, формування національних держав у Європі. Інший напрям знання про минуле, що співвідносився з тими ж процесами, – «недовершену» історію, згідно з Ф. Беконом, репрезентували автори початкових і необроблених творів, коментарів і списків, ті, хто вивчав старожитності, фрагменти минулого. Саме цю інтелектуальну течію англійський мислитель визначив як «антикварну». Ф. Бекон вважав, що праця «антикваріїв» мала підготовчий та допоміжний характер стосовно написання повних політичних історій [354, с. 129]. Оскільки історик був у першу чергу письменником, а сама історія – оповіданням (що вимагало відповідних риторичних та художньо-стилістичних практик), заснованим, перш за все, на писемних джерелах, то «антикварії-ерудити», знавці різноманітного джерельного матеріалу, вважали себе радше збирачами, колекціонерами, критиками та зберігачами старожитностей, ніж «справжніми істориками». «Любителі старовини» під джерелами розуміли різноманітні свідчення минулих епох – римські й середньовічні монети, девізи, герби, написи, речі, документи, руїни, пам'ятники тощо. Такі акценти потребували розробки нових методик джерельної критики, покладених потім в основу спеціальних історичних дисциплін.

Сучасна дослідниця Л.П. Репіна зауважує що, предметом вивчення британських «антикваріїв» була не стільки історія, скільки минуле, однорідне і недиференційоване. В їх працях нечітко виражалось почуття дистанції, що відділяла сучасне від минулих епох. Увагу «антикваріїв» привертала риси явища дивного і важко пояснюваного, але відповіді на питання вони, як

правило, шукали, виходячи з логіки сучасної їм культури. Одним із популярних жанрів дослідження для цих авторів була хорографія – опис земель країни по регіонах, своєрідна реєстрація природних особливостей і багатств, а також важливих подій минулого та цікавих старожитностей. На відміну від гуманістів, «антикварії» зосередили увагу на вивченні колективної історії (від минулого окремого міста чи роду до історії Англії), таким чином відтворюючи із джерельних фрагментів римську чи англосаксонську Британію [354, с. 129]. Такі особливості «антикварної» практики відображають характер розвитку тогочасних британських гуманітарних студій, зокрема, їх міцний зв'язок з політико-правовим життям і національною традицією, що стало класичною ознакою англійського «антикварного руху».

В Англії основи «антикварництва» були закладені ще в другій половині XVI ст. колекціонерами та дослідниками минулого Уїльямом Кемденом, Джоном Леландом і Джорджем Стоу, які заснували в Лондоні 1585 р. Єлизаветинське товариство антикваріїв. Членам товариства належить перший досвід колективної роботи зі збирання та публікації історичних пам'яток. Пізніше були також засновані Лондонське королівське наукове товариство (1660), товариства антикваріїв – Нове британське (1686), Единбурзьке й Шотландське (1687). З другої половини XVI ст. стрімко розвивається англійське «антикварне» історіописання. Інтерес до славних, героїчних віддалених епох в історії держави і церкви проявився у вивченні документів, записів, в описах графств і міст Британії, в безпрецедентному пошуку та збиранні усних, текстових, речових і візуальних історичних джерел. У цей час сформовано значні колекції та проведено на їх основі дослідження Джона Фокса, Роберта Коттона, Джона Селдена, Кенельма Дігбі, Еліаса Ашмола, Джошуа Чілдрея, Томаса Фуллера, Джона Обрі, Роберта Плата, Уїльяма Дагдейла і багатьох інших британських «антикваріїв» [237, с. 223–242; 329, с. 151 – 198; 340; 328, с. 495–521; 236, с. 546–552; 160, с. 554–588; 279, с. 45–50; 354, с. 130; 424, р. 273–296; 437, р. 695–715; 438, р. 395–417; 440, р. 97–130; 443, р. 395–409]. Така практика забезпечила розмаїття тем і жанрів історичних

студій і, водночас, сприяла налагодженню співпраці різних гуртків, товариств, столичних та регіональних історичних об'єднань, створенню спеціальної мережі джерельних зібрань.

У Франції естафету нового пізнання (з використанням аналітичних та експериментальних методів) перехопив математик і філософ Рене Декарт (1596–1650), який у трактаті «Роздуми про метод» (1637 р.) виклав своєрідну програму здобуття раціонального знання за допомогою критичних пізнавальних операцій. І хоча Декарт скептично ставився до практик історіописання та можливості отримання достовірних знань про минуле, його ідея про розділення суб'єкта-дослідника та об'єкта вивчення («великої книги світу») у подальшому зіграла важливу роль у формуванні способу пізнання, що буде провідним у науці XVII–XIX ст. Як підкреслює Н.М. Яковенко, саме декартовий «скептичний метод» визначив образ так званої «історіографії ерудитів» середини – другої половини XVII ст., що в певному сенсі передуює академічній науковій історії XIX ст., головні засади якої можна звести до трьох позицій: «жодне свідчення не повинне спонукати історика повірити в те, чого не могло статися в принципі; різні свідчення слід порівняти між собою й узгодити (верифікувати); свідчення текстових джерел належить додатково перевірити, зіставивши з паралельними в часі монетами, епіграфічними написами, юридичними пам'ятками тощо» [416, с. 95]. Декартова програма була взята на озброєння європейськими «антикваріями», ставши методологічною основою їх творчості.

З середини XVII ст. у Франції з'являються перші роботи ерудитів, присвячені історії «побуту». У цьому контексті показовим є дослідження гербознавця Клода-Франсуа Менестріє, який зобразив історію правління Людовика XIV за допомогою монет, медалей, гербів, написів та «інших суспільних пам'яток». При цьому історик посилався на мемуари Олів'є де ла Марша, який писав про свята, різні урочистості і побутові події мирного життя, про які «читати значно приємніше, ніж про війни». Розвивалася й регіональна історіографія окремих провінцій, міст, замків, монастирів тощо. Саме у Франції

в цей час розгортається активна археографічна діяльність, що спирається на критичні картезіанські настанови (наприклад, публікації Андре та Франсуа Дюшенів [270, с. 76, 82]).

Протягом 1645–1711 рр. у Франції також видано корпус візантійських наративних джерел («Паризький корпус»). Але найбільше уславилася власними археографічними проектами Конгрегація св. Мавра – спільнота учених ченців-бенедиктинців із паризького абатства Сен-Жермен-де-Пре (інакше – мавристів) створена в 1621 р.

Зібрані манускрипти мавристи публікували на основі ретельного порівняння всіх списків документа, звіряння різних варіантів тексту. Видавалися і спеціальні вказівки стосовно датування і встановлення достовірності рукописів [270, с. 78, 84–86; 354, с. 130–131]. З-поміж мавристів особливої уваги вартий «батько» допоміжних історичних дисциплін Жан Мабільон (1632–1707), головний з критики текстів у публікації корпусу «Діяння святих Ордену св. Бенедикта», виданого протягом 1668–1707 рр. у 14 томах. Листування французьких «антикваріїв» XVII ст. доводить, що вони активно обмінювалися відомостями про архіви і копіями необхідних документів, а також демонструє міжнародний характер їх діяльності, оскільки до роботи залучалося багато членів ордену в різних країнах Європи [270, с. 79–80].

Від початку XVII ст. «антикварна» робота розгортається і в Бельгії, де в 1607 р. професор філософії з Утрехту єзуїт Герберт Росвейде (1569–1629), який вивчав і копіював рукописи в монастирських архівосховищах, опублікував «Календар усіх святих, житія яких є в рукописах бельгійських бібліотек». У цій праці він виклав ідею перевірки вірогідності агіографічних джерел, заповнення наявних у них пропусків, коментованого видання ще не опублікованих житій. Початку ж видання передувало створення у 1615 р. організації для його підготовки, відомої за іменем її засновника фламандця Жана Болланда (1596–1665) як Товариство болландистів. Товариство знаходилося в Антверпені і складалося з учених-єзуїтів. Болландистський корпус «Діяння всіх святих,

вшанованих у всьому світі» повинен був охопити всі види агіографічних джерел. Між 1643–1658 рр. опубліковано перші п'ять томів цієї праці; до кінця XVIII ст. вийшло ще 53 томи, а в XIX ст. їх перевидано з доповненнями у 61 томі; власне, Товариство працює і до сьогодні [270, с. 77–79, 84].

Загалом такі та деякі інші довготривалі археографічні проекти були новою формою «антикварного» руху, оскільки основну частину видань становили публікації окремих пам'яток. Виникнення наукових об'єднань збільшувало можливості для реалізації довгострокових програм завдяки концентрації інтелектуальних і матеріальних зусиль, формуванню ідейного середовища, що створювало умови для удосконалення теоретико-методологічних практик досліджень. Дещо згодом між болландистами і мавристами розгорнулася наукова полеміка («Дипломатика» Жана Мабільона з'явилася саме як відповідь Данієлю ван Папенброку, який висловив сумнів у якості архівних актів бенедиктинців), що сприяла обґрунтуванню й розробці методики вивчення і публікації джерел [270, с. 84–85; 354, с. 131; 416, с.95–96].

У світській археографії XVII ст. колективний принцип не знайшов застосування. У Німеччині в другій половині XVII ст. з'явилися пропозиції щодо створення загальнонімецької організації істориків. У Швеції 1630 р. була запроваджена посада державного антикварія, до обов'язків якого належало виявлення «різних старовинних грамот», їх переписування (копіювання) та виокремлення з них фактів, які б свідчили про дворянство, дворянські родоводи й герби. Публікація пам'яток у наказі про створення даної посади не згадувалася. Однак виконання таких обов'язків мало призвести до створення комплексів копій грамот і печаток, котрі можна було використати для видання [270, с. 79]. «Антикварна» практика Британії, Франції та Бельгії знайшла продовження в ряді інших європейських держав (зокрема, Данії, Швеції, Польщі, Німеччині тощо [270, с. 79, 81–85]).

Своєрідною новацією «ерудитського» XVII ст., що стала можливою завдяки плідній евристично-дослідницькій та енциклопедичній практиці «антикваріїв», стали енциклопедії-словники з різних галузей. Серед довідників історичного

профілю найважливішими були праці Луї Морері «Великий історичний словник» (1674 р.), Кристофера Целарія «Універсальна історія» (1685 р.), Йоганна Буддея чотиритомний «Німецький історичний словник» (декілька разів перевиданий у Лейпцігу на початку XVIII ст.) і П'єра Бейля «Історичний і критичний словник» (1696–1697 рр.), де авторські розвідки ґрунтувалися на значній джерельній основі та супроводжувалися детальними коментарями, примітками й поясненнями [416, с. 97]. Такі праці формували нові стильові зразки історіографічної творчості, оскільки широко використовувались у тогочасному дослідницькому просторі.

Критичні методи ерудитів виразно позначилися на історіописанні. Тепер авторська оповідь про славетні правління чи військові звитяги стала підкріплюватися вивіреною документальним матеріалом та «вірогідними» свідченнями. Серед хвилі історико-правничого та історико-державного історіописання цього часу, яскравим прикладом може послужити творчість німецького філософа права Самуеля Пуфендорфа (1632–1694), який, обіймаючи з 1677 р. посаду офіційного шведського історіографа, створив низку праць з історії шведського королівства, залучивши величезний джерельний комплекс від старовинних хронік та актів до текстів своїх попередників. На думку Н.М. Яковенко, твір філософа «Вступ до історії благородних імперій і держав, які існують нині в Європі» (1682 р.), що містив розділ про Хмельниччину, використав (у російському перекладі 1718 р.) Самійло Величко, який, наслідуючи ерудита, вперше в українській історіографії долучив до свого тексту документальний матеріал. Але дослідниця справедливо підкреслює, що ні до Речі Посполитої, ні до Гетьманату, ні до тогочасної Росії ерудитська хвиля вченості вповні не докотилася, залишаючись пріоритетом Заходу – з його давніми розвинутими університетськими центрами, усталеними традиціями наукового меценатства й потужною видавничою інфраструктурою [416, с. 96–99]. Хоча поступово українське історіописання, відчуючи західні інтелектуальні впливи, почало орієнтуватися і сприймати нові взірці наукової

творчості, що яскраво проявилось вже за доби Просвітництва, за інших умов і пріоритетів.

Епоха Просвітництва значно змінила уявлення про наукові критерії та акценти, поставивши нові ідеали в історіописанні та археографії, створивши нові пріоритети досліджень. «Філософська історія» просвітників з її вірою в безмежні можливості людського розуму відкинула ерудитський ідеал схиляння перед «достовірними фактами», повертаючи Клію повчальні, дидактичні функції «наставниці життя», але вже раціонального, впорядкованого, універсального та прогресивного. «Філософи-просвітники» вважали евристично-дослідницькі зусилля ерудитів, за висловом Вольтера, «нічого не вартим копирсанням у партикулярних подіях чи звиятах героїв, що тільки здійсмають забагато галасу», а їх твори, позбавлені філософського осмислення, – купою нісенітниць [416, с. 103]. У цей час була створена значна кількість нових філософських і наукових теорій, які розмежували раціональне знання і віру. Християнський погляд на минуле, сучасне й майбутнє поступово розпадався під ударами атеїстичних теорій «енциклопедистів», які вбачали в релігії «ярмо» для людського розуму та удосконалення. Погляд на історію як на скерований універсальними раціональними принципами («законами») потік часу відкривав шлях до прогнозування майбутнього, що нібито мало розгортатися згідно з встановленими правилами. Між тим, сама історія в цей період не вважалася окремою галуззю наукового знання, залишаючись особливим жанром словесності. В університетах XVIII ст. її могли викладати на факультетах вільних мистецтв – класичну та всесвітню історію в контексті курсу красномовства, теології – церковну історію, права – правову й політичну історію. Отже, істориками часто виступали філологи, знавці давніх мов і текстів, теологи та правознавці [354, с. 133, 135].

XVIII ст. поряд з «філософізацією» історії (через пояснення її смислу шляхом раціональних і логічно впорядкованих операцій – у зіставленні «законів» і «фактів», розуміння минулого не як мозаїки епізодів, а як неухильного процесу розвитку людства, підпорядкованого власним

«закономірностям» і внутрішньому сенсу) акцентувало інтерес до економіки, культури різних народів, соціальних відносин у минулому, природного середовища різноманітних регіонів, що являло нову тенденцію в історичній науці того часу. В цьому контексті «антикварна» течія, наслідуючи традиції ерудитів попереднього століття, на нашу думку, представляла протилежний «філософській історії» напрям історичного мислення і практики. Але вона, трансформувавшись у нових умовах, сприйняла нові акценти і тенденції досліджень. Залишаючи головним пріоритетом евристично-критичні та едичійні студії, «антикварії» XVIII ст. вдосконалили методологічний інструментарій джерельного опрацювання, піддаючи історичні свідчення оцінці з позицій здорового глузду, залучаючи до вивчення джерела з історії побуту, господарства, торгівлі, традицій, звичаїв, обрядів, культури в найширшому значенні.

Збираючи й досліджуючи джерельний матеріал, «антикварії» в країнах Європи орієнтувалися на вивчення минулого свого народу та держави або реконструкцію локальної історії графств, князівств, провінцій, міст, замків тощо. Вони розробляли методи критики текстів рукописів, способи дослідження археологічних знахідок, написів, монет, емблем, генеалогічних і хронологічних таблиць, інших видів джерел. На основі зібраних «антикваріями» колекцій старожитностей в деяких європейських країнах відкрилися перші громадські музеї: Британський музей у Лондоні (1753), Національний музей старожитностей в Единбурзі (1780) та ін. Важливу роль у розвитку історичного знання відіграли багатотомні публікації джерельного матеріалу, підготовлені до видання ерудитами. Ця практика визначалася комплексом умов, становищем, тенденціями і формами історичної думки часу.

Описи архівів і бібліотек покращували обізнаність дослідників з рукописами і в деякому сенсі готували їх можливу публікацію. Проте стан архівів і загалом пам'яток минулого потребував відповідних заходів з боку держави. Так, за королівським наказом про заснування португальської Академії історії (1721 р.), серед інших завдань, вона повинна була піклуватися про

збереження пам'яток. В Англії після довгих безуспішних спроб навести лад у державних архівах у 1799 р. була створена комісія для систематизації архівів та видання документів, діяльність якої припадає вже на ХІХ ст. В Австрії за Йосифа ІІ була проведена широка секуляризація церковного майна і майже всі монастирські архіви перейшли у власність держави. У Франції під час революції була скасована значна кількість церковних установ та конфісковане майно аристократів, в результаті чого масив документальних і наративних матеріалів перейшов у новостворену систему державних архівів і рукописних відділів бібліотек. У період революції тут виникли й перші державні органи охорони матеріальних і писемних старожитностей [270, с. 112; 269, с. 21–22].

Поряд з ще малочисельними державними органами захисту пам'яток у ХVІІІ ст. існували вже й товариства любителів старовини – в Англії, Чехії, Німеччині та інших європейських країнах. Так, у 1703 р. виникло лондонське Товариство любителів старожитностей, а пізніше в Англії стали з'являтися подібні провінційні об'єднання. У 1796 р. в Празі утворилося Товариство патріотів – друзів мистецтв, завданням якого була охорона пам'яток і перешкоджання їх вивезенню з Чехії. Таким чином, на межі ХVІІІ–ХІХ ст. формувався рух на захист пам'яток [354, с. 134].

В організаційній сфері у ХVІІІ ст. поширилися об'єднання вчених, що існували під назвами академій наук, наукових товариств, видавничих комітетів та комісій. Деякі академії виникли ще в ХVІІ ст., наприклад, французькі спеціалізовані організації – Французька академія (1635), Академія написів та словесності (1663) переважно для історичних студій. У ХVІІІ ст. виникли академії історії в Португалії (1721) та Іспанії (1738).

У Франції продовжувалась публікація текстів, зібраних членами Конгрегації св. Мавра. В їх діяльності новим було дослідження історії французьких провінцій та активна участь у роботі суспільного характеру. З'явилися видання, здійснені мавристами Бернаром де Монфоконом, Мартеном Буке тощо. Подібні процеси спостерігалися в Італії. В 1712 р. у венеційському «Літературному журналі» було надруковано звернення групи істориків на чолі з

А. Дзено із закликом видати «хроніки, аннали, історії, щоденники, некрологи, дипломи, булли, акти, ділові папери та інші оригінальні записи минулих віків, що зберігаються в державних і приватних архівах». Цю ідею втілив бібліотекар та архівіст Лодовіко Антоніо Мураторі (1672–1750), який, спираючись на підтримку Палатинського товариства, підготував і опублікував корпус «Письменники італійської історії від 500 до 1500 року» (1723–1751 pp.) в 28 томах. Впродовж 1738–1742 pp. Л.А. Мураторі видав ще й шеститомне доповнення цієї серії під назвою «Італійські старожитності середньовіччя». Між 1759–1798 pp. в Італії побачила світ серія актів соборів і синодів римо-католицької церкви «Зібрання актів святих соборів» в 31 томі, започаткована архієпископом Джованні Доменіко Мансі (1692–1769).

У Британії зріс інтерес ерудитів до недавнього минулого країни – Англійської революції та Реставрації. В 40–70-ті pp. XVIII ст. зусиллями товариств «антикваріїв» тут видавалися парламентські акти, документи і памфлети попереднього століття [354, с. 134; 270, с. 113–119; 416, с. 108]. Загалом же «антикварний» інтерес місцевих дослідників вийшов на новий рівень – розробка місцевих історій окремих міст та графств, дослідження розвитку британської культури взагалі мали забезпечити поступову реконструкцію національного минулого. Це добре репрезентує діяльність директора лондонського Товариства антикваріїв Ричарда Гоуфа (1735–1809), який з метою зібрання історичної інформації, формування єдиного джерельного фонду антикварних студій, створив своєрідну дослідницьку мережу, що покривала територію усієї держави. Завдяки цьому вдалося виконати велику евристичну та критичну роботу, підготувати ґрунтовні джерельні публікації, удосконалити методологію історичного дослідження [444, р. 184–192]. Подібна практика формувала почуття загальнонаціональної колективної справи і стимулювала «антикварні» студії за межами традиційних наукових центрів (про що свідчать тісні зв'язки з Товариством Спелдінга, Товариством Пітерборо тощо) [444, р. 196].

У Священній Римській імперії (Австрії, Сілезії, Саксонії, Баварії, Бранденбурзі, Ганновері й Брауншвейзі) XVIII ст. «антикварії» цікавилися питаннями політичного устрою роздробленої держави із слабким центральним керівництвом і сильною владою місцевих князів. Головним чином вивчалися правові документи та їх значення в житті країни. Історія часто розглядалася як збірка казусів, прикладів для обґрунтування тих чи інших прецедентів. За цих умов було складно створити наукове товариство, яке б видавало тексти з єдиної німецької історії чи історії католицької церкви. Відомий німецький учений Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716) як історіограф герцогів Брауншвейгських видав тритомник «Брауншвейгські історики» (1707–1711 pp.), де вмістив не лише документи, а й тексти, що стосуються всієї німецької історії. До довгострокових едиційних проектів у Німеччині належать «Баварські пам'ятки», що з 1766 р. видавалися Історичною комісією при Баварській академії наук. Продовжували виходити окремі історичні збірники джерел [270, с. 116; 416, с. 108].

У Польщі та Чехії ченці-піаристи також досліджували й публікували значні джерельні комплекси. (Орден піаристів був заснований 1617 р. у Римі з метою організації безкоштовного навчання й виховання молоді. З середини XVII ст. він поширив свою діяльність в країнах Центрально-Східної Європи). Польські піаристи видавали зібрання законодавчих актів, друкуючи в своїй варшавській типографії закони, статuti, сеймові постанови (конституції) і привілеї Польсько-Литовської держави. Особливо в цьому плані відзначилися Мацей Догель (1715–1760) та Станіслав Конарський (1704–1779), які протягом 1732–1739 pp. видали шеститомну збірку законів і сеймових конституцій «Книги законів». В цей час у Празі Геласій Добнер (1719–1790) опублікував знамениті шеститомні «Історичні пам'ятки Чехії» (1764–1785 pp.), що відкрили новий етап чеської археографії. Схожа робота проводилась і в Іспанії, Австрії, Угорщині, Бельгії, Скандинавії, де з середини XVIII ст. зусиллями «антикваріїв» розгортаються евристично-дослідницькі та едиційні програми,

які значною мірою стимулювалися прикладом досягнень їх колег у Франції, Італії, Англії і Німеччині [270, с. 116].

Таким чином, діяльність істориків-ерудитів спиралася на достатню методологічну базу, що було, скоріше, результатом розширення дослідницьких практик, ніж застосування генералізуючих філософських теорій. Протягом XVII–XVIII ст. «антикваріями-ерудитами» був накопичений величезний масив відомостей про минуле. Хоча в цей час збирачі і видавці старожитностей не вважалися «справжніми істориками», їх зусилля були необхідними в епоху панування універсальних філософських доктрин, а в XIX ст. стали важливою частиною історичної науки.

Як зазначають сучасні дослідники, саме тоді історичне знання остаточно виокремлюється з літературно-наукової творчості в країнах Західної Європи та відбувається його поступова інституалізація. Протягом 1716–1724 рр. були відкриті перші кафедри історії в університетах Глазго, Единбурга, Оксфорда й Кембриджа, а з середини XVIII ст. аналогічні кафедри виникають у французьких й німецьких університетах.

Апробовані «антикваріями» критичні способи джерельного опрацювання поступово набували системного вигляду, що стало підґрунтям формування методології історичного дослідження. Серед головних правил/методів універсальними, згідно з твердженням Н.М. Яковенко, стають три вимоги: автопсії джерел (безпосереднього ознайомлення дослідника з необхідним матеріалом), їх критичного аналізу (верифікація певних фактів, дат, сюжетів, аспектів тощо) та уникнення риторичних засобів переконання (літературних прикрас, художньої стилістики і необов'язкових фіктивних виразів) [416, с. 109]. Однак послідовне дотримання цих правил у тогочасних історичних дослідженнях було скоріше метою-ідеалом, ніж поширеною тенденцією. Риторика, панегірика, «дива» залишалися важливими ознаками історичної творчості.

Унормування та систематизація історичних знань і техніки їх здобуття знайшли фіксацію у відповідних довідниках, як-от «Основи енциклопедії

історичних наук», укладені 1788 р. професором Геттінгенського університету Карлом Тройготом Готлобом Шенеманом. У цьому ж університеті в останній третині XVIII ст. почали вперше викладати як окремі курси предмети, що тепер носять назву допоміжних історичних дисциплін, – палеографію, дипломатику, генеалогію, хронологію та геральдику [416, с. 110]. Швидке поширення цієї практики в європейських університетах призвело до створення спеціальних організаційних одиниць – кафедр історії.

Поступово відбувалася стандартизація структури історіографічного твору, який належало розпочинати з передмови й підкріплювати посиланням на джерела та міркування попередників, а їх, у свою чергу, слід було подавати у примітках, коментарях, індексах тощо. Саме так виглядають перші «універсальні» історії нового типу та синтети національних історій англійських істориків Джорджа Сейла, Арчибальда Бовера і Джорджа Салманазара, а пізніше – німецьких, датських, шведських, шотландських, бельгійських, італійських, чеських, польських, російських та інших вчених [416, с. 109–111].

Видатний німецький вчений Август Людвіг Шльоцер (1735–1809), який є автором численних праць критичного типу, перебуваючи в Росії як член Петербурзької Академії наук, написав ряд праць з використанням методів філологічної критики джерел. Його «Історія Росії» (1769 р.) та «Нестор» (4 т. 1803–1805 рр.) відкрили нову сторінку у дослідженні давньоруської доби вітчизняної історії і багато в чому визначили подальший розвиток науки у цій царині. Його попередник-земляк, який також працював у Санкт-Петербурзі, академік, видавець джерел, директор Московського архіву Колегії іноземних справ Герхард Фрідріх Міллер (1705–1783) зібрав значну документальну колекцію (так звані «теки Міллера», що сьогодні зберігаються в Російському державному архіві давніх актів), на основі якої здійснив перші наукові розвідки з російської та української історії. Творчість цих дослідників мала помітний вплив на стан історичної науки в Російській імперії, спричинивши впровадження у наукову практику принципів джерельної критики.

Учнями названих ерудитів були німецький учений Карл Гаммерсдорфер (1734–1797), який у 1789 р. видав свою «Історію українців та запорозьких козаків», та австрійський історик Йоганн Кристіан Енгель (1770–1814), автор праці «Історія України та українських козаків, а також Галицько-Володимирського королівства» (1796 р.) [416, с. 111–112; 243, с. 15–18, 62–66; 240, № 744]. Це були перші загальні огляди української історії критичного типу.

Таким чином, процес формування нових критичних історичних студій поєднав у творчості історика евристичну та аналітичну роботи, удосконалив методики джерелознавчого аналізу, теоретизував історіописання. У цьому контексті європейські «антикварії» перетворюються із суто колекціонерів-ерудитів, видавців історичних джерел та власних розвідок на авторів «повних» синтетичних творів – «універсальних» чи «локальних» історій. Звичайно, не треба ідеалізувати всеосяжність цієї трансформації, оскільки для багатьох колекціонерів старожитностей Кліо продовжувала залишатися аматорською справою, й істориками вони себе вважали рідко. Однак упродовж XVIII ст. європейська історіографія виразно знаменувалася окресленою тенденцією розвитку.

Активний «антикварний» рух, що розгорнувся за доби Просвітництва, був результатом взаємопов'язаних тенденцій розвитку історичної науки в багатьох країнах тогочасної Європи, удосконалення методик історичного пізнання шляхом застосування критичних прийомів дослідження джерельного матеріалу. Адже едиційна діяльність, яка визначалася евристично-дослідною роботою і починала все більше знаходити офіційну підтримку, сама стимулювала колекціонування та комплектацію джерельних фондів, сприяючи зростанню усвідомлення необхідності побудови нової якості історичних досліджень. Збирання, систематизація, критичний аналіз та публікація матеріалу стали важливими етапами археографічної роботи істориків XVIII ст., яка, удосконалюючи дослідницьку техніку, формувала підґрунтя наукового історіописання наступної доби.

Доба Романтизму надала нових стимулів європейському «антикварному руху» та внесла важливі новації у розвиток історичного мислення. Цей ідейний напрям першої половини XIX ст., що проявився у різних сферах культури, позначився рядом істотних особливостей. Зросла увага до періоду середньовіччя, до історії народів (а в її межах – до історії суспільних рухів, соціальних низів, громадських відносин у минулому), зацікавлення історією виробництва (ремесла, сільського господарства), інтерес до героїчних сюжетів і постатей. У цей час поширилися описи подорожей та історична публіцистика, що неабияк популяризували захоплення минулим. Значно розширився репертуар джерел за рахунок фольклорних творів та етнографічного матеріалу, в якому романтики вбачали «архів народу» і «скарбницю його душі», відображення його «справжнього духу» [269, с. 17–20; 416, с. 147]. Такі наукові запити визначалися новими культурними акцентами, породженими романтичним світосприйняттям. Серед них найхарактернішими були: релігійність, чуттєвість, емоційність творчості; захоплення таємничим, екзотичним, неповторним; культ індивідуалізму, неординарної особистості. Саме ці акценти формували специфіку минулого, особливість і самоцінність культури кожного народу/нації, зумовлених неповторним «духом народу», у мисленні тогочасних істориків. Під дефініцією «народ» розумілася певна етнічна спільнота носіїв «народної культури» (мови, звичаїв, традицій, фольклору), а отже усі стани, верстви й прошарки суспільства, так званий колективний герой історії [416, с. 118].

У період Романтизму посилювався рух на захист історичних пам'яток, про що свідчить виникнення спеціальних державних органів та громадських організацій з охорони та дослідження старожитностей. Так, ще у 1795 р. був заснований французький Національний архів, де у 1830 р. запроваджено посаду головного інспектора історичних пам'яток, який мав вести облік архівної, бібліотечної та музейної спадщини, роз'яснювати значення пам'яток і сприяти їх захисту на місцях. У Великобританії виникла Архівна комісія (1799), яка піклувалася про стан місцевих архівів і забезпечила створення Державного

архіву у Лондоні (1838). Національні архіви виникли і в інших європейських країнах, що сприяло поступовому поширенню принципу їх загальнодоступності. (Взагалі виникнення державних архівів по всій Європі належить до XII ст., коли організація державного апарату у європейських країнах суттєво ускладнилася і письмовий прецедент набув вирішальної ролі у юридичних та адміністративних справах, але їх централізація відбулася саме у першій половині XIX ст.) На цей час припадають і перші спроби державної реєстрації та каталогізації історичних джерел [269, с. 21–24; 381, с. 77]. Поряд із державними структурами виникають і громадські об'єднання любителів старовини. Так, в Англії з'явився «Роксбурзький клуб» (1812), у Франції – «Товариство друзів книги» (1820), у Бельгії – «Товариство бібліофілів та іконофілів» (1839) [179, с. 145].

Взагалі, в організаційній сфері археографічні дослідження цього часу помітно зміцнилися, оскільки виникла значна кількість нових товариств і державних організацій, що займалися дослідженням джерел та їх виданням. У Франції разом з відновленою 1816 р. Академією написів (у складі Інституту Франції) з'явилися Товариство історії Франції (1833), Комітет з вивчення й публікації невиданих документів з історії Франції (при Міністерстві народної освіти 1834), Школа хартій та Географічне товариство (1821); у Великобританії – згадана Архівна комісія (1800), Сертіське товариство (1834), Англійське історичне товариство (1837), Кемденське товариство (1838); у Німеччині – Товариство з вивчення ранньої німецької історії (1819), Товариство історії та старожитностей Сілезії (1850) і нова Історична комісія при Баварській АН (1858); у Бельгії – відновлене Товариство болландистів (1837), Королівська історична комісія при Бельгійській АН (1834) та Королівська комісія з видання давніх законів і ордонансів (1846), в Італії – Королівська комісія вітчизняної історії Старих провінцій та Ломбардії (1833) і «Друкарське» товариство (1802). Подібні наукові об'єднання сформувалися також в Австрії, Угорщині, Данії, Голландії, Сербії, Чехії та інших європейських країнах [269, с. 25–30, 206–207].

Усі названі установи розгорнули широку евристично-дослідницьку й едиційну практику та сформували спеціальну мережу історичних студій. Так, Товариство з вивчення ранньої німецької історії з 1826 р. випускало величезну серію різноманітних джерел під загальною назвою «Історичні пам'ятки Германії», італійська Королівська комісія вітчизняної історії у 1836 р. почала видавати багатотомний корпус джерел «Пам'ятки вітчизняної історії», французька Академія написів публікувала «Зібрання істориків Галлії та Франції» з 1806 р., а британська Архівна комісія – «Хроніки й записки Великобританії та Ірландії періоду середніх віків», так звану «Серію сувоїв» з 1858 р. тощо [269, с. 31–35, 40–41; 381, с. 76]. Джерельні публікації здійснювалися і окремими тогочасними істориками. Наприклад, Франсуа Гізо видав «Зібрання мемуарів з історії Франції від заснування Французької монархії до XIII ст.» (1823–1825 рр., Т. 1–31), а його колега Жан-Александр Бюшон опублікував «Зібрання французьких національних хронік, написаних народною мовою з XIII до XVI ст.» (1824–1829 рр., Т. 1–47) [416, с. 134; 269, с. 38–39]. У цей час активно публікувалися корпуси документальних і наративних пам'яток (хроніки, літописи, історії, аннали, мемуари, записки, листи, агіографії, літературні та богословські твори, описи подорожей, закони, грамоти, інші акти, соціально-економічні та статистичні джерела), геральдичний, сфрагістичний, картографічний матеріал.

Своїм едиційним доробком особливо відзначилися французи: М.-Ж.-Ж. Бріаль, Л.-Ж.-Н. Монмерке, К.-Б. Петіто, Ф.-А. Ізамбер, Ж.-М. Пардессю, П.Ж. Варен, О.-А. Беньо, Б.-Ш. Герар, О. Тьєррі, Ж. Мішле, Ж.-Е.-Ф. Кішра, К. Форіель; німці: Г.Г. Пертц, Г. Штенцель, Я. Грімм, К. фон Ріхтгофен, Г.Е. Ендеман, К.А. Гомеєр, Е.-Т. Гауп, Й.Ф. Бюмер, К. Лахман; чехи: Й. Добровський, Ф. Палацький; англійці: В. Коббет, Ч. Стотхард, Т. Райт; італійці: Л. Чібраріо, Ф. Бонаїні; угорці: Д. Феєр, А. Бочек; поляки: Й. Лелевель, М. Вишневський; данець К.-К. Равн; португалець М.Ф. ді Барруш Сантарен; бельгієць Л.-П. Гашар та інші дослідники. Завдяки їх зусиллям до суспільного обігу було введено масу різноманітних джерел [269, с. 197–205]. «Антикварна»

практика зазначених інтелектуалів характеризувалася різноматематичністю (генеалогія, право, політика, соціально-економічна сфера, духовно-культурна проблематика), серійністю, довготривалістю й багатотомністю археографічних проектів, що багато в чому визначалося колективною співпрацею дослідників і значним інституційним підґрунтям. Саме широка наукова кооперація стимулювала, заохочувала і підтримувала історичні студії та інтерес до старовини.

Найпоширенішою формою видання була публікація певних видів джерел – корпусів пам'яток або окремих матеріалів. Видання джерельних зібрань/серій свідчить про прагнення до систематичної едиційної практики, підвищення її активності і регулярності. Удосконалення методики вивчення й публікації пам'яток (насамперед, критичного та дипломатичного прийомів дослідження) розвинулося настільки інтенсивно, що навіть спричинило поширення містифікації історичних джерел у різних європейських країнах [416, с. 145–151].

Ідейні новації та інтелектуальні зрушення періоду Романтизму сприяли оформленню історії у наукову дисципліну, яка стала фахом окремих вчених. Про це свідчить як поява значної кількості наукових організацій, так і створення перших спеціалізованих навчальних закладів (Австрійський історичний інститут, Школа хартій у Франції). Саме тоді приватні колекції старожитностей активно перетворюються на публічні музеї та бібліотеки, а деякі «антикварії» – на істориків-науковців. Перехід від класицизму, раціоналізму й універсалізму до світу простого життя з його різноманітними проявами спричинив не лише зацікавлення «колоритом місця й часу», але й сприяв утвердженню нового, етнічного поняття нації та її культури у творах європейських філософів, учених, поетів і письменників. У цьому процесі «антикварні» студії відіграли вагомий роль, адже забезпечували не лише перегляд національного минулого, а й формування джерельної бази для конструювання національної спадщини та ідентичності. Набутий «антикваріями» дослідницький досвід значно полегшував їх інтеграцію до

наукового середовища, обумовлюючи поступову трансформацію подібних практик у професійну справу, їх диференціацію і академізацію.

2.2. Особливості російської «антикварної» практики

«Антикварний рух» у Російській імперії другої половини XVIII – середини XIX ст., відображаючи провідні європейські впливи та тенденції, разом з тим мав певні особливості, що визначалися комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Збирання, дослідження й публікація джерельного матеріалу найяскравіше втілилися у діяльності гуртків Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна (1744–1817) та Миколи Петровича Румянцева (1754–1826), які об'єднали видатних дослідників і розвинули напрями та форми тогочасних джерельних студій. Але підґрунтя для такої евристично-едиційної практики вже було сформоване попередньою працею багатьох російських вчених.

Своєрідний фундамент для майбутніх історичних студій «антикваріїв» у Росії був закладений діяльністю відомих дослідників: Василя Микитовича Татищева, Герхарда Фрідріха Міллера, Михайла Михайловича Щербатова, Миколи Івановича Новикова та ряду інших учених, завдяки яким був накопичений певний досвід виявлення і збирання історичних джерел, їх опрацювання та публікації, створення на цій основі ґрунтовних розвідок. Величезний корпус актового та наративного матеріалу, виявлений із середовища його побутування, архівів центральних і місцевих установ у другій половині XVIII ст. був зосереджений в оригіналах та копіях у спеціалізованих сховищах (бібліотека Академії наук, Імператорська Публічна бібліотека, МАКІС (Московський архів Колегії іноземних справ), Розрядно-Сенатський архів, Архів старих справ та ін.), ставши потенційною базою майбутніх досліджень.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. значні приватні зібрання джерел вже мали російські «антикварії» Петро Борисович Шереметьєв, Іван Іванович Голіков, Петро Никифорович Крекшин, Василь Васильович

Крестинін, Іван Петрович Тургенєв, Михайло Матвійович Херасков, Василь Кирилович Тредіаковський, Федір Григорович Баузе, Яків Борисович Княжнін, Олександр Миколайович Радищев, Денис Іванович Фонвізін, Платон Якович Актон, Сергій Григорович Строганов, Федір Васильович і Андрій Федорович Ростопчини, Микола Борисович Юсупов та багато інших [243, с. 7–138]. Для більшості з них колекціонування було захопленням, модою, службовою необхідністю або поєднувало ці ознаки [238, с. 38, 61; 400; 288, с. 76–94; 289, с. 165–276; 290, с. 169–363]. Відомі й перші каталоги приватних колекцій Дмитра Петровича Бутурліна, Олексія Кириловича Розумовського, Олександра Сергійовича Власова, Олександра Гавриловича Головкіна, Павла Григоровича Демидова, Михайла Олександровича Голіцина та інших тогочасних збирачів [425; 426; 427; 428; 429; 430; 431; 432; 433; 434; 435; 436; 388; 387; 207; 208, с. 12–14; 209, с. 3; 179, с. 149–177; 238, с. 61]. Ці праці мали переважно практичний реєстраційний характер і створювалися здебільшого для опису книг та рукописів закордонного походження. За підрахунками сучасного дослідника теорії та історії російської археографії Володимира Петровича Козлова, наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. у Росії існувало близько 160 приватних колекцій універсального чи проблемного типу, кожна з яких містила не менше 20 оригінальних рукописів [263, с. 275–276]. Архіви та бібліотеки російських збирачів детально розглянуто в історіографії [248; 249; 155; 156; 318; 319; 321; 254; 357; 204; 388; 206; 207; 208; 209; 253; 205; 172; 173; 313; 244; 348; 348; 251; 170; 171; 196; 255; 372; 322; 383; 185; 168; 190; 365; 241; 242; 175; 384; 385; 240; 410; 413; 359; 367; 178; 179; 288; 289; 290; 296; 276; 358; 259; 389; 307; 258; 360; 361; 320; 412; 353; 366; 400; 370; 277; 278; 150; 401; 345; 312; 375; 218; 346; 169; 391], проте їх значення у розвитку історичних студій залишається малодослідженим.

В.М. Татищев (1686–1750) у чотирьох частинах своєї «Истории Российской с самых древнейших времен» (над першим виданням якої працювали упродовж 1768–1848 рр.) репрезентував широкий масив головним чином рукописного наративного матеріалу, чим заклав основу для його

подальшого критичного опрацювання. Значний джерельний комплекс був уміщений у «Древней российской вивлиофике» М.І. Новикова (1744–1818), уперше виданій у 10 частинах протягом 1773–1775 рр [228]. Подібний, переважно актовий, масив містила й семитомна «История Российская от древнейших времен» (1770–1791) М.М. Щербатова (1733–1790). Ці вчені мали власні джерельні зібрання та користувалися колекціями своїх сучасників, без чого їх видатні праці просто не були б втілені [164; 263, с. 262, 277]. Але подібні джерельні публікації були поодинокими явищами. Систематичної едиційної програми у Російській державі на той час не вдалося створити. Академічні проекти, добре продумані та офіційно схвалені, у XVIII ст. майже завжди залишалися лише на папері або згорталися після перших випусків через брак фінансового забезпечення. Програмна публікація важливих історичних джерел була можлива лише «за высочайшим повелением», коли такі проекти мали необхідний ідеологічний підтекст офіційної політики [263, с. 75–77, 90, 170].

Евристично-дослідницькі та едиційні проекти, що набули характеру систематичної програмно-організованої роботи, найяскравіше втілювалися у діяльності гуртків графів О.І. Мусіна-Пушкіна та М.П. Румянцева, що відобразила назрілий комплекс суспільних потреб у політичній, ідеологічній, науковій, культурній сферах розвитку. Кожне з цих неофіційних наукових об'єднань мало власну творчу специфіку, що потребує їх окремого аналізу для вивчення головних особливостей «антикварної» практики.

Гурток О.І. Мусіна-Пушкіна існував протягом 1785–1812 рр., і був неофіційним колективом впливових високопосадовців, що прагнули історичними «вправами» зміцнити ідеологію освіченого абсолютизму, обґрунтувати своєрідність історичного шляху Росії і, таким чином, нейтралізувати вплив на суспільну свідомість нових західних ідей, які породили Велику французьку революцію та призвели до спотворення «справжнього» патріотизму [263, с. 51–52, 59, 90, 97–100, 113].

Організаційними центрами гуртка були петербурзький та московський будинки О.І. Мусіна-Пушкіна. Граф залучав комісіонерів, які займалися пошуком та придбанням для нього різноманітних старожитностей (особливо тут треба згадати відомих «антикваріїв»: архієпископа ростовського та ярославського Арсенія Верещагіна, протоієрея Московського Успенського собору Петра Олексійовича Алексєєва, співробітників Імператорської Публічної бібліотеки Олексія Миколайовича Оленіна, Олександра Івановича Єрмолаєва і Костянтина Матвійовича Бороздіна, які протягом 1809–1811 рр. провели археолого-археографічне обстеження Росії).

Іншим джерелом комплектації зібрання був антикварно-книжковий ринок, зокрема книжкова лавка відомого московського колекціонера й торговця старожитностями Ігнатія Ферапонтовича Ферапонтова. Також важливу роль у поповненні зібрання відігравали рукописи зі сховищ духовного відомства, які граф міг вилучати, бо з 1791 р. був обер-прокурором Синоду та ініціатором серпневого указу цього ж року. Внаслідок його виконання до кінця 1792 р. вдалося виявити більше 600 рукописів, не менше половини з яких потім надіслали до Синоду [263, с. 67–68]. Однак, як зауважив В.П. Козлов, вилучення рукописів з церковних сховищ не становили значного джерела поповнення зібрання О.І. Мусіна-Пушкіна, а провідним шляхом комплектації були дарування та заповіти його друзів [242, с. 1154–1157; 263, с. 79–82].

Отже, О.І. Мусін-Пушкін постійно оновлював та удосконалював свою колекцію книг та рукописів, залучаючи до її комплектації і матеріали, створені сучасниками, усвідомивши їх майбутнє значення. Через втрату цього зібрання під час московської пожежі 1812 р. (в якій загинули і колекції М.М. Бантиша-Каменського, Ф.Г. Баузе, Д.П. Бутурліна, К.Р. Дашкової, П.Г. Демидова, М.М. Карамзіна, І.Г. Орлова, О.К. Розумовського, Й.М. Шадена, Д.М. Шереметьєва, А.Л. Шльоцера і десятки інших невідомих нам зібрань [296, с. 101–116]) залишається відкритим питання щодо його обсягу. Сучасні дослідження гіпотетично окреслюють тільки рукописну частину колекції графа близько

тисячею одиниць, порівнюючи її кількість з найбільшими тогочасними аналогами, проте зібрання мало також значні бібліотечний та нумізматичний фонди, про що неодноразово згадував сам власник [263, с. 82–89].

Специфікою евристичної діяльності гуртка О.І. Мусіна-Пушкіна була її орієнтація переважно на сховища духовного відомства, завдяки чому і стало можливим відкриття таких унікальних пам'яток, як «Слово о полку Игореве», Лаврентіївський літопис, ряд хронографів тощо. Саме ці пошукова й комплектуюча складові визначили дослідницько-едиційну частину «антикварної» справи гуртка, члени якого вже повністю усвідомлювали значення джерел для вивчення вітчизняної історії. Зібрання О.І. Мусіна-Пушкіна, яке фактично стало зібранням гуртка, не було закритим для сучасників і становило головний дослідницький фонд, завдяки якому проводилося вивчення, опис, копіювання, видання джерел, створення на їх основі нових історичних праць. Гурток опублікував «Руську Правду» (1792), «Книгу Большому Чертежу» (1792), «Поучение» Володимира Мономаха (1793), «Слово о полку Игореве» (1800) та багато інших джерел і творів [261, с. 174–175; 262; 263, с. 87, 89–112; 264, с. 95–123].

Джерельні та історіографічні видання гуртка, більшість з яких після загибелі колекції О.І. Мусіна-Пушкіна перетворилися на першоджерела, супроводжувалися значним науковим апаратом (передмовами, коментарями, посиланнями, покажчиками, додатками), знаменуючи розвиток археографічної практики, осмислення історичного значення джерел, водночас яскраво виражали окреслений вище ідейний комплекс суспільно-політичних та ідеологічних настроїв колективу, який був не лише науковим, але й замкненим політичним об'єднанням. Однак, своїми досягненнями в археографії, історіографії та джерелознавстві, активною участю у справі збереження та введення до обігу історичних пам'яток, гурток О.І. Мусіна-Пушкіна спонукав більш молоде покоління, яке на початку XIX ст. перейняло естафету «антикварного руху», а з нею і накопичений досвід розшуку та дослідження вітчизняних старожитностей.

Гурток графа М.П. Румянцева також був неофіційним колективом. Він існував з 1811 р. до 1826 р. Виникнення цього гуртка стало можливим завдяки двом головним умовам. З одного боку, особистість самого М.П. Румянцева, міністра закордонних справ і державного канцлера, який після відставки у 1814 р., маючи значні статки, вирішив присвятити свій час, зусилля та кошти науковій справі. З іншого – це когорта видатних дослідників, інтереси яких формувалися в період піднесення суспільної свідомості після перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. Серед них М.М. Бантиш-Каменський, О.Ф. Малиновський, П.М. Строев, К.Ф. Калайдович, І.М. Снегирьов, О.М. Оленін, О.І. Єрмолаєв, О.Х. Востоков, В.Г. Анастасевич, В.М. Берх, Ф.П. Аделунг, Ф.І. Круг, П.І. Кеппен та ін. Саме завдяки цим ученим у діяльності гуртка визначилися філологічні, бібліографічні, лінгвістичні, всесвітньо-історичні інтереси.

Центрами діяльності гуртка, крім двох столиць, були Гомель, Могильов, Полоцьк і Вільно. Ряд членів гуртка працював на території України, Білорусі, Польщі й Литви – І.І. Григорович, М.Ф. Берлинський, І.М. Лобойко, К. Незабітаускас, С. Станкевич, І.М. Данилович. З гуртком співпрацювали й професори університетів Західної Європи: В.С. Караджич, Е.Б. Копітар, Й. Добровський, польські, чеські й словацькі дослідники Й. Лелевель, Є.С. Бандтке, В. Ганка, П.Й. Шафарик та ін. [356, с. 213–214; 277, с. 97; 278, с. 61; 263, с. 171–176; 316, с. 197–209]. Таким чином, граф створив мережу співробітників гуртка у різних регіонах держави і за кордоном.

Патріотичне зацікавлення й особисте захоплення науковими проблемами були головними мотивами меценатства М.П. Румянцева. Його матеріальна підтримка стала основою об'єднання професійних учених, краєзнавців, технічних співробітників гуртка, стимулом їх співпраці, адже майже всі дослідження фінансово забезпечувалися саме ним. За підрахунками В.П. Козлова, на наукові справи 55 членів гуртка граф витратив більше 1 млн. рублів [263, с. 175]. Завдяки матеріальним можливостям, зв'язкам, впливу, неабиякому організаторському таланту колишнього канцлера і стала можливою плідна

евристично-дослідницька та едиційна робота гуртка, який був своєрідною археографічною школою для більшості його учасників.

Найважливішими археографічними виданнями гуртка були «Собрание государственных грамот и договоров» (1811–1894), «Белорусский архив древних грамот» (1823), «Памятники российской словесности XVII в.» (твори Кирила Туровського, Даниїла Заточника, митрополита Никифора, Кирика Новгородця) у 1818–1820 рр. тощо [263, с. 176–177, 203–218, 221–227].

Аналізуючи особливості видавничої практики Румянцевського гуртка, зазначимо, що, попри активну систематичну роботу в цій сфері, більшість задуманих едиційних проектів залишилися нереалізованою через різноманітні обставини того часу. Так, не вдалося опублікувати численні переклади, збірники документів (літописи, акти, твори іноземців, східні, візантійські та інші джерела). На стадії збирання матеріалу зупинилися проекти, пов'язані з підготовкою лінгвістичних словників, спеціальних палеографічних, історико-географічних, хронологічних та інших досліджень, краєзнавчих та регіональних студій. Проте, такі важливі джерела як Радзивилівський та Іпатіївський літописи, «Степенная книга», Литовські статuti, «Изборник Святослава», документи Кенігсберзького архіву, Литовської метрики та інші цінні пам'ятки ретельно опрацьовувалися членами гуртка і стали солідною потенційною базою для майбутніх досліджень. Члени гуртка зробили значний внесок у розробку археографічної теорії та практики, постійно удосконалюючи прийоми та принципи джерельних публікацій. Про високий рівень наукової роботи гуртка свідчать, наприклад, публікації «Собрания грамот» чи «Белорусского архива», де ретельно відтворювався текст пам'яток, печатки оригіналів, написи на них, наводилися відомості про матеріал документів, місце їх зберігання, географічний та іменний покажчики, палеографічні таблиці почерків різного часу, детальні історичні коментарі [277, с. 144–232; 263, с. 206; 229].

Передумовою широкої видавничої практики гуртка, звичайно, була значна евристична робота, яка пройшла еволюцію від пошуку документів у

МАКІС до обстеження вітчизняних і закордонних архівів, вивчення археологічних пам'яток і збирання етнографічного матеріалу. В останні п'ять років існування гуртка пошуки велися у формі комплексних археографічних, археологічних і етнографічних «польових» експедицій, які проводилися висококваліфікованими спеціалістами та передбачали обстеження всього корпусу пам'яток конкретного сховища. В цьому плані показові Підмосковна експедиція (1817–1820) К.Ф. Калайдовича і П.М. Строева, Сибірська експедиція (1817–1822) В.М. Берха, Рязанська експедиція (1822) К.Ф. Калайдовича, серія експедицій у західні й південні регіони країни, в яких взяли участь декілька десятків вчених. Дослідники обстежили центральні сховища МАКІС, Синодальної і Типографської бібліотек, Архіву старих справ, Публічної бібліотеки і бібліотек Академії наук, Ермітажу, Петербурзької духовної академії, а також до 130 регіональних державних, відомчих і приватних зібрань імперії. Десятки співробітників гуртка опрацювали (виявили, описали, скопіювали) тисячі закордонних джерел з російської історії у більш ніж 40 сховищах Польщі, Швеції, Фінляндії, Данії, Голландії, Пруссії, Австро-Угорщини, Франції, Англії, Італії [261, с. 168–175; 263, с. 178–202]. Внаслідок такої діяльності близько півтисячі оригінальних слов'янських рукописів, десятки тисяч копій документів з вітчизняних і закордонних зібрань потрапили у колекцію М.П. Румянцева, у МАКІС, були включені в дослідження й публікації членів гуртка.

Під кінець життя граф мав найбільшу бібліотеку в Росії, що охоплювала 28,5 тис. книг, серед яких майже 1,5 тис. – руських, в тому числі 213 стародруків. Історичний відділ обіймав понад 12 тис. томів. Рукописне зібрання (що нині зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві) включало понад 700 назв. Нумізматичний кабінет лише грецьких й східних монет мав 1,5 тис. екземплярів, а етнографічна колекція зосредила предмети побуту, зброю, одяг і прикраси різних народів імперії [263, с. 179].

Отже, за своїми масштабами, рівнем організації та результатами «антикварна» діяльність Румянцевського гуртка перевершила усі попередні

подібні практики в Росії, створивши величезну джерельну основу для історіографічних, джерелознавчих, спеціальноісторичних студій. Комплексний характер збиральницької діяльності гуртка (пошук актів, наративів, археологічного та етнографічного матеріалу), з переважною орієнтацією на джерела політичної історії та історії культури до початку XVIII ст., на нашу думку, обумовлював специфіку видавничої роботи – її універсальність, серійність, систематичність, проблемність. Завдяки активній археографічній праці, що стимулювала евристичну, співробітникам М.П. Румянцева вдалося розширити традиційно відому на той час джерельну базу за рахунок фольклорного, літературно-публіцистичного, лінгвістичного, археологічного матеріалу, дипломатичних актів, давньослов'янських творів, західноєвропейських і східних пам'яток. Творчість гуртка заклала підґрунтя майбутніх археографічних досліджень (передусім Московського товариства історії та старожитностей російських (1804), Археографічної комісії (1834), Одеського товариства історії та старожитностей (1839)), які сприйняли та розвинули його досвід колективного вивчення минулого [416, с. 145].

Московське й Одеське товариства історії та старожитностей чимало зробили не лише для становлення вітчизняної археографії, розвитку історичної науки, але й значно прислужилися оприлюдненню зібраного «антикваріями» й фаховими істориками джерельного комплексу на сторінках своїх періодичних видань. Зокрема, Осип Максимович Бодянський (1808–1877) як редактор «Чтений» московського товариства (1846–1848, 1858–1877) опублікував багато джерел з української історії: «Історію Русів», «Літопис Самовидця», «Діаріуш» М.Д. Ханенка, компілятивні історичні твори О.І. Рігельмана, П.І. Симоновського, С. Мишецького, С. Зарульського, дослідження Г.Ф. Міллера, М.Є. Маркова, М.А. Маркевича, ряд актового й епістолярного матеріалу козацьких часів, фольклорно-етнографічні пам'ятки тощо. Значна частина цих джерел походила з фамільних та приватних зібрань української старшини [378, с. 73, 121–123; 331; 332; 333]. Подібне практикувало й Одеське товариство історії та старожитностей, яке зусиллями М.Н. Мурзакевича, А.О.

Скальковського, архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) та інших відомих дослідників опрацьовувало й видавало історичні пам'ятки, переважно південноукраїнської тематики, на сторінках своїх «Записок», газети «Одесский вестник» та інших періодичних видань [395; 396; 186; 394; 398, 397; 399; 317]. Завдяки діяльності цих історичних організацій було збережено значну кількість джерельного матеріалу, який був уведений до наукового обігу і сприяв більш глибокій розробці конкретних історичних питань. Товариства сприяли зміцненню наукових зв'язків дослідників різних регіонів держави, розвивали методику джерельного вивчення та значно популяризували історичні студії.

Своєрідним продовженням справи М.П. Румянцева стала «антикварна» практика таких відомих вчених і колекціонерів як Федір Андрійович Толстой (1758–1849), Олександр Дмитрович Чертков (1789–1858), Олексій Сергійович Уваров (1825–1884) та цілої плеяди дослідників нового покоління [318; 319; 321; 254; 357; 205; 172; 173; 313; 244; 348; 348; 170; 196; 383; 185; 168; 365; 175; 385; 410; 413; 359; 367; 178; 179; 276; 358; 259; 390; 258; 320; 412; 353; 366; 370; 401; 345; 375; 218; 346; 169; 391].

Загалом діяльність гуртків О.І. Мусіна-Пушкіна та М.П. Румянцева свідчить про формування у другій половині XVIII – середині XIX ст. в освічених верствах російського суспільства широкого поступу в напрямі розшуку, збирання, збереження й дослідження джерел вітчизняної історії. Це явище було складовою загальноєвропейського контексту (щоправда, в Європі цей напрям розвивався ще з XV ст.), виражаючи його провідні ідейні новації та тенденції розвитку. Саме в цей час європейський «антикварний рух» здобув державну й суспільну підтримку, набув організаційних форм, створив науково-розроблені проекти, що зумовлювалося як загальним розвитком історичної науки, так і комплексом суспільно-політичних, ідеологічних, наукових і культурних імперативів доби. «Антикварний рух» виконував важливі функції патріотичного виховання і просвітництва, оновлення джерельної бази історичних досліджень, забезпечення історичних праць необхідним матеріалом, залучення нових методик і технологій у його публікації. Важливим рушієм у

процесі збирання старожитностей було чітке усвідомлення цінності джерел як свідoctв про минуле, розуміння необхідності збирання по можливості всіх пам'яток.

«Антикварна» робота, яка велася на офіційній або на приватній основах і багато в чому визначалася доступністю джерельних сховищ, мала певні особливості. Урядові накази, розпорядження, статuti державних установ і організацій, що передбачали евристично-едиційну практику, офіційні археографічні експедиції, реалізуючи важливі наукові потреби, разом з тим підпорядковувалися політичним та ідеологічними мотивам владних структур. Приватне колекціонування значною мірою конкурувало з офіційним «антикварством», не було настільки пов'язаним з урядовими інтересами та визначалося особистими мотивами кожного збирача (сімейним вихованням, службовою діяльністю, історичними захопленнями, бібліофільством тощо). В умовах обмеженого доступу до фондів офіційних сховищ приватні зібрання заповнювали «джерельний вакуум», широко використовуючись в історичних студіях і стаючи невід'ємною частиною загального комплексу пам'яток.

Отже, «антикварний рух» другої половини XVIII – середини XIX ст., розвинувши й удосконаливши свої головні форми, напрями та прийоми пізнання минулого, насправді поступово перетворився на наукову археографічну практику, репрезентуючи її головні складові. Західноєвропейський «антикварний рух» став попередником і орієнтиром для подібної діяльності у Східній Європі та Російській імперії. Зародившись в Італії XV ст., це явище найбільш помітно розвинулося в Англії XVI ст. і Франції та Німеччині XVII ст., ставши в епоху Просвітництва загальноєвропейським надбанням і необхідною передумовою сцієнтизованої історії.

РОЗДІЛ 3

«АНТИКВАРІЇ» ТА ЇХ ЗБРАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

За історичними пам'ятками стоять не лише люди, які колись їх створили, але й ті, хто працював над їх збереженням і оприлюдненням. У Росії вже в XVIII ст. становлення історії як науки потребувало точних, перевірених фактів про минуле, взятих із ретельно відібраних історичних джерел. Минуле почало активно служити сучасності. Історичні праці В.М. Татищева, М.В. Ломоносова, Г.Ф. Міллера, М.М. Щербатова, І.М. Болтіна, М.М. Карамзіна, багатотомна «Древняя российская вивлиофика» М.І. Новикова, яка включала публікацію сотень давніх документів, діяльність гуртків О.І. Мусіна-Пушкіна та М.П. Румянцева, Археографічної комісії, створення історичних архівів, рукописних відділів і музеїв – все це гідно вінчало збирання та використання історичних пам'яток у XVIII – середині XIX ст. [261, с. 174]. Але такий активний процес, визначений багатьма чинниками того часу, відбувався в імперських столицях, де склалися прийнятні умови для розвитку історичного пізнання.

Українське суспільство у другій половині XVIII ст. переживало складний процес інкорпорації до загальноімперських структур. Цей процес призвів не лише до втрати Гетьманщиною політичної автономії, але й до перетворення її на культурну провінцію. На цій території тоді ще не склалися умови і відповідне середовище для успішного наукового життя та культурно-освітньої реалізації місцевої еліти. Тут не існувало ще університетів, державних музеїв, бібліотек, періодичних видань, гуртків чи установ, орієнтованих на вивчення українського минулого. Українські архіви опинилися перед загрозою загибелі. Значна їх частина була передана до новостворених місцевих адміністративних установ (губернських і намісницьких правлінь, казенних, судових палат, різноманітних урядових канцелярій), де поступово знищувалася через погані умови зберігання і часті пожежі [112, с. 8–9].

Втрата і розпорошення архівів Лівобережної України у другій половині XVIII – середині XIX ст. зумовлювалася різними чинниками. Цьому сприяли як випадкове (пожежі, війни, інші стихійні лиха, недбале зберігання), так і навмисне знищення матеріалів, а також сама специфіка функціонування тогочасної державної архівної системи, яка не мала чіткої організації, що викликало часті переміщення документальних комплексів по різних сховищах, їх крадіжку й загибель через відсутність умов зберігання [407, с. 12–14]. Єдині колись комплекси документів виявилися розпорошеними по різних урядових установах. Це добре ілюструє доля архіву 1-ї та 2-ї Малоросійської колегії (МК) (що увібрав у себе документацію Генеральної військової канцелярії), матеріали якого багаторазово розподілялися між різними центральними й відомчими фондами. Так, ще у 1734 р. (після смерті гетьмана Д. Апостола) частина архіву МК була передана до Колегії іноземних справ (звідки пізніше потрапила на зберігання до Сенатського архіву), під час поділу Лівобережної України на намісництва між ними розподілили архів МК (при цьому значна частина документів потрапила до Московського Архіву Міністерства Юстиції), а наприкінці XVIII ст. звели до Чернігівського намісницького, потім губерньського, правління, де він перебував ціле століття [407, с. 15–18; 414, с. 120–126]. Протягом таких міграцій багато документів губилося та потрапляло до приватних і фамільних зібрань.

Адміністративні реформи 1764–1796 рр. порушили цілісність архівних фондів центральних установ Гетьманщини, які поділили між сховищами центральних та нових місцевих урядових інституцій.

Через вивезення до Росії значної частини офіційних документів гетьманського уряду навіть їх копії стали в Україні великою рідкістю. Доступ істориків до державних архівів був справою дуже складною і вимагав спеціальних дозволів, що значно ускладнювало використання джерел [275, с. 51–52].

Відсутність національного архівосховища лише частково могли компенсувати бібліотеки, що належали окремим установам чи власникам.

Серед найбільших в Україні бібліотек були книгозбірні духовних навчальних закладів: Київської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів, а також окремих монастирів і соборів [338; 339; 336; 337; 280; 177; 382; 192; 403; 404; 417; 418; 409; 419; 235]. Значними особистими бібліотеками володіли митрополити Арсеній Могилянський, Самуїл Миславський, Євгеній Болховітінов, архієпископи Євгеній Булгаріс, Іов Потьомкін та інші церковні ієрархи [154; 356; 402; 224; 263, с. 79; 242, с. 1100; 296, с. 106]. Серед приватних книжкових зібрань того часу назвемо також колекцію Кирила Григоровича Розумовського, що налічувала до 40 тис. томів, і розміщувалася в спеціальній будівлі в маєтку Яготин (Пирятинського повіту Полтавської губернії), яка пізніше перейшла від його нащадків до князів Рєпніних, бібліотеку статс-секретаря Катерини II Василя Степановича Попова у Решетилівці на Полтавщині, що налічувала близько 20 тис. різних видань і рукописів, величезне зібрання новоросійського генерал-губернатора Михайла Семеновича Воронцова, що зосереджувалося в його одеській, петербурзькій, московській, мошнинській та алупкінській бібліотеках (з яких лише перша містила до 40 тис. томів і значний рукописний відділ) [161; 174; 242, с. 1100 – 1105, 1110 – 1114, 1172; 240, № 915, 924, 949, 959; 203; 296, с. 105–106; 344, с. 376–390]. По декілька тисяч книг мали у своїх бібліотеках Григорій Андрійович Полетика, Петро Олександрович Румянцев, Дмитро Прокопович Трощинський, Петро Васильович Завадовський, родини Галаганів, Горленків, Забіл, Кочубеїв, Лашкевичів, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Савичів, Скоропадських, Стороженків, Сулим, Ханенків та деякі інші [296, с. 105–107; 242, с. 1105–1107, 1172–1180, 1219–1242; 112, с. 16; 240, № 746, 747; 69; 131; 135; 102; 90; 89; 125; 314, с. 126–136]. Майже кожен з українських аматорів-істориків прагнув зібрати власну бібліотеку.

Разом з тим розміщені у різних, часто віддалених одне від одного, містах чи маєтках, відомчі і приватні бібліотеки та рукописні колекції, не завжди були доступними для істориків. Ця обставина зумовлювала фрагментарний характер джерельної основи більшості праць з історії України, створених протягом

другої половини XVIII – початку XIX ст. Публікації з історії України, що з'являлися в окремих російських журналах, мали епізодичний характер.

Отже, в галузі історичного пізнання не існувало повноцінної системи накопичення та поширення інформації. Між тим, потреба в історичних знаннях зростала. Відходила стара епоха Бароко з притаманним їй історіописанням і наставала нова Просвітницька доба – час критичної, енциклопедично-наукової історії. Найцінніші джерела чекали свого відкриття і введення до наукового обігу [275, с. 51–53].

Не випадково, як складові історичного пізнання у цей час постали колекціонування й збирання давніх рукописів і стародруків, їх систематизація та початкове дослідження. «Антикварний рух» як явище вітчизняної культури не був раптовим або неочікуваним – це явище обумовлене комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

За умов перетворення України на культурну провінцію імперії у другій половині XVIII ст. такий рух був своєрідним засобом збереження і трансляції споминів про минуле, решток ще живого старосвітського побуту місцевого панства, звичаїв, фольклорних скарбів українського народу. Як цілком аргументовано наголосила сучасна дослідниця вітчизняної історіографії І.І. Колесник, діяльність українських «антикваріїв» виявилася своєрідною «культурною реакцією» на процес поглинання решток української автономії російською імперською машиною [267, с. 187; 275, с. 53].

«Антикварна» діяльність широко розгорнулась саме на території колишньої Гетьманщини і реалізовувалася у трьох головних напрямках: а) збирання і накопичення матеріалів з вітчизняної історії; б) створення нових історичних творів; в) видавнича діяльність. Виокремлення цих напрямів досить умовне, оскільки, по-перше, вони не мають внутрішніх меж, у сучасному розумінні професіоналізації, по-друге, є абстрактним прийомом для більш детального і конкретного вивчення синкретично-різнопланової діяльності представників руху.

Спробуємо детальніше визначити головні здобутки українських «антикваріїв» у межах кожного з цих напрямів, але насамперед окреслимо їх коло та інтелектуальні зв'язки, що дозволить проаналізувати особливості формування «антикварних» зібрань і їх використання у тогочасних історичних дослідженнях.

3.1. Коло українських «антикваріїв» та їх інтелектуальні зв'язки

На думку видатного українського історика М.С. Грушевського, з усіх напрямів «антикварної» діяльності найпоширенішою була збиральницька робота. Вона велася у різних формах. Риси та особливості старосвітського побуту українського панства фіксувалися в родинних записках, щоденниках, діаріушах, «кройнічках», матеріалах наукових експедицій, у записках іноземців та в описах подорожей українськими теренами [221, с. 6].

Мемуарна традиція сягала своїм корінням до пам'яток XVI–XVII ст. У XVIII ст. вона набула власне «антикварного» характеру [267, с. 188]. Перші мемуари XVIII ст. з'явилися у середовищі освіченої верхівки української старшини. Вони є характерним проявом побуту козацької старшини та культури свого часу, з такими її пріоритетами, як практицизм, здоровий глузд, людські чесноти, військові звичаї, імперська лояльність, місцевий патріотизм. Їх поєднує спільність походження з середовища козацько-старшинської верхівки, належність до культурної еліти, військова та державна служба, прагнення досягти різні сторони громадського та родинного життя, повсякденні і господарчі справи, політичні події і суспільні настрої, взаємини між різними верствами українського суспільства [267, с. 187–188]. Разом з тим, дані мемуарні твори яскраво представляють своїх авторів першими українськими «антикваріями», оскільки детально розкривають процес їх захоплення старовиною, висвітлюють їх конкретні історичні зацікавлення та різноманітні інтелектуальні запити.

Одним із мемуаристів цього часу був генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко (1691–1760), який походив з родини гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка. Не зупиняючись на біографічній характеристиці цієї особистості, яка детально описана в праці відомого українського історика О.П. Мезько-Оглоблина «Люди Старої України», спробуємо розкрити її власне інтелектуально-творчу складову [299, с. 246–247].

Згідно з характеристикою видатного вітчизняного дослідника О.М. Лазаревського, М.Д. Ханенко безумовно був одним із «найосвіченіших людей свого часу», про що свідчить передусім його інтелектуальний доробок – «*Ars poetica*», переклади, листування з сином, генеалогічні розвідки, а головне – його славнозвісний «Дневник» [75; 76; 136]. Цей щоденник М.Д. Ханенко вів з 1719 р., де фіксував родинні і господарчі справи, ціни на продукти, повинності селян, службу козаків, психологічні настрої і побут козацької старшини, військові та політичні події свого часу [267, с. 188]. Відомий український історик Дмитро Іванович Дорошенко оцінював щоденник генерального хорунжого як невичерпне джерело «до характеристики громадських, економічних і культурних відносин Гетьманщини за ціле майже півстоліття» [226, с. 36]. Та найголовніше, з його сторінок постає «антикварний» образ автора, який активно формує, комплектує й використовує свою джерельну колекцію. Щоденник М.Д. Ханенка надрукований О.М.Лазаревським у 1884 р. і А.О. Титовим, який в 1896 р. на сторінках «Киевской старины» оприлюднив його невідомі частини [136; 75; 76]. Знаменитий ханенків «Діаріуш» був опублікований українським вченим О.М. Бодянським у редактованих ним «Чтениях в Обществе истории и древностей российских» за 1858 р. [297, с. 94].

М.Д. Ханенко цікавився історією своєї батьківщини і у своїй урядовій діяльності мав потребу в тих чи інших історичних матеріалах (про що і свідчать записи з його щоденника). Фамільний архів М.Д. Ханенка являв собою дуже цінну збірку документів та історичних праць. Тут були і конституції польських сеймів, і українсько-московські договори (так звані «гетьманські статті»), і різні укази царського уряду другої половини XVII – першої половини XVIII ст., і службові, фамільні, особисті папери М.Д. Ханенка. Серед цих паперів був, між іншим, і рукопис «Краткое описание Малороссийского края». Саме з архіву М.Д. Ханенка походить славнозвісна збірка державних актів і листування гетьмана П. Орлика, опублікована в 1847 р. О.М. Бодянським. Немає жодного сумніву, що історична література була багато представлена в бібліотеці М.Д. Ханенка, яка складалася з латинських, польських, німецьких і руських (до 150

назв) книг і потім була подарована його спадкоємцями Новгород-Сіверській гімназії [299, с. 247–249; 250, с. 151; 181, с. 117–124].

Інший мемуарист – генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович (1696–1770) – доводився небожем Анастасії Миклашевській, яка вдруге вийшла заміж за гетьмана Івана Скоропадського. Його докладна біографічна характеристика представлена в монографії українського історика, професора М.І. Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)» [297, с. 95–96].

«Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича» відрізнялися від щоденника М.Д. Ханенка більшою кількістю побутових подробиць, обсягом економічних, політичних, військових, господарчих даних. У ньому описуються події 1717–1767 рр. [267, с. 189]. Перше неповне видання щоденника Я.А. Марковича було здійснене його онуком Олександром Марковичем у Москві в 1859 р., друге – істориками О.М. Лазаревським та В.Л. Модзалевським у Києві протягом 1893–1917 рр. [78; 79; 74; 94]. Зі сторінок свого щоденника Я.А. Маркович постає невтомним збирачем різних стародруків, рукописів, книг, календарів, карт і тогочасної періодики як вітчизняного, так і закордонного походження, що свідчить про його неабиякі книжкові інтереси та читацькі захоплення [247; 211, с. 15–16].

Я.А. Маркович цікавився богословською, філософською, історичною, політичною, природничою, медичною літературою, переважно закордонного походження, і постійно намагався збільшувати свою бібліотеку. Він робив облік наявних книг, піклувався про їх стан, використовував у власних літературних вправах [94, ч. I, с. 76, 78, 158, 205, 210, 220, 271, 278, 292; 94, ч. II, с. 273, 290, 291, 308; 94, ч. III, с. 107; 94, ч. IV, с. 130; 247, с. 115]. Так, 25 лютого 1725 р., перебуваючи в Глухові, Я.А. Маркович зазначив: «Книги в библиотеках пересмотривалем, которых в скрыне показалось и зложилось 66, а в библиотеце 146, в той же библиотеце с другой стороны 44, а вынятых в поход 31, итого всех 287 и более» [94, ч. I, с. 205]. А вже наступного дня він зауважив: «Книги пересмотривалем все и знову поскладаем, отобрадем с собою 32, а

оставилем в скрыне 69, в библиотеке сей стороне 144, а в другой 44, итого всех 289» [94, ч. I, с. 205]. 11 березня 1725 р. у Ромні Я.А. Маркович записав: «Книг в Ромне оставленных пересмотривалем и показалось: богословских 21, философских 12, исторических 10, медических 5, прочих 8, и того всех 56, а из Глухова привезлем 32, и того тут всех 345» [94, ч. I, с. 210–211]. 8 липня 1729 р. у Глухові він зазначив: «Сегодня не ездилем никуда, а пересмотривалем книг своих и пересушивалем, которых по исчислению показалось: больших книг самых – 88, аркушевых – 29, четвертковых и малых – 223, итого 340» [94, ч. IV, с. 130]. 27 квітня 1737 р. Я.А. Маркович записав: «Книг в Сваркове всех попалось 290, из сего числа Лашкевичу одна, а Столковскому 2 [...]. Да в Сваркове ж [...] с того числа осталось 29, а в Глухове есть 8, в т.ч. библиотеки киевской 2» [94, ч. II, с. 308]. Тобто Я.А. Маркович проводив своєрідну реєстрацію свого зібрання (яке зберігалось у Ромнах, Глухові та Сваркові), розподіляючи книги за різними категоріями, що полегшувало використання й поповнення бібліотеки, контроль за позиченими примірниками.

На ґрунті спільних бібліофільських зацікавлень Я.А. Маркович листувався з Ф. Прокоповичем, П.Д. Апостолом, О.А. Безбородьком, Г.М. Тепловим та іншими відомими збирачами, у яких позичав і замовляв необхідну літературу, водночас надаючи їм власні книги, журнали, газети й календарі [94, ч. II, с. 282; 94, ч. III, с. 105, 164, 399; 94, ч. IV, с. 32, 340; 340; 247, с. 123–124]. Так, 5 лютого 1729 р. він зазначив: «Архиерей новгородский (Ф. Прокопович) прислал ко мне книжек 5: четыре Буддея, пятую Данила Гусция, епископа Абриценского под титулом *Demonstratio evangelica*» [94, ч. II, с. 282]. 1 листопада 1750 р. Я.А. Маркович зауважив: «Полковник Лубенский прислал мне первый том истории короля Шведского; третий и четвертый оставил у себя для прочитания, а второй том ошибочно не прислан из Бреславля. За эти книги заплачено 11 рейхталлеров и 15 чешских» [79, с. 288]. 27 лютого 1752 р. він записав: «Ездил рано во дворец гетманский и был у Теплова, который подарил мне книжку по философии» [79, с. 302]. Отже, інтелектуальні інтереси Я.А. Марковича знаходили підтримку серед освіченого кола тогочасної еліти, що

стимулювало пошук, збирання й використання книг, відображаючи характерну рису духовного життя провідної верстви українського суспільства першої половини XVIII ст.

Щоденник лубенського полковника Петра Даниловича Апостола (?–1758), у якому йдеться про події 1725–1727 рр., також багатий побутовими подробицями. Він написаний французькою мовою і був виданий О.М. Лазаревським протягом 1894–1895 р. на сторінках «Киевской старины» [77]. П.Д. Апостол був високоосвіченою людиною (зокрема, володів французькою, німецькою, італійською мовами), мав значне книжкове зібрання і, подібно Я.А. Марковичу, цікавився та обмінювався різноманітною закордонною й вітчизняною літературою. Так, у листі до Я.А. Марковича від 26 грудня 1743 р. П.Д. Апостол зазначив, що він «читал по ряду в бежевом дикционарии историю Руфина» і повідомив свого приятеля про повернення позиченої у нього літератури: «Газеты обратно при сем, с прилогом 4-го тома Спектатора посылаю» [19, л. 11–12]. Отже, П.Д. Апостол був активним «колегою» Я.А. Марковича на бібліофільській ниві.

«Антикварні» захоплення мемуаристів першої половини XVIII ст. та їх інтелектуальні вправи стали підґрунтям і зразком для подібної практики наступного покоління української еліти. Активне збирання старожитностей та історичних пам'яток реалізовувалося з середини XVIII ст. плеядою відомих діячів: Г.А. та В.Г. Полетиками, А.І. Чепую, Ф.Й. Туманським, Я.М. та О.М. Марковичами, В.Г. Рубаном, О.А. Безбородьком, В.Я. Ломиковським, М.І. Антоновським, П.І. Симоновським, М.Ф. Берлинським, М.М. та Д.М. Бантишами-Каменськими, М.Є. Марковим, І.Р. і О.І. Мартосами, М.А. Маркевичем та ін. Всі вони займалися «антикварною» справою з різних на те причин і мотивів. Для одних це було своєрідне хобі, для інших – спосіб вираження, для третіх – службове завдання. Проте особистий інтерес до вітчизняного минулого часто поєднував ці чинники. Тому спробуємо, по-можливості, розглянути кожен конкретний випадок і сформулювати загальний образ українського «антикварного руху» як культурно-історичного явища.

Григорій Андрійович Полетика (1725–1784) відомий як автор цілої низки перекладів античних філософів, що виходили друком у 50–60-х рр. XVIII ст., циклу статей «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии», упорядник «Словаря на шести языках: российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском, изданного в пользу учащегося российского юношества» (1763), опублікованих історичних творів, найвідомішим з яких є «Историческое известие на каком основании Малая Россия была под Республикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей» [230, с. 229–232; 330, с. 446–447]. Про Г.А. Полетику як історика, правознавця, активного громадського діяча детально йдеться у статтях сучасних українських дослідників О.І. Журби та Т.Ф. Литвинової [230, с. 223–238; 283, с. 28–64].

Власну бібліотеку й архів документальних пам'яток Г.А. Полетика почав збирати ще в 1741 р. у Петербурзі, а потім перевіз колекцію в с. Коровинці Роменського повіту. Власне свою колекцію він збирав двічі, оскільки його перша бібліотека у 1771 р. стала жертвою пожежі [246, с. 139]. Невідомо, чи уклав Г.А. Полетика її каталог. Про те, що він мав досвід такої роботи, свідчить, зокрема, складений ним у 1756 р. (під час служби перекладачем у канцелярії Синоду) опис бібліотеки відомого проповідника і педагога, архієпископа Новгородського й Великолуцького Стефана Калиновського, яка тоді потрапила до Святійшого Синоду на зберігання [33, л. 3–18].

Авторитет Г.А. Полетики як знавця історії був настільки значним, що до нього з проханнями і за консультаціями зверталось багато приватних осіб, представників різних станів суспільства, які прагнули захисту власних прав і привілеїв. Відстоюючи станові позиції малоросійського шляхетства, Г.А. Полетика досліджував родоводи його представників, бо розумів необхідність численної освіченої еліти для здійснення широкого самоврядування в Малоросії. У Г.А. Полетики генеалогія була спеціальною історичною

дисципліною, оскільки родоводи, які він укладав не тільки для себе, а й для родичів та друзів, сприяли утворенню цілісної картини давності українського дворянства, а отже й законності його претензій на рівність з російським [230, с. 226–227]. Як зауважив британський історик Девід Сондерс, героїзація та ідеалізація історичного минулого у творах українських «антикваріїв», були істотними і необхідними рисами культурного опору імперській інтеграції [442, р. 29]. Історичні й історико-філософські твори Г.А. Полетики яскраво репрезентують наведену думку, виражаючи автономістське переконання автора.

Інтерес Г.А. Полетики до збирання давніх книг, рукописів, документів був викликаний не лише інтелектуальними, але й практичними завданнями і потребами, що значно вплинуло на формування правової, політичної, історичної свідомості, на вкорінення уявлень про необхідність і важливість кваліфікованої роботи з історичними джерелами. Але початковий інтерес поступово перетворився на справу інтелектуального розвитку, став духовною необхідністю Г.А. Полетики, що реалізувалася у глибокому зацікавленні історичним минулим, збиранні й колекціонуванні джерел, перших і досить вдалих для свого часу спробах постановки й дослідження наукових проблем, що вже вийшло за межі і не було безпосередньо пов'язано з виконанням актуальних суспільно-політичних завдань, задоволенням і обґрунтуванням вузькостанових інтересів [230, с. 223, 238].

Про активні пошуки історичних джерел свідчить комплекс листів Г. А. Полетики до різних впливових адресатів з проханням сприяти йому в накопиченні необхідної інформації [230, с. 234]. Серія листів Г.А. Полетики підтверджує справжнє його «полювання». Так, про свою бібліофільську пристрасть він красномовно свідчив у листі від 25 січня 1759 р. до київського митрополита Арсенія Могилянського: «Сия недавно во мне о снискании российских древностей родившаяся страсть до несытости почти возросла, так, что я уже и в стыд не вменяю просить старых всякого звания книг у кого бы то ни было, колми паче у моих благодетелей, а на переписку тех которых достать

не могу, а особливо древних рукописных летописей и прочих курьезных книг не презирая и малых тетрадок, по возможности моей не жалею денег» [116, с. 55–60; 12; 13]. Зазначимо, що таке «антикварне» захоплення стосувалося не лише російських, але й українських старожитностей, які були основою бібліотечного та архівного зібрання Г.А. Полетики і слугували йому постійною творчою лабораторією як у службовій, так і в дослідницькій практиці. Щодо останньої скористаємося оціночною характеристикою професора О.І. Журби: «Інтерес до нових для того часу документальних груп джерел дозволив Г.А. Полетиці ще в середині XVIII ст. відмовитися від літописних форм історіописання, стати одним із перших, хто надав висвітленню минулого власне науковий характер. Він виступив новатором у постановці тих проблем, які ні в загальноросійській, ні в малоросійській історіографії не були тоді пріоритетними: історія освіти, книжкової справи, друкарства... Григорій Полетика заклав фундамент для формування малоросійської археографії як окремої сфери діяльності історика, завдання якої полягало у розшуку, тематичному відборі, введенні до наукового і суспільного обігу достовірних історичних джерел. Прийоми і методи використання та оприлюднення документальних джерел Полетикою засвідчують зародження нового ставлення до них у дослідників XVIII ст.» [230, с. 237].

Маючи у своєму розпорядженні одну з найкращих історичних колекцій (що за повнотою могла сперечатися не тільки з приватними, але й з державними зібраннями його часу, і яку в підготовці своїх праць активно використовували такі видатні історики як М.М. Щербатов, А.Л. Шльоцер, Г.Ф. Міллер), Г.А. Полетика одним із перших серед українських істориків XVIII ст. висловив глибоке незадоволення характером літописних інтерпретацій вітчизняного минулого і, за свідченням його сина, почав працювати над створенням нової, «наукової історії Малоросії» [46, с. 103].

О.М. Лазаревський і Д.І. Дорошенко вважали, що саме Г.А. Полетика був імовірним автором знаменитої «Історії Русів» і своєю діяльністю, історико-публіцистичними працями викликав інтерес до української старовини. Під його

впливом представники освіченого лівобережного панства захопилися збиранням колекцій історичних пам'яток, документів, книг, різноманітного етнографічного матеріалу [153, с. 350–351; 267, с. 142].

Біографічні відомості про відомого громадсько-політичного діяча Василя Григоровича Полетика (1765–1845) можна знайти у виданні «Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.)» та у спеціальній статті Т.Ф. Литвиної [284; 330, с. 456]. Він з юнацьких років цікавився минулим своєї батьківщини, зберігав і поповнював історичні колекції свого батька (зокрема, укладав своєрідні тематичні каталоги, групуючи книжки за різними критеріями: змістом, мовою, форматом тощо), намагаючись опрацювати матеріали до української історії [139, 1893, Кн. 6, с. 494; 242, с. 1623–1628; 231, с. 224]. Ці матеріали, як зазначив він у листі до графа М.П. Румянцева, «собранные с великим трудом и старанием отцом моим в последних днях жизни и напоследок мною, относятся по большей части до малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом» [71, с. 69–70]. «Между моими рукописями, – писав В.Г. Полетика до А.І. Чепи 23.04.1809 р., – я нахожу лучшими писанные отцом моим. В них блесит везде ум человека ученого, говорит дух патриота великодушного. От него учусь я любить людей и отечество и черпаю по большей части нужные к защищению их познания. Лестно и приятно для сына иметь в отце своем такого учителя и наставника!» [71, с. 51–53].

На підставі уривків з листування й інших міркувань український дослідник XIX ст. Василь Петрович Горленко доводив, що автором «Історії Русів» якраз і був Василь Полетика. Спираючись на авторитет М.О. Максимовича, який гадав, що Г.А. Полетика – добрий знавець рідної історії – не міг допустити таких фактичних помилок, які ми бачимо в «Історії Русів», і що таємничу книгу писали не Георгій Кониський, і не Григорій Полетика, а хтось третій, який укрит себе під «двома українськими знаменитостями», він думав, що цим третім був саме Василь Полетика [71, с. 73–74; 226, с. 65].

В.Г. Полетика відомий також як автор твору «Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, о древнем Египте, об Ассирианах, о Мидянах и о Персах» (СПб., 1788), «Записки о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства» (1809) і десяти промов, виголошених у дворянських зібраннях Роменського повіту [83]. Його перу належить цікаве і досить ґрунтовне «Описание г. Ромна и его повета», написане в 1807–1808 рр. за завданням Вільного Економічного Товариства для складання загального опису Полтавської губернії.

Справжнім завзятим колекціонером українських старожитностей був Андріан Іванович Чепа (176?–182?). На думку Д.І. Дорошенка, А.І. Чепа народився на початку 60-х рр. XVIII ст. на Полтавщині і кар'єру розпочав як підписок при земському суді Роменського повіту [226, с. 64]. З 1779 р. працював у канцелярії генерал-губернатора Малоросії П.О. Румянцева. Залишив службу в 1799 р., оселившись у заснованому ним родовому селі Чепурківці Пирятинського повіту.

Історичні документи А.І. Чепа почав збирати ще під час служби і у своєму маєтку він вже мав значний архів матеріалів до української історії. Він багато працював над упорядкуванням свого зібрання (зокрема, склав декілька проектів його опису) і мріяв про видання «журналу або записок» на зразок «Древней российской вивлиофики» М.І. Новікова для збереження «малороссийских записок в партикулярных руках, в пыли лежащих» [50; 267, с. 142]. Андріан Чепа листувався і підтримував приятельські відносини на ґрунті спільного інтересу до малоросійської старовини з В.Г. Полетикою, В.І. Чарнишем, М.Ф. Берлинським, Я.М. Марковичем, Д.М. Бантишем-Каменським та іншими, котрим позичав свої матеріали [43; 49; 50; 71; 226, с. 64–65]. До речі, два останніх використали чепівські джерела у своїх історичних працях.

А.І. Чепа відомий і як автор «Записки о преимуществах чинов малороссийских» (1809), яку він склав за дорученням маршала Полтавської губернії Василя Івановича Чарниша з метою довести Герольдії право малоросійських чиновників на дворянство. (Вперше опублікована в «Киевской

старине» у 1897 р.) [82]. Він також автор роботи «Нежинские греки» [330, с. 459–460] та трьох рукописних заміток, опублікованих М.В. Стороженком [26; 27; 29; 180; 325; 326]. На думку Д.І. Дорошенка, помер А.І. Чепа близько 1822 р. Після його смерті колекція джерел з вітчизняної історії та архів з часом розпорошились і збереглися лише фрагментарно у складі інших джерельних комплексів. Так, О.І. Журба виявив у фонді В.Г. Анастасевича (що зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки) і опублікував листування А.І. Чепа з цим відомим російським вченим, яке значно розширює коло інтелектуальних зв'язків обох кореспондентів (зокрема, з'ясувалося знайомство і спілкування А.І. Чепа з О.Ф. Шафонським, П.І. Симоновським, А.О. Рігельманом, Д.П. Трощинським, В.Я. Ломиковським), дещо деталізує особливості евристичної практики українського «антикварія» та доповнює характер його історичних зацікавлень і уподобань (наприклад, специфіку поглядів щодо фольклорно-етнографічних студій) [81].

Загалом, як підкреслюють сучасні дослідники творчості А.І. Чепа, цей відомий колекціонер і аматор вивчення рідної старовини, глибокий знавець історичних джерел, який мріяв про створення повної історії України (Малоросії), особливо відзначився у царині документальної евристики, постійно розшукуючи та збираючи історичні й етнографічні матеріали, розробляючи реєстраційні схеми їх систематизації та класифікації, позичаючи свої рукописні книги/збірники іншим історикам, добре усвідомлював значення такої роботи не тільки для власних студій, але й для майбутніх дослідників української історії, які використовують його напрацювання на користь вітчизні [149; 71, с. 50, 53, 59; 50, с. 175–176; 43, с. 368].

Інший збирач старовини – Яків Михайлович Маркович (1776–1804), онук мемуариста Я.А. Марковича – народився на Полтавщині, навчався у Глухові, потім у Москві в благородному пансіоні при Університеті, який закінчив зі срібною медаллю. У 1795 р. Я.М. Маркович повернувся на рідну Полтавщину, де познайомився з сусідом своїх батьків відомим колекціонером-аматором А.І. Чепом. На думку дослідників, саме ця зустріч мала вирішальний вплив на

молодого Я.М. Марковича, який, зацікавившись рідною історією, почав збирати різноманітні матеріали й документи. Зокрема А.І. Чепа дав 14 книг у рукописах для його студій над українською історією, які Я.М. Маркович йому не повернув [226, с. 66–68; 297, с. 127–128; 268, с. 178–179; 10].

Головним результатом діяльності Я.М. Марковича стала праця «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях, часть I» (98 с.), присвячена Дмитру Прокоповичу Трощинському і надрукована у 1798 р. у Петербурзі [95]. Автор мав намір написати продовження, але закінчити працю йому перешкодила, як вважав О.М. Лазаревський, його молодість та брак волі. Затягнутий до гульні й картярства Я.М. Маркович наробив боргів і, не маючи змоги розплатитися, покінчив життя самогубством [297, с. 128; 211, с. 11, 16; 268, с. 179].

Яків Маркович мав значне книжкове зібрання, яке налічувало 336 позицій. У його бібліотеці були книги польською, німецькою та французькою мовами. Переважали записки мандрівників (Самуїла Готліба Гмеліна, Івана Івановича Лепьохіна, Іоганна Антона Гільденштедта, Василя Федоровича Зуєва, Петера Симона Палласа – французькою), описи різних земель, історичні праці, географічні й статистичні твори, словники, етнографічні альбоми, часопис «Российский магазин» Федора Йосиповича Туманського, «Академические известия» і «Зеркало света» того ж автора, «Спроба оповіді про Росію» Івана Перфільовича Єлагіна та ін. Крім того у Я.М. Марковича були природнича і нумізматична колекції (остання містила до 700 лише срібних монет) [268, с. 140–142; 153, с. 378–379].

До видатних збирачів та дослідників української старовини належить також Федір Йосипович Туманський (1757–1810). Доволі змістовні дані біографічного характеру цієї особистості можна знайти у ґрунтовному монографічному дослідженні О.І. Журби, де Ф.Й. Туманському присвячений окремий нарис [233, с. 44–93]. Ф.Й. Туманський уперше розробив (у 1779 р.) комплексну програму опису Гетьманщини з історичного, етнографічного та географічного аспектів і розпочав пошуки і збирання рукописних джерел для вивчення українського минулого. З цією метою він звертався до Академії наук,

обстежував українські монастирі, архіви полкових і сотенних канцелярій. Ф.Й. Туманський спирався на особисту підтримку з боку управителя Малоросії Петра Олександровича Румянцева. На жаль, він не довів свій проект створення повної наукової історії Гетьманщини до кінця, очевидно переконавшись у примарності власних розрахунків на науково-літературну кар'єру в провінції (його проекти створення у Глухові місцевої Академії наук та академічної книгарні з видавництвом також не були втілені в життя), і наприкінці 1780-х подався шляхом свого попередника В.Г. Рубана, переїхавши до російської столиці, де розгорнув широку видавничу роботу. Але, перебуваючи в Малоросії, Ф.Й. Туманський виконав по суті першу необхідну частину програми А.Л. Шльоцера (викладену в «Probe russischen Annalen»), а саме – нагромадив досить серйозний запас історичних джерел з історії краю, який він у петербурзький період творчості оприлюднив, насамперед, на сторінках свого часопису «Российский магазин» [233, с. 59, 68–69, 80].

Скласти повне уявлення про характер поглядів Ф.Й. Туманського на вітчизняне минуле неможливо через утрату його особистого архіву, який згорів разом з бібліотекою в 1796 р. [296, с. 110, 116]. Однак, зрозуміло, що історик усвідомлював одну з найважливіших функцій археографічної публікації – збереження писемних пам'яток. Презентуючи публікацію на сторінках «Российского магазина» «Летописца Малой России» (літопису Григорія Граб'янки), Ф.Й. Туманський повідомляв про багаторічні пошуки «по монастырям, полковым и сотенным архивам [...] связной летописи» та згадував руйнівну пожежу 29 лютого 1780 р., внаслідок якої не встиг оглянути «драгоценное собрание книг Киевской академии» [233, с. 68, 80]. Це виявляє розуміння вченим важливості зв'язку пошукової складової історичного дослідження з едиційною роботою, яка забезпечувала збереження пам'яток через їх видання.

Ф.Й. Туманський неодноразово звертався до своїх співвітчизників не лише з гарячими закликами збирати писемні пам'ятки минулого, але й фіксувати швидкоплинні події сучасності, забезпечуючи джерелами майбутніх

істориків [84; 87]. З приводу цього у історико-статистичному і топографічному нарисі «Описание Санкт-Петербурга» він зазначав: «Собрав здесь все и пополнил что обрести мог, сообщая, дабы недостающее пополнили лучше знающие; и новое соделается для потомков древним, а со умножением лет многое забудется и без записок тщетно искать будет истины в преданиях словесных» [275, с. 61; 233, с. 83; 134].

Ф.Й. Туманський відомий також як автор «Записки на оборону дворянських прав малоросійського шляхетства» (1801), створеної в загальному контексті тогочасних нобілітаційних змагань української соціальної еліти [351, с. 65].

Серед українських «антикваріїв» збиранням і вивченням історичних джерел займався етнограф, агроном та відомий колекціонер старожитностей Василь Якович Ломиковський (1778–1845). Вперше його творчість дослідив О.М. Лазаревський, який присвятив В.Я. Ломиковському дві розвідки.

Перше дослідження – «Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским» було опубліковане за редакцією і з передмовою О.М. Лазаревського на сторінках «Киевской старины» у 1894 р. [124]. В оригіналі словник В.Я. Ломиковського називається «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года». Рукопис цієї праці публікатор виявив серед придбаних ним особистих паперів В.Я. Ломиковського наприкінці ХІХ ст. В передмові до видання О.М. Лазаревський подав певну біографічну інформацію щодо цієї персоналії: роки життя автора словника, місце його народження (Полтавщина), походження його родини від гетьмана Д. Апостола, виховання при кадетському корпусі графа Ангальта в Санкт-Петербурзі, місце проживання після виходу у відставку, його захоплення збиральницькою діяльністю. Публікатор повідомляє про рукописні праці В.Я. Ломиковського, що збереглися в декількох зошитах під назвою «Запасы для малороссийской истории», які автор збирав до 40-х рр. ХІХ ст. (про це є відомості в його архіві). Ці «запасы» являли собою виписки з українських

літописів, вітчизняних і зарубіжних рукописних видань, різного роду документації та службових записів, що копіювалися або ж просто вилучалися з усіх доступних йому відомчих і корпоративних архівосховищ.

З передмови до словника дізнаємося, що його автор до початку XIX ст. перебував на військовій службі, а після виходу у відставку з чином штабс-капітана посилювався у власному хуторі Парк-Трудолюб (Миргородського повіту) і активізував свої заняття «старовиною», приятелюючи з І.Р. Мартосом, В.В. Капністом, Д.П. Трощинським та іншими відомими колекціонерами-бібліофілами [124, кн. 7, с. 3–4].

У 1805 р. В.Я. Ломиковський склав одну з перших збірок українських дум «Запись малороссийских дум», а в 1809 р. переклав з французької «Историю малороссийских и запорожских казаков» Ж.-Б. Шерера. У 1812 р. він склав розвідки: «О первобытных жителях Малороссии обоих берегов Днепра и берегов Черного и Азовского моря» (що являла собою виписки з опису Криму кардинала Богуша Сестринцевича) [124, кн. 7, с. 3] та «О древнем богочитании в Малороссии и частично в епархиях» (де йдеться про первісні форми релігії у східних слов'ян) [268, с. 200].

Перелічені роботи В.Я. Ломиковського, як і зібрані ним «Запасы для малороссийской истории», залишилися в рукописах. О.М. Лазаревський зазначив, що «в виду названия собранных Ломиковским материалов «запасами для малороссийской истории» можно думать, что собиратель имел в виду писать эту «малороссийскую историю»... Но намерению этому, если оно было, трудно было осуществиться вследствие совершенной неподготовленности Ломиковского к такой учено-литературной работе» [124, кн. 7, с. 4]. О.М. Лазаревський влучно замітив, що з «запасів» добре видно належність В.Я. Ломиковського до кола тих «любителей малорусской старины» (Г.А. і В.Г. Полетики, Я.М. і О.М. Марковичі, М.Ф. Берлинський, В.Г. Рубан, О.І. Мартос), які залишили після себе «литературные труды, указывающие, что у всех у них было достаточно любви к делу, но мало было подготовки», а тому вони і не створили узагальнюючі праці з історії України [124, кн. 7, с. 4].

Публікатор вказав, що самостійною працею В.Я. Ломиковського був лише його словник, який він високо оцінив через значимість зібраних його автором свідоцтв «по живому преданию людей, лично переживавших эту старину», водночас підкресливши і неповноту зібраного автором матеріалу і його надмірну довірливість до усних свідчень. Проте, разом із зазначеними хибами, вказувалась важливість «Словника» як однієї з перших спроб систематичного пояснення цікавих для подальшого дослідження понять і термінів «малороссийской старины», цінних фактів та відомостей з історії звичаїв, обрядів, побуту українського народу, особливостей соціально-політичного устрою доби Гетьманщини. Так, у словнику розкривається значення термінів: «академия», «атаман», «атаман кошевой», «атаман сотенный», «атаман сельский», «атаман куренной», «бунчук», «бунчуковые товарищи», «бунчужный генеральный», «воевода», «войсковой товарищ», «генеральная старшина», «гетман», «есаул», «канцелярист войсковой», «канцелярист суда генерального», «канцелярист старший», «канцелярия войсковая», «канцелярия артиллерийская», «канцелярия полковая», «канцелярия сотенная», «канцелярия экономическая», «кобза», «казак», «казак украинский», «казак запорожский или низовой», «казак выборный или реестровый», «казак подпомощник», «казак наемник», «коллегия малороссийская», «коморник», «компанеец», «компромисс», «кошевой», «кош» і т. д. [124].

На думку сучасного дослідника вітчизняної історіографії В.В. Кравченка, опублікований О.М. Лазаревським «Словарь малорусской старины» не є авторською роботою В.Я. Ломиковського, а являє собою фрагментарні виписки з трьохтомного словника іншомовних слів, укладеного вихідцем з України М.М. Яновським і виданого ним у Санкт-Петербурзі в 1803–1804 рр. під назвою «Новый словотолкователь, расположенный в азбучном порядке» [273, с. 199–215]. Дослідник проаналізував зміст та історіографічну специфіку українознавчих статей даного видання, проте залишив відкритим питання їх авторства, зазначивши помилковість його приписування В.Я. Ломиковському

[273, с. 199–215; 275, с. 79–80]. Така констатація факту списання цікавої для В.Я. Ломиковського інформації з уже опублікованої роботи характеризує неабиякий інтерес цього «антикварія» до вітчизняної історії і, разом з тим, ставить під серйозний сумнів його власну здатність створювати подібного роду дослідження. Проте прагнення до збирання історичних матеріалів, їх переписування, компілювання, систематизації й створення на цій основі розвідок та колекцій власне і засвідчувало «антикварний» характер студій періоду, наявність, разом з фаховими, аматорських історичних розробок.

В 1895 р. в журналі «Киевская старина» О.М. Лазаревський опублікував «Отрывок из дневника В.Я. Ломиковского» [47], що представляв собою щоденниковий уривок за 22 жовтня 1822 р., вміщений в одній з епістол (від 30 листопада 1822 р.) дванадцятирічного листування її автора з І.Р. Мартосом (протягом 1818–1830 рр.). Цей лист був написаний В.Я. Ломиковським у власному хуторі Парк-Трудолюб і, як зазначив у передмові до нього публікатор, присвячений досить популярному тоді в дворянських колах етико-антропософському світоглядному напрямку – «містиці» (закликала до самопізнання, духовного заглиблення та оновлення), що нею захоплювалися І.Р. Мартос і В.Я. Ломиковський [47, с. 230–231].

Незважаючи на досить невеликий обсяг, публікація має значний джерельний потенціал та насичена різноманітними свідченнями з повсякденного життя дворянської еліти Лівобережної України досліджуваного часу. «Отрывок из дневника» розкриває взаємні книжкові інтереси В.Я. Ломиковського і його приятелів – Д.П. Трощинського та І.Р. Мартоса, їх спільні зацікавлення вітчизняною історією. Ці «антикварні» захоплення пояснюються як високим рівнем освіченості «збирачів старовини», поширеною модою на колекціонування історичних пам'яток, так і нерідко прагматичними потребами і мотивами тодішнього соціально-економічного й юридичного життя панівної верстви українського суспільства. З приміток до видання видно, що В.Я. Ломиковський, І.Р. Мартос і Д.П. Трощинський були відомими бібліофілами свого часу, що складало досить важливу частину їх духовного життя. Так, О.М.

Лазаревський підкреслював у примітках, що экс-міністр юстиції Російської імперії Д.П. Трощинський (який після своєї відставки в 1822 р. поселився в с. Кибинцях Миргородського повіту, недалеко від маєтків В.Я. Ломиковського) мав велику бібліотеку та власного майстра-палітурника книг, послугами якого користувалися інші знайомі йому «антикварії» [47, с. 232].

Окрім розробок О.М. Лазаревського, досліджувана нами проблематика знайшла відображення в історіографічних працях його наступників. Проте, висвітлення творчого доробку В.Я. Ломиковського, біографічних сюжетів цього «антикварія», його місця та внеску в розвиток українського історіописання, етнографії, історичної думки та культури другої половини XVIII – середини XIX ст. в історичній науці залишається розмитим малюнком. Так, відомі історіографічні роботи М.С. Грушевського [221], Д.І. Дорошенка [226], Д.І. Багалія [167, с. 358–412], які узагальнювали вже розроблений на той час фактичний матеріал і не містили в собі нових інформаційних відкриттів, досить побіжно зупиняються на постаті В.Я. Ломиковського, або подаючи про нього короткі відомості [226, с. 60, 68–69], або взагалі лише згадуючи [221, с. 7, 18; 167, с. 358]. Те саме стосується і сучасних монографічних досліджень з вітчизняної історіографії, які, використовуючи вже напрацьований матеріал, не заглиблюються у власні архівні пошуки [250, с. 162; 267, с. 50, 56; 142, 199–200, 203, 219; 275, с. 79–80, 288]. Переконавання в обмеженості та недостатній розробці джерельного комплексу проблеми не може бути задовільним з урахуванням того, що величезна колекція оригінальних і змістовних джерел фамільних архівів родової еліти Гетьманщини XVII–XVIII ст., зібрана О.М. Лазаревським, містить вже згадані та досі ретельно не досліджені приватні папери архіву Ломиковських [1], серед яких є і рукописні тексти В.Я. Ломиковського (зокрема, його «Запасы для малороссийской истории» включають: копії гетьманських указів і універсалів, королівських грамот й привілеїв, царських маніфестів, дипломатичного листування, уривки з козацьких літописів, конспекти рукописних і друкованих історичних праць, різного походження етнографічний та статистичний матеріал, джерела

повсякденного господарського, службового, родинного, побутового життя провідної верстви тогочасного українського суспільства) [6, 7, 8, 183]. Уважне вивчення такого комплексу матеріалів дозволить позбутися, за словами О.І. Журби, застигlosti та окам'яніння історіографічного образу В.Я. Ломиковського, чи навіть здійснити його коригування й перегляд на предмет правомірності залучення до творців малоросійської історіографії [229; 309; 234; 291].

Евристичні та аналітичні дослідження приватного зібрання В.Я. Ломиковського повинні надати значний інформаційно-джерельний матеріал для подальшого вивчення біографічних, просопографічних, творчих аспектів цієї особистості, розкриють ще один вимір осмислення особливостей культурно-історичного, історіографічного, інтелектуально-творчого процесу окресленого періоду.

Одним з помітних збирачів та дослідників української старовини був прокурор Санкт-Петербурзької верхньої розправи і Новгород-Сіверський губернський прокурор, радник Малоросійської казенної палати та перший директор Чернігівської гімназії Михайло Єгорович Марков (1760–1819). Висвітленню біографії та наукової творчості цього «антикварія» присвятив частину своєї монографії О.І. Журба, а тому проаналізуємо, передусім, особливості інтелектуального доробку М.Є. Маркова [233, с. 94–119].

Насичений службовий шлях М.Є. Маркова постійно потребував від нього доброго знання документації різноманітних установ і вміння її критично опрацьовувати. Можливо, інтерес до українського минулого підкріплювався та стимулювався такою ерудицією. До того ж, як підкреслив О.І. Журба, заняття місцевою старовиною (що було поширеним хобі серед української еліти) слугувало його зближенню з місцевим панством. Особисте знайомство з багатьма дослідниками української старовини (зокрема, з О.Ф. Шафонським, Ф.Й. Туманським та Д.М. Бантишем-Каменським) і специфіка службової діяльності, що відкривала урядові канали для розшуку джерельного матеріалу (і, таким чином, розширювала можливості формування й поповнення власного

зібрання), передбачала створення топографічних праць та ведення економічної статистики, були важливими мотивами/стимулами історичних захоплень М.Є. Маркова [233, с. 97–99, 103].

Результатом евристичних та дослідницьких зусиль чернігівського краєзнавця стали шість опублікованих за його життя розвідок, численні наукові контакти з відомими вітчизняними дослідниками (зокрема, співпраця з гуртком графа М.П. Румянцева), місцевими та столичними інституціями (науковими товариствами, журналами, Міністерством освіти, харківським цензурним комітетом) і значна колекція історичних джерел (літописів, актів, атласів, рукописних та опублікованих історичних творів тощо) з української минувшини.

Подібні вправи мали помітний вплив на розвиток історичних пошуків і вивчення невідомих аспектів вітчизняної історії, оскільки збагачували тогочасну джерельну базу та популяризували евристичну роботу, піднімали окремі дискусійні питання й, таким чином, удосконалювали методологічний рівень досліджень.

Поміж відомих дослідників вітчизняної історії окресленого періоду привертає до себе увагу наукова творчість київського «антикварія» Максима Федоровича Берлинського (1764–1848). Особистість цього історика, археолога, краєзнавця, природознавця, викладача вперше потрапила до уваги О.М. Лазаревського, який залучив його до свого списку «прежних изыскателей малорусской старины», поряд з такими відомими іменами другої половини XVIII – середини XIX ст. як Г.А. і В.Г. Полетики, А.І. Чепа, Ф.Й. Туманський, Я.М. і О.М. Марковичі, М.І. Антоновський, В.Я. Ломиковський, Д.М. Бантиш-Каменський, О.І. Мартос і М.А. Маркевич [153, с. 350–351].

О.М. Лазаревський з невідомих причин так і не створив окремий нарис, присвячений творчості М.Ф. Берлинського, опублікувавши лише три перші частини «Прежних изыскателей малорусской старины». Проте, досліджуючи епістолярії іншого відомого «антикварія» А.І. Чепи, він торкнувся постаті М.Ф. Берлинського. А.І. Чепа у своєму листі до В.Г. Полетики від 17 лютого 1810 р.

згадував: «Максим Федорович Берлинский, коллежский асессор, директор и учитель народных школ в Киеве, на просьбу мою, о одолжении мне для прочету, сочинения его истории малороссийской, пишет мне: «то правда, что вышла от меня книга: опыты на Малороссийскую историю, но не дошла [...] Удостоился даже всемилостивейшего одобрения, через министра нашего; но далее всемогущих у меня сил не достало, коих требовалось до 4000, для выпечатания ее; а потому она в долгом ящике и теперь лежит в департаменте, а черная там же, у брата моего, в С.-Петербурге. Со мною есть оной некоторые первоначальные лоскуты, которых теперь мудрено прибрать один к другому. Ваши записки в 14-ти фолиантах, должны быть весьма занимательны. Я что-то о таковых слышал. О ежели бы сии труды вашей опытности отысканы! Как бы благонадежно было тогда приняться за новую работу. Вы бы сделались для меня историческим мантором. Чтобы не оставить без посылки, я при сем присылаю малую мою Историю Российскую, которую теперь у нас читают по уездным училищам и в академии».

Г. Берлинский, человек ученый, с дарованиями, сведениями и очень добрый. Ежели бы он согласился, прежде напечатания своего опыта, издавать на подписку журнал или записки малороссийские, как изданы Российская вивлиофика, Записки Петра I, я надеюсь, открылись бы многие сведения и доказательства, в партикулярных руках, в пыли лежащие. Надеюсь, что не было бы недостатка в пренумерах, а особенно с пособием г-д маршалов, г-на почт-директора и его почтмейстеров. Но прежде предложения г. Берлинскому сих средств, прошу сказать мне ваше мнение» [43, с. 368–369].

Цей уривок листа А.І. Чепи засвідчує активне листування між обома «антикваріями» на ґрунті спільних захоплень українською старовиною та представляє М.Ф. Берлинського як авторитетного знавця джерел вітчизняної історії, оскільки саме на нього покладалася надія організації археографічного видання за прикладом «Древней российской вивлиофики» М.І. Новікова. І хоча ці плани не були реалізовані, М.Ф. Берлинський устиг здобути визнання в тогочасному науковому середовищі не лише як збирач і дослідник українських

пам'яток, але й як автор оригінальних творів історичної, природознавчої, педагогічної тематики.

Перший перелік історичних праць М.Ф. Берлинського представили В.С. Іконніков [242, с. 185–191] та В.І. Щербина [414, с. 395–417]. До того ж, В.С. Іконніков опублікував частину листів відомого російського «антикварія» графа М.П. Румянцева до М.Ф. Берлинського за січень 1815 р. – вересень 1825 р., які потім використав у своїй розвідці В.І. Щербина, доповнивши їх десятьма зворотними епістолами за період з 26 травня 1815 р. до 19 липня 1816 р. (знайденими ним у фондах Румянцевського музею (тепер Російської державної бібліотеки в Москві) під шифром XII, С, 18–27) [414, с. 400]. Копії цих десяти листів зараз зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ) [14].

Але перш ніж перейти до аналізу творчого доробку М.Ф. Берлинського, потрібно коротко висвітлити його біографію. Найбільш повно в цьому плані просунувся вже згаданий В.І. Щербина, який представив спеціальну розвідку на сторінках «Киевской старины», де докладно охарактеризував життя та діяльність М.Ф. Берлинського, підкресливши значення його праць [414, с. 400].

Максим Федорович Берлинський народився 1764 р. у с. Нова Слобода (Путивльського повіту Курської губернії), де батько його був священиком, хоча походив зі старовинного руського шляхетського роду з Поділля. Протягом 1776–1786 рр. М.Ф. Берлинський навчався в Київській академії, після відмінного закінчення якої, був направлений до Санкт-Петербурга для продовження освіти в Учительській гімназії (семінарії). У 1788 р. він був призначений викладачем у новостворене Київське Головне народне училище. Саме тут найбільше проявився педагогічний талант М.Ф. Берлинського, який викладав природничу та політичну історію і географію в училищі та, додатково (з 1807/1808 навчального року), всесвітню історію й математичну географію в інститутському класі духовної академії [414, с. 395–397].

Не обмежуючись викладанням, М.Ф. Берлинський складав навчальні посібники зі своїх предметів. Найкращим свідченням цього є його «Краткая

российская история для употребления юношеству», яка стала класичним підручником з російської історії для Київської академії та середніх шкіл, і де, чи не вперше в педагогічній практиці імперської освіти, окреме місце відводилося українській історії [55, с. 93–104; 275, с. 82]. Крім того М.Ф. Берлинський розробив різні синхроністичні таблиці (паралельні за хронологією історичні карти) «для удобнейшего изъяснения современных во всеобщей политической история происшествий», що було першим вітчизняним досвідом створення подібних посібників. У 1792 р. він відправив ці карти до столиці для затвердження Комісією зі створення народних училищ [411, с. 60].

Учений був завідувачем кабінетів і бібліотеки училища та разом зі своїм братом Василем займався збиранням різноманітних мінералів і рослин для природничого кабінету. Можливо, саме з цього часу М.Ф. Берлинський захоплюється колекціонуванням та дослідженням вітчизняних старожитностей.

Під час реформ в системі імперської освіти 1802–1818 рр. та перетворення Головного народного училища спочатку у гімназію (1809), а потім у гімназію вищих наук (1812), М.Ф. Берлинський залишався на викладацькій роботі, активно займаючись і науковою діяльністю. Після утворення Київського навчального округу (1832), він у 1834 р. призначається інспектором київської гімназії та головою комісії з господарських питань, але, через зміну керівництва, 13 липня того ж року змушений був залишити службу в чині статського радника [414, с. 397–398].

Наукова праця ученого сприяла його обранню у 1828 р. почесним членом Московського Товариства історії та старожитностей російських, у 1835 р. – членом, створеного під керівництвом М.О. Максимовича при Київському університеті, Комітету для розшуку старожитностей у Києві, а в 1843 р. – почесним членом Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [411, с. 61; 414, с. 408].

Останні роки життя М.Ф. Берлинський проживав усамітнено в своєму будинку у Києві, займаючись метеорологічними спостереженнями та природничими дослідженнями. Він помер 6 січня 1848 р. [414, с. 398–399].

Важливим чинником, який сприяв дослідницькій роботі М.Ф. Берлинського, створенню його наукових праць, були постійні творчі зв'язки з багатьма вченими та аматорами старовини. Так, відоме його листування з викладачами Київської академії Я. Одинцовим і М.І. Соколовським, першим ректором Київського університету М.О. Максимовичем, з такими відомими російськими дослідниками як М.П. Румянцев, О.О. Писарєв, В.В. Ізмайлов [411, с. 60]. Через М.П. Румянцева М.Ф. Берлинський співпрацював з іншими членами його наукового гуртка: П.М. Строевим, К.Ф. Калайдовичем, М.С. Арцибашевим, П.І. Кеппеном, В.Г. Анастасевичем, І.М. Снегірьовим, другом і наставником графа, митрополитом Київським Євгенієм Болховітіновим та з багатьма іншими дослідниками [414, с. 407]. Щоденник М.Ф. Берлинського, який зберігається в ІР НБУВ, є вагомим підтвердженням його широких наукових та педагогічних контактів як з місцевою, так і зі столичною інтелектуальною елітою [25]. Зокрема, він представляє інтелектуальні зв'язки М.Ф. Берлинського з українськими «антикваріями» А.І. Чепою, О.Ф. Шафонським, Д.Р. Пащенком, П.І. Симоновським, А.О. Рігельманом щодо збирання й дослідження пам'яток вітчизняного минулого. Наприклад, 2 січня 1810 р. автор щоденника зазначив: «Историю мою к Чепе на почту», 13 березня 1811 р. він записав: «В почтамте от Чепы письмо дружнее», а 9 червня того ж року зауважив: «Письмо к Чепе о журнале предлагаемом» [25, л. 15–15 об., 42]. 30 жовтня 1833 р. М.Ф. Берлинський зазначив: «Ригельман с сыном (А.О. і М.А. Рігельмани) и у меня долго о редкостях» [25, л. 34]. Отже творча співпраця була важливою умовою якісної евристично-дослідницької практики та, водночас, стимулювала історичні студії.

Наукова діяльність М.Ф. Берлинського розпочалася під час його служби в Головному народному училищі. Відомо, що у 1802 р. йому було доручено складання історичної записки про цей заклад для представлення у Комісію зі створення народних училищ. У цій записці зокрема фіксувалося, що «сочинена также им пространная история города Киева с топографическим его описанием, собранная из разных киевских книгохранилищ и старинных рукописей, к чему

способствовали в доставлении ему на то материалов, соревнующая пользе наук, бывший киевский митрополит Ерофей (Малицкий) и гражданский губернатор г. Миласевич; однако, сия книга не отдана еще в печать, равно как и сочиняемая теперь им же малороссийская история» [414, с. 397, 399].

Цим працям ще довго довелося очікувати видання. «Краткое описание Киева» було опубліковане тільки в 1820 р. у Санкт-Петербурзі [56; 66]. «Историческое обозрение Малороссии и города Киева», на публікацію якого за клопотанням міністра народної освіти графа П.В. Завадовського у 1804 р. було пожалувано 500 р., взагалі не було видане через відсутність необхідної для цього суми (як зазначалося у наведеному вище листі А.І. Чепи). Лише уривки цього твору були надруковані 1844 р. в харківському літературному збірнику «Молодик» [67; 414, с. 399]. Монографічне дослідження з історії Києва, створене М.Ф. Берлинським наприкінці XVIII ст., довгий час залишалося в рукописі і було повністю опубліковане лише в 1991р. на основі цензорського примірника (1800 р.), виявленого 1970 р. у бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі (тепер Російська національна бібліотека) [68; 250, с. 165].

У 1811 р. М.Ф. Берлинський виступив як автор декількох історико-краєзнавчих статей в журналі «Улей» [57; 60; 64; 65]; в 1819 і 1822 рр. – вмістив у журналі «Соревнователь просвещения и благотворительности» дві публікації на історичну та археологічну тематику [59; 62]; 1824 р. – одну «археологічну» розвідку в «Украинском журнале» [63]; 1826 р. – опублікував на сторінках «Отечественных записок» статтю археологічної тематики [61]; 1830 р. – видав два краєзнавчих дослідження в «Трудах и летописях Общества истории и древностей российских» [54; 58].

Згадані дослідження М.Ф. Берлинського, його едиційні студії, не могли бути створені без ґрунтовного опрацювання широкого джерельного масиву, значної евристично-критичної практики вченого. Історик провадив значну роботу по збиранню й вивченню різноманітного джерельного матеріалу. Він опрацьовував давньоруські літописи та польські хроніки, використовував історичні твори (як опубліковані, так і рукописні) багатьох своїх попередників і

сучасників – праці М.М. Бантиша-Каменського, П. Шевальє, І.І. Голікова, П.І. Симоновського, О.Ф. Шафонського, О.А. Безбородька, Я.М. Марковича, М.І. Антоновського та інших вітчизняних і іноземних істориків. Проте, як підкреслив В.В. Кравченко, його публікації не містять згадок про українознавчі дослідження Г.Ф. Міллера, Й.К. Енгеля, Ж.-Б. Шерера, Г.Л. де Боплана, О.І. Рігельмана, надаючи перевагу невідомому документальному комплексу міського та губернського архівів, сховищ духовного відомства, що відображало орієнтацію дослідника на вивчення поряд з військово-політичною також внутрішньої проблематики українського минулого (історії культури, побуту, суспільного устрою та господарства, торгівлі, правових відносин тощо) [275, с. 82; 364].

Окрім цього, М.Ф. Берлинський займався обстеженням археологічних пам'яток, збиранням і вивченням етнографічного матеріалу (про що, зокрема, свідчить ряд його публікацій [54]). Він ретельно досліджував старожитності Київського дитинця (Кремля), руїни Десятинної церкви, князівських палаців, Федорівського, Дмитрівського та Андріївського монастирів, що дозволило В.І. Щербині назвати його «першим київським археологом», а Я.С. Калакурі – «піонером української археології» [414, с. 399; 250, с. 165].

Особливо цікавим сюжетом творчого шляху М.Ф. Берлинського, який найбільш яскраво розкриває «антикварні» захоплення історика, є його листування з російським меценатом і керівником неофіційного наукового гуртка графом М.П. Румянцевим (1754–1826). Як вказувалося вище, фрагменти цього листування за 1815–1825 рр. були опубліковані В.С. Іконніковим та В.І. Щербиною, які проаналізували наукові інтереси цих «антикваріїв» за змістом відомих їм епістол [242, с. 185–191; 414, с. 400–407]. Тому, не зупиняючись детально на висвітленні кожного листа, необхідно зазначити велику інформаційну вагу такого типу джерел, оскільки саме матеріали особистого характеру розкривають творчу лабораторію дослідника. У даному контексті, перед нами постає поле інтелектуальних захоплень обох вчених, спільні та відмінні історичні, топографічні, археологічні, археографічні, джерелознавчі

інтереси, прохання, завдання, доручення й поради графа у студіюванні місцевої старовини своєму молодшому колезі, обмін науковим досвідом, думками, новинами в сфері археологічних та археографічних знахідок чи відкриттів, коло їх наукових зв'язків і особиста дружба на цій основі.

Аналіз даної епістолярії підтверджує думку сучасного дослідника теорії та історії російської археографії В.П. Козлова про те, що в особі українського історика М.Ф. Берлинського гурток графа здобув одного з найактивніших своїх членів [263, с. 182]. Справді, протягом 1815–1825 рр. М.Ф. Берлинський повідомляв М.П. Румянцеву інформацію про матеріали, що знаходилися у сховищах Києва та його околиць. Від нього надійшли виписки та копії документів з Печерського, Пустинно-Миколаївського, Михайлівського, Межигірського, Видубицького монастирів, Київського Софійського собору, Китаївської пустині, Вишгородської церкви Бориса і Гліба, Київської казенної палати тощо. Серед знахідок М.Ф. Берлинського опинилися копії грамот Андрія Боголюбського і Романа Галицького (які зберігалися у Печерському монастирі), Печерський Патерик (створений монахом Печерського монастиря Іоанном, за Несторовим рукописом, а потім переписаний у 1544 р. дяком Нестерцем), та інші матеріали [263, с. 182; 414, с. 402].

Подібно Євгенію Болховітінову М.Ф. Берлинський був важливим співробітником і консультантом графа з місцевих старожитностей та пам'яток [414, с. 406–407]. Виконуючи евристично-камеральні доручення М.П. Румянцева, та ділячись інформацією стосовно окремих джерел, археологічних знахідок, стану київських монастирських і церковних сховищ, М.Ф. Берлинський надіслав графу також рукописи своїх краєзнавчих досліджень, історичну розвідку про Видубицький монастир, копії давніх синодиків Межигірського та Миколаївського монастирів, виписки з грамоти константинопольського патріарха Мелетія, копію плану Києва 1634 р. (взятого з праці А. Кальнофойського «Teratourgema, albo Cuda»), план Вишгородської церкви, копію грецького напису на зведенні Софійського собору й зображення літер на стіні Десятинної церкви, малюнок фасаду Києво-Печерської церкви до

її пожежі у 1718 р. і зображення Лаврської церкви XV ст., копію золотої медалі та зображення срібної і золотої монет часів Володимира Великого і т. д. [414, с. 400–407; 310, с. 145–146].

Отже, важливим рушієм у процесі збирання старожитностей М.Ф. Берлинським було чітке усвідомлення їх цінності як свідочств про минуле, розуміння необхідності збирання різноманітного джерельного матеріалу. Комплексний характер збиральницької роботи М.Ф. Берлинського (пошук актів, наративів, археологічного та етнографічного матеріалу), з переважною орієнтацією на джерела політичної історії та історії культури до початку XIX ст., на нашу думку, обумовлював специфіку видавничої роботи історика – її систематичність, проблемність, джерельну забезпеченість, і, водночас, відображав загальну спрямованість діяльності гуртка М.П. Румянцева.

Листування М.Ф. Берлинського з М.П. Румянцевим, членами наукового гуртка графа, київськими колегами, знайомими, друзями та родичами є важливим джерельним комплексом, який ще потребує подальшого розширення і дослідження, оскільки саме матеріали особового походження здатні розкрити перед нами емоційно-психологічний, інтелектуальний світ, самосвідомість та світогляд автора. Его-документи найкраще виявляють особистість у взаємодії з її культурним середовищем, висвітлюють її індивідуальний життєвий досвід та значення в ньому суб'єктивного вибору позицій, рішень, шляхів. Тому тут відкривається широке і ще не прооране поле для подальшого вивчення.

Поруч із розробкою місцевої історії, здійснюються спроби й синтезу у формі загальних оглядів і праць з українського минулого, відповідно до необхідності громадянства мати узагальнюючу працю з вітчизняної історії, яка б відповідала новим науковим вимогам і «старим» патріотичним потребам (а, окрім того, стала б антитезою для офіційної імперської історіографії, котра сформувала повністю протилежну ідеям малоросійських інтелектуалів систему поглядів на українське минуле). Про досягнення у цьому напрямі Д.М. Бантиша-Каменського, М.А. Маркевича та О.І. Мартоса досить багато написано у вітчизняній історіографії, проте підкреслимо, що згадані історики мали у

своєму розпорядженні солідні колекції історичних джерел, які і були основою їх проектів. Окрім того, написання значних за обсягом синтетичних історичних творів було неможливе без ґрунтовної евристично-критичної роботи їх авторів та дослідницької комунікації з іншими знавцями й аматорами української старовини.

Під час роботи над обома виданнями своєї «Истории Малой России», Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788–1850) звертався до багатьох знавців минулого, збирачів українських раритетів [166, с. 336]. Відомо, що Микола Григорович Рєпнін-Волконський особисто просив А.І. Чепу, М.Є. Маркова, В.Г. Полетику допомогти історика у підбірці джерел. Д.М. Бантиш-Каменський отримав матеріали від дружини А.І. Чепи, від синів О.Ф. Шафонського, від О.І. Рігельмана, В.Н. Каразіна, М.Ф. Ставицького, Г.Ф. Квітки, М.Є. Маркова та інших [165, с. 120–122; 420, с. 167–169]. Головною джерельною базою історика став архів його батька М.М. Бантиша-Каменського, який в процесі дослідження різних аспектів вітчизняного минулого доповнювався й розширювався новими матеріалами. Зокрема, Д.М. Бантиш-Каменський значно збагатив родинне зібрання етнографічними джерелами, які позичав та копіював у родичів, друзів, знайомих йому «антикваріїв».

У двох своїх розвідках Микола Андрійович Маркевич (1804–1860) розповів про історію формування власного архіву, а також подав інформацію про те, з яким емоційним запалом він збирав джерела [162; 295]. Тому наприкінці свого життя тяжко хворий історик дуже переймався долею цієї величезної колекції. Зокрема, він хотів продати право на її видання під назвою «Маркевичевский архив» на кшталт «Древней российской вивлиофики» (1735–1775) М.І. Новикова. Як зазначила російська дослідниця творчості М.А. Маркевича Є.М. Косачевська, зібрання історика зазнало розпорошення ще за його життя, внаслідок розподілу рукописної і документальної частин та бібліотеки і їх подальшого продажу [271, с. 22–24]. Про обсяг колекцій історика говорить те, що половина його «Истории Малороссии» (а саме останні 3 томи «Приложений») наповнена історичними документами та рукописними

фрагментами [226, с. 79–80; 324; 242, с. 960–961, 1220–1222; 220; 142, с. 3–4; 272; 266; 265, с. 79–80; 91, с. 10–12].

До кола українських «антикваріїв» також належать О.Ф. Шафонський, Д.Р. Пащенко, О.А. Безбородько, В.Г. Рубан і О.М. Маркович, інтелектуальна творчість яких висвітлюється в контексті аналізу історіографічного та едиційного напрямів «антикварного руху».

Загалом зазначимо, що збирання та накопичення матеріалів з української історії представниками переважно еліти «малоросійського соціуму» – процес складний і багатогранний, викликаний, перш за все, комплексом духовних потреб суспільства перехідної доби XVIII–XIX ст., світоглядними змінами, розвитком історичного сприйняття минулого та історичної думки загалом, появою нових суспільних тенденцій і критеріїв оцінки історіописання та багатьма іншими чинниками які, власне, створюють якісний зміст культури того часу. Внаслідок суспільно-політичних й культурних перетворень епохи на середину XVIII ст. вже сформувалося коло українських «антикваріїв», які завдяки активній співпраці та інтелектуальним контактам розгорнули процес введення історичних пам'яток до наукового й культурного обігу.

Про успіхи збиральницької роботи як напряму в «антикварному русі» свідчить виникнення численних і різноманітних за змістом й характером колекцій старожитностей, книг, стародруків, рукописів, предметів побуту, нумізматичних зібрань, родинних архівів і бібліотек Г. і В. Полетик, А. Чепи, Я. Марковича, М. Берлинського, Д. Трощинського, Ф. Туманського, М. і Д. Бантишів-Каменських, В. Ломиковського, М. Маркова та багатьох інших. Приватні колекції виражають досягнення культурно-громадського розвитку, духовного прогресу українських освічених кіл досліджуваного часу і є його характерною ознакою. Такі зібрання слугували важливому завданню тогочасних українських істориків – створенню джерельної основи, наукової бібліографії історичної літератури, сприяючи її документалізації.

3.2. Шляхи формування й комплектування джерельних колекцій «антикваріїв»

Колекції українських «антикваріїв» формувалися різними шляхами і система їх поповнення відображала особливості інтелектуальної творчості. Кожна з них мала свою специфіку залежно від наукових пріоритетів та уподобань, аматорських захоплень певною історичною тематикою. Але, незважаючи на всі відмінності свого створення та існування, складу й змісту (тематичні, хронологічні, видові), «антикварні» зібрання історичних джерел мали окремі спільні типові риси.

Передусім, підкреслимо, що більшість таких колекцій формувалися на основі вже існуючого фамільного архіву і представляли собою або його частину (виокремлену відповідно до певних інтересів), або ж охоплювали все архівне зібрання у комплексі (умовно розділене за окремими категоріями свого змісту). Шляхи формування приватних зібрань у цілому були усталеними, але протягом всього періоду інтелектуальної діяльності конкретного «антикварія» зазнавали змін і перетворень, відбиваючи еволюцію творчих задумів й прагнень, дослідницьких ідеалів та орієнтацій. Зміни методів поповнення джерельних колекцій визначали відповідний розвиток змістовної складової зібрань, пріоритетності тих чи інших типів пам'яток актуалізованої дослідником тематики. Таким чином, накопичення джерельного матеріалу залежало від рівня й особливостей евристичної роботи, її місця та ролі, визначених дослідником старовини у власних студіях. Рукописні й друковані книги, періодика або окремі документи і твори, в оригіналах чи копіях, передавалися разом зі спадщиною, дарувалися, обмінювалися, купувалися, позичалися, копіювалися, списувалися, вилучалися з усіх доступних архівосховищ (відомчих, корпоративних, приватних), а також створювалися самими власниками зібрань. Відмінність та поєднання шляхів поповнення «антикварних» колекцій зумовлювали їх комплексність і, разом з тим, залежали від багатьох умов: рівня освіченості збирача, його залученості до історичних

вправ, зв'язку історичних студій зі службовими обов'язками, особистих захоплень старовиною, інтелектуального оточення, особливостей тогочасної комунікативної системи тощо. Це добре репрезентовано наративними джерелами багатьох «антикваріїв».

Так, генеральний хорунжий М.Д. Ханенко мав значну власну бібліотеку та рукописне зібрання (основна частина якого зберігалася у селі Городище Стародубського повіту) і піклувався про їх поповнення. Він постійно читав книги й газети, цікавився новинами, турбувався про впорядкування колекції (зокрема, мав власного «секретаря», який слідкував за її збереженням і виконував доручення щодо пошуку певного матеріалу). М.Д. Ханенко дарував, купував, обмінював, позичав літературу (для читання або копіювання, виписування потрібної інформації) та й сам отримував «книжкові» подарунки. Його «Щоденник» насичений подібними свідченнями. Наприклад, 6 жовтня 1730 р. М.Д. Ханенко зазначив: «При отклоне отец архимандрит дал мне и жене, також отец Негребецкий по книжке. Две псалтырки куплены за 1 рубль 20 копеек. Отец эконом книжку и свечку подарил же» [136, с. 14], а 10 травня 1733 р. записав: «Отец же архимандрит подарил мне и сыну две книжки латинские» [136, с. 111].

Про придбання книжок і періодики свідчать, зокрема, наступні щоденникові записи. 26 квітня 1733 р.: «Антону Дону дан 1 р. за псалтырь и на дорогу» [136, с. 109]. 25 листопада 1743 р.: «При отъезде из Козельца вручены асаулу полковому Шуму 5 р., для отсылки в Киев, на покупку некоторых книжек при письме моем до сотника киевского Павла Гудима» [136, с. 235]. 17 грудня 1752 р.: «Писал в С.-П.-Бург до Вайникова, до Карновича и до секретаря академии наук Петра Ивановича Ханина о газетах на 1753-й год, о календаре новом и о книгах вновь напечатанных [...]» [136, с. 478]. 12 липня 1753 р.: «Писал письма в Москву до Новоторжцева и до Кирилла Лобисевича с посылкою 2-х рублей 50 к. за газеты сего 1753-го года» [136, с. 500]. 11 жовтня 1753 р.: «Писал письма [...] до Лобисевича о газетах» [136, с. 508]. 31 жовтня 1753 р.: «Писаны письма в Москву до Лобисевича о газетах» [136, с. 511] і т.д.

(Відомо, що Кирило Кирилович Лобисевич та Федір Християнович Фелькнер були постачальниками газет для М.Д. Ханенка [181, с. 123–124]).

Генеральний хорунжий активно позичав та обмінювався літературою з таким ж, як і він, бібліофілами. Так, 10 лютого 1733 р. М.Д. Ханенко зазначив: «Зоставлена у ясновельможного (гетьмана Д. Апостола) книжка рукописная моя разговоров генерала Паткуля с министром Герцом в царствии мертвых, а поручена в диспозицию пана Скоропадского, чтоб не завалилась» [136, с. 98]. 12 вересня 1733 р. він обмінявся літературою з чернігівським майором П.І. Стрешньовим: «Того ж майора обослали водкою, вишневою и хлебом и двое карт ему подарил, а после обеда он же был в доме моем, которому сыр и два кавуна поднес, а он мне дал часть “Разговоров в государстве мертвых”» [136, с. 124]. 8 травня 1742 р. М.Д. Ханенко записав: «После обеда был у асаула генерального Якубовича, у которого и книжку, уставом писанную, де тетрадь о походах государя Петра Великого императора и самодержца всероссийского взял [...]» [136, с. 152]. 20 грудня 1742 р. він зазначив: «Полковник полтавский г. Кочубей и игумен петропавловский Никифор Грибовский были у меня зрана и полковнику-ж позычены 3 р., книги Уложение Воинских Уставов и книга печатных указов, и отданы опять» [136, с. 186]. Подібні записи зустрічаються в щоденнику і далі. 3 лютого 1753 р.: «Писаны письма в Москву до полковника гадяцкого Галецкого, до Туманского, до переводчика синодального Полетики о библии, до Лобисевича, до Карновича, да в Петербург до Вайникова и до сына в Киль, да посланы при письмах в Стародуб, через Данила Покорского, до Ивана Гамалеи печатных газет нумеров 11, а до Федора Корецкого С.П. Бурский на сей год календарь» [136, с. 483]. 28 лютого 1753 р.: «При письме до Ивана Гамалеи посланы газеты нумеров 6, а именно: 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 [...]» [136, с. 486]. 15 березня 1753 р.: «При письме до Ивана Гамалеи посланы три нумеры газет: 10, 14 и 15-й» [136, с. 488]. 29 квітня 1753 р.: «Был в монастыре у архиерея Арсения, взял у него новоисправленную печатную библию для прочитания, а оттоль прибыл поздно в Комань» [136, с. 491] тощо.

Про те, що метою обміну книгами, паперами, періодикою, картами, календарями було їх копіювання або часткове переписування свідчать наступні щоденникові факти. 4 листопада 1742 р.: «Начал писец гадяцкого полку переписывать книгу Разговоров в царствии мертвых Кароля 12, короля шведского, с герцогом голштейн-готторопским Фридрихом» [136, с. 180]. 28 березня 1753 р.: «Протопоп погарский и Кочержинский у нас были и книжку рукописную мою протопоп для переписи взял» [136, с. 489–490] і т.д. За підрахунками сучасного українського дослідника Сергія Івановича Білокіня всього щоденник містить 183 «книжкових» записи, з яких 63 (34, 4 % від загальної кількості) зроблені в Україні [181, с. 119]. Отже, перебуваючи в столицях, М.Д. Ханенко інтенсивніше накопичував літературу для свого зібрання, що визначалося тамтешнім інтелектуальним середовищем й видавничою інфраструктурою, які формували попит і пропозицію, читацькі інтереси та відповідні ідейні орієнтири. Набуту літературу (яка, до речі, виписувалася також із-за кордону) М.Д. Ханенко не тільки читав. Маючи добру освіту і володіючи польською, німецькою та латинською мовами, він займався перекладами й компіляцією цікавих йому творів різної тематики (його бібліотека містила як історичні праці, так і літературу з мистецтва, географії, фізики, медицини, теологічні й політичні трактати, календарі, атласи, карти, словники, граматика, періодику, художні твори тощо). Тому «антикварна» колекція була важливим складником духовного розвитку її власника й слугувала йому як у службовій, так і в особистій інтелектуальній діяльності.

Щоденник генерального підскарбія Я.А. Марковича також насичений відомостями про купівлю, обмін, дарування, позичання і замовлення книг та періодики, які здійснювалися автором як особисто, так і через різних довірених осіб протягом усього часу ведення записів [94, ч. I, с. 54, 99, 151, 161, 169; 94, ч. II, с. 215, 218, 220, 226, 227, 251, 276, 282; 94, ч. III, с. 70, 85, 89, 93, 105, 114, 215, 363, 388, 399; 94, ч. IV, с. 1, 300, 364, 365; 247, с. 121–124]. Наприклад, 18 березня 1728 р. Я.А. Маркович зазначив: «Сегодня историю польскую, в томах 3-х, купил за 2 р.», а 28 березня 1728 р. записав: «Сегодня купил книжку

русскую – Синописис давний за полтину» [94, ч. II, с. 215, 220]. Цікаві також наступні відомості щоденника. 10 січня 1729 р.: «Ездили с Дмитрошком в слободу немецкую до продажной библиотеки» [94, ч. II, с. 276]. 5 лютого 1729 р.: «Архиерей новгородский (Ф. Прокопович) прислал ко мне книжек 5: четыре Буддея, пятую Данила Гусция, епископа Абриценского под титулом *Demonstratio evangelica*» [94, ч. II, с. 282]. 28 вересня 1734 р.: «Полковник Лубенский (П.Д. Апостол) купил за мои деньги [...] 5 книжек от 1728-го по 1733 год» [94, ч. III, с. 399]. 4 січня 1735 р.: «Писал до Заруцкого в С.П.Бург, чтоб купил Примечания на 1734 год, также газет французских от сентевр. И пару чашек фарфоровых» [94, ч. IV, с. 1]. 23 лютого 1742 р.: «Были в Академии за покупкою книг и смотрели кунсткамеры, глобусы, библиотеки и других диковинок» [79, с. 157]. 1 листопада 1742 р.: «Ездил до почтмейстера Владимира Владимировича фон Пестеля, которому отдал 18 рублей на газеты французские, амстердамские, на будущий 1743 год» [79, с. 181]. 24 липня 1747 р.: «Отдал Кугарскому библию польскую и газеты французские и для оправы» [79, с. 250]. 7 листопада 1749 р.: «Через казака отправил до полковника Лубенского [...] газеты» [79, с. 277]. 1 листопада 1750 р.: «Полковник Лубенский прислал мне первый том истории короля Шведского; третий и четвертый оставил у себя для прочтения, а второй том ошибочно не прислан из Бреславля. За эти книги заплачено 11 рейхталлеров и 15 чешских» [79, с. 288]. 27 лютого 1752 р.: «Ездил рано во дворец гетманский и был у Теплова, который подарил мне книжку по философии» [79, с. 302] і т.д. Ці та багато подібних щоденникових записів свідчать, що справа придбання й «споживання» літератури займала вагоме місце у повсякденному житті Я.А. Марковича, і характеризують його завзятим бібліофілом.

Подібну евристичну й збиральницьку роботу проводив Г.А. Полетика, свідченням чого є його приватне листування [46; 137; 139]. Він постійно прохав своїх родичів, друзів і знайомих відшукати, придбати, виписати, надіслати потрібну йому літературу, давав «книжкові» доручення сину Василю. Так, у листі 1771 р. до президента Адміралтейської колегії князя Івана Логгіновича

Голенищева-Кутузова Г.А. Полетика розповів про загибель і цінність свого першого зібрання: «А между тем имел несчастье в бывший мая 23 дня в С.-Птербурге, на Васильевском острове, пожар потерять все мои пожитки и нужные к содержанию и пропитанию моему вещи, а что всего для меня большей дороже – и всю мою библиотеку, состоявшую из нескольких тысяч книг, о которой как вручитель сего приятель мой Василий Александрович Шарапов, так и многие другие ваше сиятельство уверить могут, что она была одна из лучших в российском государстве библиотек; а особливо что касается до собрания моего российских рукописных и печатных книг, то без похвальбы могу пред вашим сиятельством выговорить, что такового не токмо ни у одного из партикулярных людей не было, но и с государственными российскими библиотеками моя в первенстве, в редкости и древности книг, препираться могла» [46, с. 103]. Цей епістолярний уривок показує наскільки цінував Г.А. Полетика свою джерельну колекцію та засвідчує його авторитет як збирача й знавця старожитностей.

У листі від 7 вересня 1780 р. до синів, які тоді навчалися у Вітебську, Г.А. Полетика прохає Василя відшукати і надіслати певну літературу: «Если есть, Васенька, печатные учреждения ли, или как их названо, о народном воспитании в Польше, то пожалуй, при каком либо случае, а не через почту, пришли мне их чрез Могилев, чтоб я мог чрез оные выразуметь, чему вы там можете выучиться [...]. Еще ж, Васенька, прошу тебя, когда можешь сыскаться в тамошних библиотеках – *Starowolscii, Eques Polonus* (праця польського історика Шимона Старовольського) и сия книжка невелика, то на мой счет всю переписать, если ж велика и переписка дорого станет, то пожалуй найми переписать хотя те самые места, на которых он говорит о начале и учреждении казаков и о всем, что до них касается, замечая – на которой странице или страницах то написано, да и титул, и место печатания книги прописать. Я уже давно его печатного сыскиваю и ожидаю, но видно, что не дожждаться» [139, 1893, кн. 5, с. 226–227]. Подібні прохання зустрічаємо і в наступному листуванні Г.А. Полетики з синами. 4 вересня 1781 р. у листі до Василя він зазначив: «Любезный мой сын

Василий! Мне нужны здесь межевые инструкции, из которых первая напечатана в лист и переплетена в серую бумагу, а другая в 8 долю листа, церковною печатью, и переплетена в золотую бумагу, а на корешке красная кожа. Отыщи пожалуй оные книжки в библиотеке, и завернув в бумагу, пришли с сими подводами [...]. Хотя написано выше сего, что мне надобны одни только инструкции, но не меньше того нужда требует иметь мне здесь и указные книги, и для того пожалуй, Васенька, пришли мне и указные книги 1714, 1725, да и привезенные мною вновь две же указные 1714, 1763 и прочих годов книги, уклад их порядочно, приказав бережно везть, чтоб не потерялись» [139, 1893, кн. 6, с. 493–494]. 1 травня 1783 р. у листі до синів, які вже навчалися у Віленському університеті, Г.А. Полетика писав: «Хотя я в данном тебе, Василий, реестре и записал Твардовского войну домовую (епічна поема польського письменника, поета й хроніста Самуеля Твардовського), но я уже оную получил от преосвященного моголевского, и для того ты ее не покупай, а вместо того не сыщется ли *Vespas Kochvii, Annales Poloniae Climacteres Tom. III. Sgasoviae 1683* (твір польського історика Веспасіана Коховського) и другие какие попадутся служащие к российской, а особливо к малороссийской истории, о которых ты знаешь, что у меня их нет; а все что на покупку книг для меня издержишь, пиши ко мне, чтоб я те деньги, по прошествии года, мог вам возвращать [...]. Еще ж не попадется ли вам – *Alb. W. Koialowicz, Historiae Lituanae, pars prior, Dantisci 1650. Posterior. Antverpinae, 1699* (праця литовського й польського історика Альберта Кояловича), то купите» [139, 1893, кн. 6, с. 499–500]. Отже, Г.А. Полетика часто давав «книжкові» доручення сину Василю і, таким чином, залучав його до комплектування й поповнення свого зібрання та, водночас, сприяв формуванню його власних історичних, бібліофільських, загальнонаукових інтересів.

Звернення про розшук, придбання й копіювання книжок Г.А. Полетика спрямовував і до свого двоюрідного брата Григорія Івановича, який в той час служив послом у Відні, та до визначного громадського і церковного діяча, архієпископа Могилівського, Мстиславського та Оршанського Георгія

Кониського. Так, у листі від 3 червня 1782 р. Г. Кониський писав Г.А. Полетиці: «Высокородный господин, коллежский советник! Милостивый государь и благодетель мой! Сегодня имел я честь получить почтеннейшее писание ваше и в любезнейших ваших сыновьях, как самого вас видя, радовался. Annales Rudawscy прошу принять в число книг ваших, при коем еще посылаются Piasocy Chronicon и Starowolscy, Tractatus tres, по требованию вашему, да сверх того два тома Длугоша, с коих в последнем приданы старые польские писатели, как то: Кадлубко, Sarnicius, Orechowijs etc., и еще посылаются ж Regenwolscy, Systema Chronologicus, и Pastory, Historia Polona plenior (йдеться про історичні твори польських авторів Яна Рудавського, Павла Пясецького, Шимона Старовольського, Яна Длугоша, Вінцентія Кадлубека, Станіслава Сарницького, Станіслава Оріховського, Адріана Регенвольського та Йоахима Пасторія). Kojalowicza и Кобержицького, как и Старовольського, Eques Polonus, не находится у меня (праці польських істориків Альберта Кояловича, Станіслава Кобержицького і Шимона Старовольського). Равно ж к благоденствию вашему не могут (sic) услужить вам ни одним гербаром, понеже сам не имею. В следующем сентябре нужда будет мне посылать нарочно в Варшаву. Какие вам надобны книги, извольте прислать мне реестр» [139, 1895, кн. 5, с. 239]. А в листі від 15 жовтня 1784 р. Г. Кониський повідомляв: «Требуемых конституций вами в Могилеве в продаже нет; и никто даже из самых адвокатов не выписывает оных, яко не составляющих ныне под российской державою ни законоположения, ниже истории нужной» [139, 1895, кн. 6, с. 363]. Таким чином, Г. Кониський виступав одним із найголовніших «вчених кореспондентів» Г.А. Полетики та був його співробітником в евристичній роботі, активно постачаючи необхідну історичну літературу.

Подібну пошукову роботу здійснював і Г.І. Полетика. Зокрема, у листі від 11 серпня 1784 р. він інформував Г.А. Полетику: «Какие книжки достал я из других мест, через одного из здешних книгопродавцев, такие и посылаю вам при нынешнем случае; а впредь увидим, что воспоследует из комиссии, уже давно от меня данной, а ныне повторенной, тому же книгопродавцу. Не о

Старовольсциевом польском рыцаре, но о навигации Борзимовского до Любека (?), неоднократно писано от меня в Варшаву, чтобы справиться о сей книге в библиотеке Залуского, и выписать из нее то, что касается [p]oczątku kozaczy[z]ny (походження козацтва); однако из всех обещаний, кои мне сделаны были от двух приятелей, поныне ничего не вышло» [139, 1895, кн. 6, с. 358]. Тобто Г.А. Полетика створив своєрідну мережу співробітників для ефективного комплектування свого зібрання із знавців і аматорів історичних джерел, яка становила важливу частину його інтелектуального оточення та сприяла формуванню нових дослідницьких інтересів, ідей і зв'язків, їх обміну й розвитку, впливаючи на еволюцію «антикварних» студій.

У своєму епістолярії В.Г. Полетика залишив свідоцтва про власну збиральницьку діяльність [46, с. 106–107; 71, с. 51, 52, 56]. Наприклад, у листі від 23 квітня 1809 р. до А.І. Чепи він писав: «Везде стараюсь я сыскывать сведения до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытоописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько же в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных, сколько и в самих запущениях. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое. Кроме того, что беспристрастного будет только читать потомство. Малая способность, слабые знания мои и то, отвлекают меня от труда сего, сколько я о предприятии его не думаю» [71, с. 52]. Таке усвідомлення цінності історичних джерел, їх необхідності для створення праці з вітчизняної історії поділялося усіма «антикваріями». Разом з тим, В.Г. Полетика підкреслив характерні проблеми українського історіописання другої половини XVIII – середини XIX ст., зазначивши суспільну важливість історичних студій.

У своєму листуванні А.І. Чепи неодноразово згадував про власні евристично-дослідницькі захоплення. Так, у листі до В.Г. Полетики від 17 лютого 1810 р. він повідомляв: «Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но и всяких до прав обстоятельств и состояния народа касающихся пьес. Бумаги мои о

Малороссии привожу в порядок, удобный к приисканию. Я сделал некоторое систематическое расположение. Недостающие стараюсь отыскать, заимствовать у знакомых, но еще с малым успехом» [71, с. 59]. Наведений епістолярний уривок свідчить, що, окрім активної евристичної практики, тогочасні збирачі джерел піклувалися також про їх систематизацію, класифікацію накопиченого матеріалу з метою кращого упорядкування власної колекції та полегшення пошуку необхідної інформації. Хоча зібрання А.І. Чепи з часом розпорошилося, але завдяки його використанню українськими істориками (Я.М. Марковичем, Д.М. Бантишем-Каменським) значно прислужилося тогочасним історичним студіям. В ІР НБУВ зберігається копія документу кінця XVIII ст., що розкриває зміст однієї з рукописних книг-збірників, повернутої невідомому власнику після смерті Я.М. Марковича [10]. Ймовірно цей реєстр історичних матеріалів, що складали рукописну книгу, належить А.І. Чепі, який турбувався розшуком й поверненням позичених Я.М. Марковичу джерел.

Відомий український вчений Опанас Филимонович Шафонський (1740–1811), реалізуючи власні «антикварні» інтереси, особисто розшукував історичні документи в архівах, скрупульозно вивчаючи монастирські, цехові, магістратські, ратушні та приватні фамільні архіви. Так, у листі до генерал-аншефа Петра Дмитровича Єропкина від 8 червня 1804 р. він зазначав: «Когда я в 1779 году, по препоручению мне бывшей государственной медицинской коллегии, ездил из Москвы в Киев, то по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии, во время владения в них киевскими великими князьями, о переселении многих княжеских и дворянских российских фамилий из Киева и Чернигова в Великую Россию, о разорении Киева и всего южного края в 1240 году от татарского хана Батыя, о смертоубийстве сим ханом, в 1243 году, последнего черниговского князя Михаила Всеволодовича и боярина его Федора, о завладении в 1320 году литовским князем Гедимином всею южною Россиею, о присоединении ее и всей Литвы в 1471 году к польской короне и о

пребывании оной до 1654 года под польским владением. Из всего сего не мог я ничего отыскать, кроме описания казацкого против Польши смятения, их с поляками войны и отдачи в 1654 году себя в российское подданство. Если до нашествия татар и были в монастырях какие исторические записки, то все оные опустошением его и после самых поляков и бывшими между тем многими пожарами истреблены» [128, с. 143–144].

Наведений епістолярний уривок свідчить про широкі історичні зацікавлення О.Ф. Шафонського, які виразно сформувалися задовго до початку праці над «Черниговского наместничества топографическим описанием» (1786) і, напевно, виражали його особисте «антикварне» хобі. Вже працюючи над складанням топографічного опису (за дорученням чернігівського губернатора Андрія Степановича Милорадовича) і розуміючи необхідність особистого ознайомлення зі станом справ на місцях, О.Ф. Шафонський, як записав він у тому ж листі, «выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории» [128, с. 146]. Отже дослідник усвідомлював важливість евристичної роботи, що мала стати запорукою якісного виконання творчого задуму і становила його необхідну умову.

Є.М. Косачевська опублікувала цікаве листування М.А. Маркевича з відомим славістом, істориком, філологом й археографом О.М. Бодянським, яке розкриває особливості евристично-дослідницької практики М.А. Маркевича (комплексний характер пошукової роботи, переважна орієнтація на історико-етнографічні джерела, надання вагомої ролі музично-фольклорним скарбам), висвітлює творчу співпрацю обох вчених з дослідження українського минулого і окреслює коло інтелектуальних зв'язків, інтересів та прагнень кореспондентів [88, с. 210–241].

Зі своїх листів М.А. Маркевич постає невтомним збирачем різноманітного джерельного матеріалу, щиро зацікавленим у його оприлюдненні на сторінках редагованих О.М. Бодянським «Чтений», активним і цілеспрямованим дослідником української історії, культури, етнографії,

фольклору й музики. Так, зокрема, описуючи свої господарські справи й родинні відвідини, М.А. Маркевич у листі від 10 березня 1848 р. зазначив: «Но в этих поездках хозяйственных, в этих визитах родственных и соседственных я не терял из виду истории нашего края. Последствием вояжа моего было приобретение 39 номеров разных бумаг и книг рукописных, относящихся к истории, статистике и судопроизводству нашего края. Этого недовольно: мне подарил почтенный мой сосед, бывший наставник мой, Павел Павлович Белецкий – свои огромные труды, весьма важные и полные, о которых я уже известил академию наук, и жду ответа. Это: «Грамматика и Словарь Малороссийского языка». Книги необходимые для точного понятия древних Южно- и Западнорусских рукописей» [88, с. 218–219]. А в листі від 9 квітня 1848 р. М.А. Маркевич інформував свого московського колегу: «На днях обратился ко мне некий Архивариус некоего Архива в некоем городе; он просил три раза губернское правление о позволении сжечь все ненужные бумаги, коим свыше 148 лет; не получив ответа, он обратился ко мне с просьбой рассмотреть этот архив, в коем по справке, мною наведенной, оказались бумаги за 280 лет, и через моего агента просил меня, чтобы я его избавил от бумаг, ему ненужных, «ибо их описи не имеется». Предполагаю, что это мне будет стоить. Если не кормленого кабана, так пуд лумпу или барило горилки» [88, с. 223]. Наведені епістолярні уривки свідчать наскільки різноманітними були шляхи потрапляння історичних матеріалів до «антикварних» колекцій.

Усі наступні епістоли М.А. Маркевича так само насичені інформацією про розшуки й придбання джерельного матеріалу, підготовки його до видання й використання у власних творах. Причому, історик постійно прагнув поділитися своїм евристичним надбанням, добре усвідомлюючи його значення для історичної науки, і закликав інших до пошуку, збереження й публікації важливих пам'яток минулого. Листування М.А. Маркевича відображає його міцний творчий зв'язок з провідними вченими країни, а отже засвідчує

важливість і популярність «української тематики» у тогочасному інтелектуальному просторі.

Інтерес до минулого своєї батьківщини, роду, краю, суспільно-політичних подій, духовно-культурних процесів і тенденцій яскраво виражається характером «антикварних» зібрань, тематичним змістом приватних колекцій, що представляють розвиток певних зацікавлень їх власників й відображають особливості їх інтелектуального життя. Такі зібрання мали багатофункціональне призначення та використовувалися власниками з різною метою. Окрім суто утилітарних мотивів (підтвердження власницьких прав на маєтності, фамільних чи особистих привілеїв, заслуг і титулів, а отже авторитету конкретної родини, роду або фамілії, її суспільно-економічного й правового статусу), матеріали «антикварних» зібрань мали важливе освітньо-виховне значення, оскільки сприяли формуванню національної ідентичності та почуття патріотизму до своєї малої вітчизни. Приватна колекція рукописів і книг виконувала роль архіву фамільної пам'яті, скарбниці набутого історичного досвіду, що становило вагомую основу для духовно-інтелектуального розвитку особистості. Усвідомлення цінності приватних зібрань як комплексів джерел знань про минуле та їх активне використання в історичних дослідженнях багато в чому стимулювалося суспільно-політичною ситуацією другої половини XVIII – середини XIX ст., а саме необхідністю нобілітації української еліти в умовах інкорпораційного процесу, і пов'язаним з цим зростанням суспільної свідомості та активності. Саме в цей період джерельні зібрання набули тієї актуалізації, яка визначила їх основною метою «антикварного руху» і взірцем для створення наступних колекцій.

РОЗДІЛ 4.

ВИКОРИСТАННЯ «АНТИКВАРНИХ» КОЛЕКЦІЙ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ. ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ Й КУЛЬТУРИ

4.1. Історіографічний напрям «антикварних» студій

Перш ніж перейти до аналізу найголовніших історичних творів українських «антикваріїв» розглянемо особливості та передумови їх створення, чинники та інтелектуальне підґрунтя, що зумовили їх появу.

Приватні щоденники представників еліти Лівобережної України (М.Д. Ханенка, Я.А. Марковича, П.Д. Апостола) є важливими історичними джерелами, оскільки розкривають особливості менталітету їх авторів і представляють їх особисте світосприйняття. Вони детально висвітлюють повсякденне життя, побут, звичаї та традиції минулих поколінь і, разом з тим, містять безпосередні суб'єктивні оцінки тих чи інших подій і явищ. Українська «антикварна» мемуаристика була необхідним етапом для становлення нових форм вітчизняного історіописання. Вона не лише засвідчила інтерес української еліти до вітчизняної історії, її прагнення зберегти пам'ятки духовно-культурної спадщини, але й, як фіксатор родинної пам'яті і накопичувач різноманітних відомостей, виконувала роль своєрідного фамільного чи особистого джерела для історичних студій його користувачів.

Важливими джерелами вивчення адміністративного устрою Гетьманщини, її політичного становища, а також різних аспектів життя й побуту української старшини і російського дворянства, їх взаємин, є діаріуші або журнали (поденні записки), які уклалися в Генеральній військовій канцелярії за часів І. Скоропадського і Д. Апостола. Це були відомості офіційного характеру, що велися старшим канцеляристом за особистим дорученням гетьмана. Частина таких діаріушів була опублікована О.М.

Бодянським, О.М. Лазаревським та М.Й. Судієнком [267, с. 189–190; 223, с. 244–245; 159, с. 92–97; 214, с. 102–114]. Ці мемуарні твори сприяли розвитку історичних зацікавлень їх авторів і читачів, оскільки формували почуття важливості фіксації вагомих суспільно-політичних подій та фактів і ставали стильовими зразками для створення подібних приватних записок й щоденників.

До мемуарної традиції історіописання належать також щоденник бунчукового товариша Степана Лашкевича (1733/34–1782), рукописні книги-збірники бунчукового товариша Івана Забіли (16??–17??), військових канцеляристів Григорія Покаса, Олекси Дівовича, Пилипа Борзаківського тощо, які сформували підґрунтя для наступних, вже «перехідних до наукових форм історичного знання» (за визначенням І.Я. Дзири), історико-літературних творів середини – другої половини XVIII ст. С.В. Лукомського, П.І. Симоновського, М.І. Антоновського, О.І. Рігельмана, В.Г. Рубана, «Краткого описания Малороссии», що представляють систематично зв'язне викладення вітчизняної історії, тільки зовні зберігаючи традиційну літописну форму [223, с. 91; 104; 231; 260; 298; 121; 122; 123; 158, с. 38–39]. Як зауважив академік О.Й. Пріцак, маючи постійно справу з історичними документами, когорта військових канцеляристів взяла на себе місію документалізувати факт за фактом вітчизняну історію, таким чином секуляризувавши «козацькими літописами» історичну науку XVIII ст. [351, с. 63].

Накопиченню матеріалів щодо вивчення господарчої діяльності, побуту і звичаїв українського народу сприяли наукові експедиції в українські землі, влаштовані з ініціативи Петербурзької Академії наук. Наприкінці 1760 р. Академія наук організувала Велику академічну експедицію, до планів якої входило обстеження українських земель і особливо «Новоросії», як новоприєднаного до Росії краю. Цю експедицію очолив відомий дослідник, академік Іоганн Антон Гільденштедт (1745–1781). З кінця жовтня 1773 р. до початку грудня 1774 р. Гільденштедт перебував в Україні, подорожуючи Півднем, Новосербією, Слобожанщиною та Гетьманщиною [103, с. 381; 213, с. 48–49]. Доробком експедиції І.А. Гільденштедта були багаті етнографічні

матеріали щодо характеру господарської діяльності мешканців краю (обробка ґрунту, збирання врожаю, хліборобські знаряддя, скотарство, садівництво, рибальство, бджільництво), їх звичаїв та побуту (оселі, одяг, страви, духовна культура). Щоденник експедиції І.А. Гільденштедта був опублікований німецькою мовою 1787 р. академіком Петером Симоном Палласом [267, с. 191].

Експедиція І.А. Гільденштедта була взірцем наукового обстеження українських земель і мала наступників в академічних колах. У 1781–1782 рр. Україною подорожував природознавець, член Петербурзької Академії наук Василь Федорович Зуєв (1754–1794), який видав свої спостереження у книзі «Путешественные записи от Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.» (1787 р.). Йому також належить стаття «О бывших промыслах запорожских козаков, а найпаче рыбном», що містить дані про промисли і побут запорожців, здобуті автором під час його перебування на Січі [213, с. 42]. Відомості про побут та суспільний устрій України поповнювали описи подорожей, записки мандрівників, більшість з яких була оприлюднена на початку ХІХ ст. [267, с. 192].

Видання записок мандрівників та описів подорожей спричинило поширення відомостей про Україну, появу серед читачів відчуття національної гідності і культурної вартості. Більше того, серед місцевих знавців та аматорів української старовини зміцніло прагнення виправити деякі хибні або перекручені свідчення, випадкові помилки, які траплялися в подорожніх записках, доповнити їх новими даними тощо [267, с. 192].

Першим синтетичним «антикварним» твором з вітчизняної історії стали «Записки о Малороссии» Я.М. Марковича [95]. Свою історію України Яків Маркович довів до кінця князювання Ярослава Мудрого. Вона поділяється на 6 розділів. Не вдаючись до характеристики кожного з них, що вже добре зроблено в працях інших дослідників [153, с. 349–351; 226, с. 66–68; 297, с. 127–132; 213, с. 66; 120], все ж зазначимо, що «Записки о Малороссии» здобули високу, хоча й неоднозначну оцінку в українській історіографії. Так, О.М. Лазаревський підкреслив, що «незважаючи на малий обсяг книжки (98 с.), вона

як за задумом, так і за виконанням є учено-літературною працею, автор якої у всякому разі не повинен залишатися забути» [153, с. 378]. М.П. Василенко вважав, що це справжня наукова історія, написана «со всеми приемами, которые выработала тогдашняя научная историческая критика [...]». Труды Марковича также согреты и вызваны патриотизмом, любовью к родине; только патриотизму этому не приносится в жертву фактическая сторона, как это бывало в недавнее время, в той же второй половине XVIII века» [191, с. 250]. М.С. Грушевський назвав працю Я.М. Марковича своєрідною «енциклопедією Гетьманщини» [221, с. 7]. Д.І. Дорошенко, навпаки, наголошував на її патріотичній спрямованості: «Книжечка Марковича, що з'явилась на світ того ж самого року, що й «Енеїда» Котляревського, цінна й цікава, розуміється не своїм фактичним змістом, а тими думками й настроєм, які вклав у неї молодий патріот-ентузіаст, що серед тодішньої бідності друкованих джерел про Україну не могло не мати певного впливу на розвиток національного почуття серед українського громадянства» [226, с. 68]. Сучасник же Я.М. Марковича і один із його натхненників А.І. Чапа вважав, що він «сочинил уже историю малороссийскую», в той же час, як О.М. Лазаревський наприкінці XIX ст. висловлював сумнів з цього приводу [153, с. 368–378; 275, с. 77].

Сам того не прагнучи, Я.М. Маркович своїми «Записками о Малороссии» зробив першу спробу створення «громадянської історії» в українському історіописанні. Як зазначила І.І. Колесник, поява цього твору поставила українську історіографію на один рівень з європейською історичною наукою із притаманними їй ідеалами просвітницької науковості та стандартами історіографічної практики. Вперше історія України постала не як героїчна історія козаччини, Хмельниччини, нескінченних воєн та бунтів, а як історія суспільства, його внутрішнього життя. Тому проблематика «Записок» надзвичайно різноманітна: політична, фізична, економічна, соціальна, побутова історія рідного краю [267, с. 179–180].

Серед значної кількості історичних розвідок українських «антикваріїв», присвячених різноманітним сюжетам вітчизняного минулого, особливо

виділяються дослідження М.Є. Маркова. Його прижиттєві публікації (1. Письмо в Черниговскую гимназию о древности города Чернигова с мнением о произведении названия его, Т.К., с ответом на сие письмо М. М [аркова]. // Лицей. – 1806. – Ч. 2. – № 1; 2. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовской летописи и в продолжателях оной до 1206 года // Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1815. – № 40; 3. О достопамятностях Чернигова // Там же. – 1816. – № 41; 2-е изд.: ЧОИДР. – Год третий. – № 1; 4. Замечание на статью о Малороссии, помещенную во 2-й и 3-й книжках Украинского вестника // Украинский вестник. – 1816. – № 8. – С. 128–127; 5. Письмо к одному из издателей // Там же. – 1816. – № 8. – С. 121–127; 6. Введение в малороссийскую историю или краткое описание южной части Российского государства во времена древние: как находилась она под владением Литвы и Польши, как возвратилась России и получила название Малороссии // Там же. – 1817. – № 9. – С. 3–11) та рукописна спадщина (19 рукописів, які зберігаються у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки та Державному архіві Чернігівської області) тематично охоплюють переважно історію Чернігівщини та частково Лівобережної України, а хронологічно зосереджені головним чином на давньоруському минулому і певною мірою висвітлюють історію XVII–XVIII ст. [233, с. 106, 112–114]. До того ж М.Є. Марков розробив докладні проекти історичного, географічного, топографічного й статистичного опису Чернігова й Чернігівської губернії, що являли комплексні програми обстеження краю. Його інтерес до давньоруської старовини, що, за спостереженням О.І. Журби, був для того часу досить новаторським серед українських дослідників, сприяв актуалізації тематики цієї історичної доби серед розробок вітчизняного минулого.

Цікавим є усвідомлення власних дослідницьких вправ і зусиль М.Є. Марковим, який у 1816 р. зазначив: «Я не честолюбив и не заражен мечтанием, будто могу быть историком или писателем; но не могу не признаться, что имею страсть к открытию безвестностей здешнего края в отношении к временам древним» [233, с. 104–105]. Отже М.Є. Марков вважав себе скоріше аматором-

знавцем, антикварієм-дослідником місцевої старовини, ніж істориком-фахівцем, літописцем вітчизняного минулого. Можливо, усвідомлюючи важливість і необхідність створення синтетичних історичних нарисів, які б узагальнювали накопичений фактичний матеріал й дослідницький досвід, відбивали адекватну часові методологію історичного пізнання, чернігівський краєзнавець водночас відчував брак професійної підготовки та, відповідно, власних здібностей для такої роботи, а тому зосереджувався переважно на окремих історичних, топографічних, географічних, культурних сюжетах минулого, для розробки яких вистачало місцевих оригінальних пам'яток, ще не залучених до інтелектуального процесу.

До аналізу головних історичних творів М.Ф. Берлинського зверталися такі дослідники вітчизняної історіографії як М.О. Максимович [293; 294], В.С. Іконніков [242, с. 185–191], В.І. Щербина [414], Н. Семейкин [363], М.Ю. Брайчевський [188], Г.Ю. Івакін [239], П.П. Толочко [380; 379], З.І. Хижняк [393], В.В. Кравченко [275, с. 80–84], Я.С. Калакура [250, с. 165–166], І.Я. Дзира [223, с. 384–387], проте деякі історіографи досить побіжно розглядають творчість цього «антикварія» [226, с. 74–75], чи взагалі лише згадують про неї [221, с. 18; 167, с. 358].

Як підкреслив сучасний український історик Я.С. Калакура, «Історія міста Києва», що подається в контексті всієї української, частково польської та російської історії, складається з двох частин: історичного нарису та археологічного опису міста. До наукових засад роботи, окрім значної джерельної бази, варто віднести виокремлення в історії Києва восьми періодів: 1) від найдавніших часів до 882 р.; 2) 882–1093 рр.; 3) 1093–1157 рр.; 4) 1157–1240 рр.; 5) 1240–1320 рр.; 6) 1320–1471 рр.; 7) 1471–1654 рр.; 8) 1654 р. – до початку ХІХ ст. Сьомий та восьмий періоди поділяються на окремі етапи-розділи [250, с. 165–166]. Головна цінність твору полягає у розгляді автором київської (а з нею частково і всієї української) історії в межах загального східноєвропейського історичного процесу, а також спробі археологічного й топографічного дослідження історії міста на основі широкого джерельного

комплексу. Києву в цій праці відведено роль духовного, культурного та об'єднавчого державницького центру південно-руських земель до XVIII ст. [250, с. 165–166]. Цією працею М.Ф. Берлінський засвідчив ґрунтовність своїх краєзнавчих студій, які потім продовжував розробляти.

Перша документальна згадка про «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» зафіксована в «Северном вестнике» за 1805 р. і належить особистому приятелю автора, журналісту І.І. Мартинову [99]. У ній повідомлялося про завершення М.Ф. Берлінським роботи над «Историческим обозрением», що охоплювало період з найдавніших часів до 1803 р. і складалося з чотирьох основних частин, відзначаючись повнотою своєї джерельної бази та гарною літературною мовою [275, с. 81]. Як зазначив сучасний дослідник української історіографії В.В. Кравченко, невідомо, чому М.Ф. Берлінський дійшов до думки про створення такої праці, але у цьому зв'язку цікавим виглядає повідомлення І.І. Мартинова, згідно з яким історик до своєї роботи «побужден был [...] любителями своей родины» [275, с. 81; 99]. На думку В.В. Кравченка, М.Ф. Берлінський, користуючись порадами та допомогою директора Головного народного училища П.І. Симоновського (який надав у розпорядження свого молодшого колеги матеріали власного архіву), виконував своєрідне замовлення патріотично настроєного дворянства з написання цілісної систематичної історії України, подібно до свого сучасника Я.М. Марковича. Адже не випадково цією працею цікавилися А.І. Чепа, В.Г. Анастасевич, і вона була схвалена П.В. Завадовським [43, с. 368–369].

Окремі розділи цього дослідження історик вмістив у четвертому випуску «Молодика» І.Є. Бецького за 1844 р. [67]. Як зауважив В.І. Щербина, у змісті цього збірника, при заголовку відповідної статті, розміщена цікава примітка, що подає певні відомості про сам твір М. Ф. Берлінського: «Взято из рукописной книги «Историческое обозрение Малороссии и города Киева, содержащее в себе происшествия и перемены случаев в сей стране от древнейших времен до начала XIX столетия, сочинено Максимом Федоровичем Берлинским, учителем киевской гимназии». Писано в лист, 337 страниц, 2

части, 84 главы. О ней упоминается в «Северном вестнике» 1805 года. Выписки из оной помещены в «Истории об унии» 1811 и 1813 гг. К ней есть особенная рисованная карта Малороссии по разделении оной на полки. На заглавном листе надпись: «Для издания оной в свет по поручению автора начал было справлять В. А[настасеви]ч, но по неимению способов оставил до благоприятнейшего случая, чтобы сыскать сему труду покровительство и помощь любителя своей родины»» [67, с. 247; 414, с. 409]. У «Молодику» надруковані лише дев'ять розділів (52–60), що містять виклад подій від кримських походів Д. Голіцина до відвідування Києва Петром I після Полтавської баталії, тобто історію правління гетьмана І.С. Мазепи [414, с. 409].

Після смерті М.Ф. Берлинського сліди обох рукописних примірників його дослідження загубилися [275, с. 81]. Науковим досягненням цієї праці була розроблена автором періодизація вітчизняного історичного процесу за чотирма періодами: 1) від виникнення Києва до литовського завоювання; 2) від литовського завоювання до Переяславської ради 1654 р.; 3) від Переяславської ради до походу Карла XII на Україну; 4) від Полтавської битви 1709 р. до 1803 р. [99]. Така періодизація свідчить про спробу концептуального осмислення української історії, але, дослідник не зміг повністю перебороти літописно-хронологічну манеру викладення матеріалу [275, с. 82–83].

Не маючи повного тексту дослідження, важко аналізувати історичні погляди та оцінки М.Ф. Берлинського стосовно різних епох минулого його батьківщини і тому варто реконструювати їх у загальному контексті його історичних праць, оскільки на основі «Исторического обозрения» були створені розвідки автора, опубліковані в часописі «Улей» В.Г. Анастасевичем [57; 60; 64; 65].

Інша важлива робота М.Ф. Берлинського – «Краткое описание Киева» [56; 66], являє собою одне з перших систематичних досліджень з історичної топографії міста. Текст дослідження (подібно до структури «Історії міста Києва») складається з двох частин: історичного нарису та історико-топографічного опису міста. До того ж книга містить важливі додатки: 1)

«Краткая ведомость, составленная в 1817 году о числе публичных мест и строений в городе Киеве, о заведениях промышленных, о числе партикулярных домов и жителей»; 2) «Объяснение древних мест и урочищ, показанных на плане города Киева, о которых упоминается в летописях»; 3) «Объяснение плана». Окремо до праці додані «План города Киева» та два літографічні малюнки: «Гроб киевского князя Ярослава Владимировича» і «Изображение литер на стене Десятинной церкви в Киеве» [414, с. 411].

На відміну від першої частини книги, що представляє короткий ескіз історії київської землі та міста Києва, починаючи від найдавніших часів до початку ХІХ ст. (виконаний на основі праць М. Стрийковського, В. Татищева, П. Симоновського та ін.), історико-топографічний опис являє собою детальне дослідження трьох існуючих тоді частин міста: Печерська, Старого Києва і Подолу. Опис кожної частини міста супроводжується вказівками про час її заселення, історичний розвиток та сучасний стан. Потім розглядаються важливі будівлі, урочища, укріплення, повідомляється їх історія. Окрім визначних пам'яток самого міста, описуються і цікаві в історичному плані околиці Києва: Китаєв, Вишгород, Чертороя, Долобське озеро. Не зважаючи на помилки та неточності у тлумаченні певних назв чи інтерпретації окремих історичних фактів, самі описи ретельно виконані, топографічні дані відзначаються вірогідністю та підкріплені посиланнями на різноманітні джерела. Деякі думки автора знайшли подальше обґрунтування в історичній науці [414, с. 411–413].

Окреме наукове значення має «План города Киева», на якому особливими знаками (слов'янськими літерами) відмічені давні урочища і будівлі княжої доби, а деякі споруди та місцевості зображені у тому вигляді, в якому вони були відомі автору (наприклад, старовинні фортечні вали Старого Києва, Мініховські укріплення навколо усього міста, розміщення колишнього міського магістрату і вулиць на Подолі до пожежі 1811 р., будинків після цієї пожежі тощо) [414, с. 413]. Тому історико-топографічний план Києва і пояснювальні додатки до нього є дуже важливими джерелами для дослідження різноманітних аспектів історії міста.

Завдяки переліченим особливостям «Краткое описание Киева» М.Ф. Берлинського має не лише суто історіографічне, але й цінне джерельне значення в історичній науці, обіймаючи чималу кількість різноманітних важливих пам'яток і цікавих подробиць.

Аналізуючи творчість М.Ф. Берлинського, В.В. Кравченко вірно визначив просвітницьку основу історичних поглядів ученого на основі широкого розуміння ним предмету своєї науки [275, с. 82–83]. Справді, М.Ф. Берлинський звертався не лише до військово-політичної тематики, а й до історії культури, економіки, торгівлі, права, побуту, соціальних відносин у минулому, природного середовища різноманітних регіонів, що являло нову тенденцію в історіографії того часу (тенденцію, яку виразили також його сучасники Я.М. Маркович та О.Ф. Шафонський). Такий інтерес до внутрішньої історії українського народу диктував «внутрішній» характер джерельної бази історичних досліджень (особливе місце архівних документів офіційних установ, археологічного, етнографічного матеріалу). Просвітницький характер виражається і в критичній характеристиці М.Ф. Берлинським українського минулого, запереченні козацької інтерпретації української історії, негативній оцінці козацького самоврядування, стану гетьманської адміністративної та військової системи [57, с. 122–123; 66, с. 21–22; 68, с. 29, 96, 179; 67, с. 183–184; 275, с. 83–84]. Заслуги козаків історик вбачає лише в часи Визвольної війни, Руїни та Північної війни, коли вони виступали захисниками українського/руського населення в боротьбі з «чужинцями-ворогами». Козацтво ж доби Речі Посполитої виступає станом розбійників, а часів Гетьманщини – узурпатором влади, прав та привілеїв міського населення. Ідеалом для М.Ф. Берлинського були традиції магдебурзького права та «справедливі» інтереси українських міщан у їх боротьбі з гетьманською адміністрацією та церковною владою. Тому ліквідація автономії Гетьманщини, за словами В.В. Кравченка, не зачепила патріотичних почуттів М.Ф. Берлинського. На його думку, лише з XVIII ст. починається все, що було кращого в житті українського суспільства. Особливо високо він оцінював роль

Катерини II, вважаючи її правління апогеєм економічного й культурного розвитку, завершенням боротьби станів [68, с. 23; 275, с. 84].

Окреслені історичні погляди М.Ф. Берлинського пояснюються, на нашу думку, особливостями часу та інтелектуального клімату, в якому працював дослідник. Тиск умовностей, прецедентів, стилів зумовив сам принцип творчості автора, якого не можна відокремити від обставин життя, творчих зв'язків, системи цінностей, суспільного статусу, ціннісних орієнтацій доби, пануючих стереотипів та ідеології – контексту діяльності. А тому, наприклад, негативне ставлення М.Ф. Берлинського до фігури І.С. Мазепи та, водночас, шанування політики Петра I, розкриває не лише просвітницький критицизм власного розуміння минулого, а й свідчить про характерні умови тогочасної офіційної історичної науки, заданість дослідницьких інтересів [414, с. 410, 412; 416, с. 256].

Визначаючи місце та значення творчого доробку М.Ф. Берлинського в українській історіографії, В.І. Щербина вважав, що він «занимає середину между малорусскими летописцами XVIII в., вроде Рубана и Симоновского, и учеными исследователями южнорусской старины XIX ст.», а його праці «представляют как бы продолжение старых малорусских летописей» [414, с. 413–413]. Однак, зберігаючи залишки літописної форми та манери викладу, роботи М.Ф. Берлинського представляють систематичні історичні нариси, побудовані на широкому джерельному комплексі, а тому засвідчують зростання наукового рівня історіописання та вдосконалення його методологічного інструментарію. Твори історика яскраво відображають просвітницькі впливи того часу, що зумовили тематичні пріоритети, їх джерельне забезпечення та відповідну інтерпретацію досліджуваної проблематики. Проте, просвітницька критика вітчизняного минулого не була антитезою патріотичній історіографічній традиції, а стала її переосмисленням, зберігши оцінку окремих історичних сюжетів та заперечивши інші. Завдяки плідній едиційній праці, що стимулювала евристичну роботу, М.Ф. Берлинський створив значну

джерельну основу для історіографічних, джерелознавчих, спеціально-історичних студій його послідовників.

Виявлення та дослідження невідомих наративів та епістоляріїв М.Ф. Берлінського має дати відповідь на важливі питання щодо його наукового шляху, зокрема, чітко визначити коло співробітників історика, розкрити характер сприйняття його творів у тогочасному середовищі, знайти нереалізовані історичні проекти, а разом з тим, порушити нові проблеми і доповнити наші уявлення про «антикварну» діяльність XVIII – середини XIX ст.

Д.М. Бантиш-Каменський широко використовував для написання своєї «Истории Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края» (Москва, 1822, Т.1–4) (далі – ІМР) матеріали МАКІС, Синодальної бібліотеки, документи архіву Чернігівського губернського правління, відомі «портфелі Міллера», записки А.І. Чепи та О.Ф. Шафонського, рукописні історичні твори XVII–XVIII ст., архів князя М.Г. Рєпніна-Волконського, різні місцеві урядові й фамільні архіви і, звичайно, зібрання колекцій свого батька – видатного російського архівіста М.М. Бантиша-Каменського [226, с. 39; 85; 86]. Зокрема, під 10 номером використаних рукописних матеріалів, Д.М. Бантиш-Каменський зазначив працю свого батька «Дипломатическое собрание дел между российским и польским государствами с самого оных начала по 1700 год в V томах» (що зберігалася в МАКІС) і підкреслив: «Для составления важного сего творения родитель мой должен был прочесть двести пятьдесят пять книг и множество столбцов польского двора, коими наполнены три большие шкафа» [53, с. III]. Отже творча спадщина М.М. Бантиша-Каменського стала для його сина головною й найважливішою джерельною базою історичних досліджень, завдяки якій верифікувалися усі інші свідчення.

На початку ІМР Д.М. Бантиш-Каменський систематизував залучені ним джерела, поділивши їх на «рукописні» та «друковані», тобто використав як критерій ознаку, яка мала (певною мірою) свідчити про їх доступність

широкому колу читачів. Автор першої узагальнюючої праці з історії України під джерелами розумів усі пам'ятки, що могли дати інформацію про події українського минулого, тому історичні праці XVII–XVIII ст. він також використовував як джерела [53, с. I–IX; 223, с. 413–438].

Висловлювання Д.М. Бантиша-Каменського у примітках, коментарях та в тексті праці допомагають з'ясувати авторську оцінку тих чи інших джерел, до яких належить також рукопис батька історика «Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел в Московском Архиве, собранное и по алфавиту государств расположенное действительным статским советником Ник. Ник. Бантыш-Каменским», що ґрунтувався на документах МАКІС. З приводу рукопису Д.М.Бантиш-Каменський, вірогідно, побоюючись заперечень з боку цензури, у примітках навів листи М.М. Карамзіна та графа І.А. Каподистрії з високою оцінкою твору та запевненням, що вміщені у ньому відомості не порушують державної таємниці. Аналіз тексту твору ІМР та приміток до нього виявляє й ставлення Д.М. Бантиша-Каменського до так званих козацьких літописів та історичних творів другої половини XVIII ст., які він також називає «літописами». Позитивно оцінюючи та активно використовуючи їх, автор ІМР одночасно бачив їх недоліки: «Хвала и честь сынам Малороссии, сохранившим для потомства деяния их предков! Но не менее писателю времен новейших предстоит труд очистить сей мутный источник» [165, с. 124, 126; 420, с. 172–194]. Д.М. Бантишу-Каменському вдалося зібрати майже всі відомі на той час матеріали з історії України. Для нього джерелом, що заслуговує особливої довіри, були усні та писемні повідомлення окремих осіб, яких історик вважав знавцями українських раритетів, або довіряв їм як «спадкоємцям» родинних переказів, учасникам подій. Першою такою особою для нього, звичайно, був батько – М.М. Бантиш-Каменський. З повною довірою ставився він і до інформації, яку повідомляли відомі знавці українського фольклору та народних звичаїв і традицій, особи які так чи інакше були пов'язані з історичними

документами та процесом збирання джерел – Зоріан Доленга-Ходаковський, Іван Котляревський, Василь Тарновський, Василь Капніст тощо [165, с. 131–134; 250, с. 163–165].

М.А. Маркевич, який опублікував у Москві у 1842–1843 рр. п'ятитомну «Историю Малороссии», був відомим етнографом свого часу. Етнографічні зацікавлення М.А. Маркевича поступово набули рис історичних студій і були можливі лише за серйозної збиральницької роботи автора [352, с. 339–343; 271, с. 22–25; 71–97; 250, с. 167].

Сучасний дослідник української історіографії Олексій Васильович Ясь, розглядаючи історичний доробок М.А. Маркевича, вважає, що його інтелектуальні рефлексії були сформовані під впливом літературно-естетичних мотивів і антикварних розшуків, які розквітли на ґрунті новітніх європейських романтичних віянь, широкого зацікавлення етнографічним матеріалом, і вирізняються контрастністю і дуалізмом: домінація козацької слави та героїки чергується з трагічністю й катастрофічністю українського буття. Історик підкреслив співіснування та змагання елементів пізньопросвітницького раціоналізму і романтичного естетизму в авторській конструкції української історії М.А. Маркевича, вважаючи його п'ятитомник своєрідним предтечею історичних студій представників романтичного народництва в українському історіописанні XIX ст. [422, с. 27–28].

Аналізуючи дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии», оригінальність і недоліки праці, її суперечливе сприйняття в інтелектуальному світі, специфіку розуміння автором української минувшини загалом, дослідник характеризує стиль мислення М.А. Маркевича як літературно-естетичний із вкрапленням антикварних елементів, на відміну від нормативного з критичними проявами стилю Д.М. Бантиша-Каменського, що яскраво вирізняється у ставленні обох істориків до повідомлень одних і тих самих джерел [422, с. 35]. Такий стиль мислення М.А. Маркевича відображає амбівалентні мотиви його творчості: орієнтацію на літературно-мистецьку обробку, перетворення інформації заради загальної цілісності у сприйнятті

минувшини й одночасно демонструє антикварне ставлення, зокрема пієтет автора до зібраних фактографічних відомостей. «Прагнення перенести, трансформувати старі сюжети та мотиви козацько-старшинського літописання (зокрема з «Історії Русів») в інтелектуальний простір сучасної йому доби, розширити та наділити їх новим змістом, відчутти через залишки минувшини неповторний дух певної епохи, виказує романтичну рецепцію М. Маркевича, який підносить шанобливе ставлення до пам'яток минулого до масштабу самоцінності всієї української історії, буття якої набуває самостійного, внутрішнього сенсу. Причому М. Маркевич відтворює малоросійську історію не тільки шляхом апології слави, а й застосовує морально-етичне та трагіко-катастрофічне обрамлення минулого (зокрема, вводить легендарні сюжети до малоросійської історії)» [422, с. 32–33].

Автор «Истории Малороссии» під час написання своєї праці підходив до історичного матеріалу, здебільшого не як історик, а як письменник і митець. Так, відомий російський історик та етнограф Олександр Миколайович Пипін вважав, що М.А. Маркевич репрезентував «зразок місцевого патріота і практичного етнографа-аматора» [352, с. 341; 422, с. 29]. Крім того, М.А. Маркевич одержував насолоду від самого процесу пошуку та фіксації емпіричних відомостей, який часто-густо перетворюється для нього на самоціль. За слушним зауваженням видатного українського історика Д.І. Багалія, у самому п'ятитомнику «сировина або напівсировина займає у М. Маркевича більше місця, ніж оброблена історія. Характерна ця напівсировина, бо вона яскраво малює нам М. Маркевича як історика, доводить чому саме він надавав великого значення в своїх, так би мовити, історичних екскурсах» [167, с. 406]. Недаремно з п'яти томів праці три складаються з публікацій джерел, приміток та різноманітних додатків. Та навіть за такого розподілу матеріалу М.А. Маркевич в останній примітці до своєї студії висловлює жаль, що не зміг у повному обсязі подати витяги з багатьох джерел. Це зауваження автора свідчить, що літературно-естетична обробка матеріалу в його викладенні постійно конфліктує з антикварними мотивами. Дане спостереження

справедливе і стосовно всієї творчої спадщини історика, в якій є чимало нереалізованих задумів та незавершених праць на тлі значної кількості нагромадженого фактографічного матеріалу [386]. Відтак «антиквар-збирач», як підкреслив О.В. Ясь, у нагромадженні історичних пам'яток і фактів досить часто поєднується, а інколи й перемагає в його творчості літератора митця [422, с. 29, 33].

Олексі Івановичу Мартосу (1790–1842) як досліднику й аматору української історії вдалося надрукувати лише декілька розділів головної праці свого життя – «Історії України і козаків» та окремі історичні й літературні твори, що не мали безпосереднього відношення до української історії [96; 97; 98; 226, с. 77–78]. Структура праці О.І. Мартоса відома лише у загальних рисах. Перші три її томи включали в себе історію України з найдавніших часів до смерті Б. Хмельницького, четвертий том був присвячений добі Руїни, п'ятий – «революції Мазепиній» і новітній історії України до ліквідації Гетьманщини. Опубліковані уривки з «Історії України і козаків» дають підстави для припущення, що третій том її переважно охоплював епоху Хмельниччини. Таким чином, два перші томи праці автор присвятив найдавнішим сторінкам українського минулого, що не може не викликати здивування. Адже в 1818 р., коли О.І. Мартос лише розпочав написання роботи, побачили світ перші вісім томів дослідження М.М. Карамзіна, в яких докладно висвітлювалася історія Східної Європи з найдавніших часів до виникнення і розквіту Київської Русі. Д.М. Бантиш-Каменський врахував цю обставину, відвівши названій проблематиці лише незначну частину своєї «Історії Малої Росії». О.І. Мартосу, навпаки, це не завадило зупинитися на ній спеціально. Як зазначив професор В.В. Кравченко, можливо, О.І. Мартос прагнув розкрити таємницю походження українського народу, що так цікавила його сучасника, відомого поета і громадського діяча В.В. Капніста. Може бути, що його не задовольняла концепція, сформульована «державним історіографом» у висвітленні названого періоду української історії [275, с. 94–95].

Від «Історії Малої Росії» Д.М. Бантиша-Каменського праця О.І. Мартоса відрізняється своїм глибоким патріотизмом, хоча, як відомо, поступається їй за науковим рівнем (О.М. Лазаревський зазначав, що робота О.І. Мартоса де в чому була докладнішою і загалом живішою, аніж праця Д.М. Бантиша-Каменського і напевно більше сподобалася б публіці [152, с. 187]). Як підкреслив В.В. Кравченко, українська історіографія багато втратила у тому, що праця О.І. Мартоса своєчасно не увійшла до наукового та культурного обігу. В результаті місце між глибоко-науковою, але холодно-мертвою, за висловом М.О. Максимовича, «Історією Малої Росії» Д.М. Бантиша-Каменського та яскравою, талановитою, але цілком фантастичною «Історією Русів» так і залишилося вільним [275, с. 98; 235, с. 85].

До історіографічного напрямку «антикварної» діяльності належать топографічні описи краю. Як історичний жанр вони були поширені в Західній Європі, особливо в Англії XVI–XVIII ст. Соціально-культурний та політико-економічний розвиток імперії у другій половині XVIII – середині XIX ст. висував нове коло завдань з комплексного вивчення статистичного (економічного) стану її частин, географічних, етнографічних та історичних даних. Це були праці, присвячені статистичному опису губерній, намісництв, повітів, єпархій, монастирів, сіл, міст і містечок, хуторів різних регіонів держави. Інтерес до місцевої історії підкріплювався й тогочасним світобаченням та енциклопедичним стилем мислення освічених верств суспільства. Під статистикою у XVIII ст. розуміли вчення про державний і церковний устрій, адміністративне управління, міжнародні відносини, відомості про економіку, географію, культуру. В широкому розумінні статистика – це галузь знання, у якій державознавство тісно поєднується з географією. Зрозуміло, що ініціаторами створення топографічних описів виступала урядова та місцева адміністрація держави і, звичайно, академічні установи та окремі вчені [267, с. 193; 347]. Оскільки написання таких історико-географічних творів потребувало значної евристичної і збиральницької

практики, систематизації та критичного осмислення джерельного комплексу, то за специфікою виконання вони мають «антикварний» характер.

На нашу думку, топографічні твори досліджуваного часу виражають «антикварний» напрям історичного знання. Основою для їх створення був досвід краєзнавчих студій, накопичений місцевими дослідниками старовини, і усвідомлення важливості подібної роботи як для розвитку різних галузей вітчизняної науки, так і для поліпшення функціонування адміністративної системи держави. Пошук, систематизація, вивчення різноманітних статистико-історичних і географічних даних та написання топографічних праць відбувалися за допомогою використання значного джерельного масиву як офіційного, так і приватного походження. Особливо вагому роль у цьому процесі відіграли матеріали фамільних архівів та особистих колекцій окремих збирачів, оскільки містили важливий і невідомий раніше інформаційний потенціал. Праці О.Ф. Шафонського, Д.Р. Пащенко, М.Є. Маркова та інших авторів включали багатий джерельний комплекс приватного походження, що зумовлює їх цінність як історичних пам'яток. Створення топографічних описів відображало поєднання особистих зацікавлень українською старовиною і службових обов'язків «антикваріїв», які таким чином реалізовували власні духовно-інтелектуальні потреби та, водночас, виконували вказівки начальства. Тим паче, що виконання подібних службових доручень (ведення історико-топографічних, статистичних записок, господарсько-економічних спостережень певної місцевості тощо) надавало можливості використовувати урядові канали для поповнення власних фамільних або особистих джерельних зібрань. Зрозуміло, що створення топографічного твору потребувало активної пошукової та аналітичної праці його упорядника, який, окрім власного знання та ерудиції, мусив користуватися інформацією інших знавців минулого й сучасного краю (любителів історії, краєзнавців, вчених, чиновників, старожилів), що навряд чи було б можливим без урядового сприяння і підтримки. Це добре ілюструє топографічна творчість М.Є. Маркова, В.Г.

Полетики, О.Ф. Шафонського, Ф.Й. Туманського та інших українських «антикваріїв», яка втілила урядові потреби і особисті інтелектуальні інтереси.

Ще в 1737 р. В.М. Татищев склав анкету для докладного вивчення історії та географії Російської імперії. Г.Ф. Міллер також підготував спеціальні програми для збирання етнографічних, статистико-історичних матеріалів. М.В. Ломоносов у 1760 р. створив анкету, що передбачала 30 пунктів щодо збирання та фіксації археологічних, історико-етнографічних, географічних даних, копіювання історичних пам'яток, літописів та документів. Її розіслали для опрацювання по всіх губерніях. З метою створення загального географічного опису Російської імперії уряд організував топографічні описи окремих частин держави. Перші з них пов'язані з Генеральним межуванням (що проводилось з 1760-х рр.), а потім з реалізацією «Положення о губерніях» 1775 р. [355; 215; 362]. Намісникам і губернаторам рекомендувалося складати топографічні описи підвладних їм територій, що спонукало створення різних історико-географічних творів (які містили цінну комплексну джерельну інформацію). У 1777 р. віцепрезидент Петербурзької Академії наук С.Г. Домашнєв звернувся до членів академії з пропозицією укласти і надрукувати загальний історико-географічний та фізико-економічний опис Росії. Наукові експедиції, організовані Академією протягом 1768–1774 рр. не надали повної інформації про регіони імперії. Тому при Академії був організований Топографічний комітет (до його складу увійшли провідні вчені, академіки: П.С. Паллас, І.І. Лепьохін, С.Я. Румовський, Е.Г. Лаксман, І.А. Гільденштедт, ад'юнкти: П.Б. Іноходцев, І.Г. Георгі), який підготував «Прспект топографического описания России», згідно з яким робота велася у таких напрямках: 1) загальний географічний опис; 2) загальний історичний опис; 3) загальний статистичний опис; 4) особлива та спеціальна географія Росії; 5) фізичний опис держави та її промислів. Історичний опис мав, у свою чергу, 2 відділи: перший містив дані щодо загальної російської історії, інший передбачав докладний опис окремих народів Росії [341, с. 141–161; 267, с. 193–194].

Топографічний комітет проіснував недовго, а відтак і загального опису Російської держави так і не було створено, проте він устиг закласти фундамент для укладання місцевих топографій, сприяв накопиченню матеріалів з місцевої історії та етнографії. Під впливом діяльності комітету при Академії наук у другій половині XVIII ст. виникло чимало топографічних описів різних українських губерній та намісництв, і з'явилася перша наукова програма загального опису України-Малоросії, що не мала аналогів і перевищувала тогочасні академічні зразки [267, с. 194]. Її автор – Ф.Й. Туманський – був обізнаний з «Проспектом топографического описания России» і планами топографічного комітету, під впливом яких і створив власну програму збирання статистичних, історико-етнографічних та географічних матеріалів для повного опису Лівобережної України.

6 грудня 1779 р. Ф.Й. Туманський подав президенту Малоросійської колегії П.О. Румянцеву проект всебічного обстеження Малоросії («Доношение графу П.А. Румянцеву от бунчужного товарища Федора Туманского, корреспондента С.-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии 1779 г. в декабре»). Свою програму Ф.Й. Туманський склав за анкетним принципом. У вступній частині до анкети автор зазначав, що зібрані шляхом поширення і систематизовані «через критику» матеріали матимуть «большую степень вероятия, нежели бываемые через наряды описания, где обыкновенно страх новости, перемены и возвышения налогов сокрывает многое завесою недоумения и лукавства и целые селения предает неизвинительному забвению» [112, с. 16]. Намагаючись використовувати неофіційні прийоми збирання інформації, він вважав за краще діяти через осіб місцевої адміністрації, але разом з тим Туманський був далеким від ідеалізації зібраних таким чином матеріалів. У них він вбачав лише «большую степень вероятия, нежели в ответах, полученных по административным каналам» [275, с. 52; 267, с. 195].

Як свідчить текст програми Ф.Й. Туманського, вона була складена з його власної ініціативи, причому сам автор наголошував, що особистою підставою

звернення до начальника Малоросії стало обрання його членом-кореспондентом Академії наук [275, с. 52].

Інновацією Ф.Й. Туманського було те, що він уперше запропонував роздільне вивчення міст і сільських населених пунктів. Програма складалася з двох розділів (анкет). Перший розділ містив 50 пунктів, призначених для вивчення міст, другий – 23 пункти щодо опису сіл, слобід, хуторів тощо. Обидві анкети передбачали широкий спектр питань. Услід за І.А. Гільденштедтом, Ф.Й. Туманський використав прийоми ілюстративної фіксації матеріалів малюнками та кресленнями сіл, міст, споруд, пам'яток культури, що привертати його увагу. Якщо є здібні для того люди, підкреслювалось у першому пункті анкети, «благоволено б к примечательным городам приложить рисунок фасадам с полным изображением и пояснением в приложенном к тому реестре по буквам знатнейших мест, зданий и что примечательно» [267, с. 195–196]. Ф.Й. Туманський свідомо виділяв два етапи доведення тексту твору до логічного завершення: період виконання евристичних завдань та критичний розгляд зібраного матеріалу кваліфікованими дослідниками. Якщо вважати топографічні описи історичним жанром, то слід зазначити, що проголошення критики джерел невід'ємним і обов'язковим елементом наукової праці у програмі 1779 р. зустрічається чи не вперше в українській історіографії. Важлива наявність у програмі Ф.Й. Туманського вимоги розшукувати по канцеляріях і у приватних осіб будь-які записки та літописи про Малоросію та завдання знімати з них списки. Як підкреслював український історик М.П. Василенко, програма Ф.Й. Туманського мала особливе значення не лише тому, що в ній відбилася та любов до вивчення рідного краю, яка яскраво виявилася в малоросійській інтелігенції кінця XVIII – початку XIX ст., але й тому, що вона не залишилася без практичного втілення [191, с. 249].

Загалом Програма повного опису Малоросії 1779 р., укладена Ф.Й. Туманським, враховуючи досвід попередників-мандрівників та академічних учених, стала вагомим здобутком українознавства другої половини XVIII ст., оскільки була повною за змістом, новою за структурою та засобами здійснення.

Як стверджують сучасні дослідники, ця програма не мала аналогів в інших країнах і була першою в Європі такого гатунку анкетною для вивчення європейських народів [213, с. 51, 54; 212, с. 84; 267, с. 196]. Більшість учених згодна з тим, що ця програма заклала підвалини наукового вивчення краєзнавства та етнографії України і стала еталоном, за яким згодом були створені «Черниговского наместничества топографическое описание» О.Ф. Шафонського (1786) та «Описание Черниговского наместничества» Д.Р. Пащенка (1781) і навіть бралася до уваги укладачами описів губерній Лівобережної України початку XIX ст. (у всякому разі з програмою опису Малоросії 1779 р. дуже схожий проект опису Чернігівської губернії, складений М.Є. Марковим, знайомим Ф.Й. Туманського, у 1816 р. [233, с. 50; 133]).

Згадуваний Дмитро Романович Пащенко (1759–1809) походив з козацько-старшинської родини і був канцеляристом у Малоросійській колегії. У 1781 р. він уклав «Описание Черниговского наместничества», де умістив докладну описово-статистичну інформацію. На відміну від опису О.Ф. Шафонського, де подано відомості лише про окремі населені пункти, в описі 1779–1781 рр. охоплено практично всі міста й села, але дані про них менш докладні. Проте топографічний твір Д.Р. Пащенка – важливе джерело для вивчення соціально-економічного життя і розвитку Лівобережної України кінця XVIII ст., що і визначає його наукову цінність [267, с. 196]. Працю опубліковано О.М. Лазаревським протягом 1867–1868 рр. [107; 108; 109; 110].

Зазначимо, що праця Д.Р. Пащенка була складена у контексті загального дослідження територій майбутніх намісництв, процес утворення яких на Лівобережній Україні упродовж 1781–1782 рр. зумовив значну топографічну практику, що спиралася на досвід Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Окрім твору Д.Р. Пащенка результатом цієї практики стали описи Новгород-Сіверського й Київського намісництв [106; 111; 189].

Найважливіше місце серед цілого ряду економіко-географічних та історико-топографічних описів українських земель кінця XVIII ст., безумовно, належить «Черниговского наместничества топографическому описанию с

кратким географическим и историческим описанием Малой России» (1786) О.Ф. Шафонського. Цей опис Д.І. Дорошенко називав надзвичайно цінною працею, «яка містить дуже важливі відомості про Гетьманщину XVIII віку» [226, с. 64]. Твір складається з двох частин: «Географическое и историческое описание Малой России вообще» (історико-географічний вступ) та основної частини «О Черниговском наместничестве особенно» («Описание наместничества», «Описание уездов», «Описание городов») [341, с. 159–160; 275, с. 161–162; 373; 176]. О.Ф. Шафонський мав значну збірку давніх рукописних та друкованих творів, якою, безсумнівно, користувався під час створення своєї праці (ця колекція потім розпорошилась серед його численних знайомих) [242, с. 1330]. Зокрема, він використав «Синопис», літопис Г. Граб'янки, твори В. Рубана, М. Стрийковського, літописні праці. Дослідник застосував і статистичні матеріали, поточну документацію сучасних йому адміністративних установ (наприклад, Чернігівської казенної палати) [158, с. 101–102; 157, с. 127]. Безумовно, що основою для створення топографічного твору була широка евристична практика його автора, який постійно цікавився дослідженням вітчизняного минулого (підтвердженням чого є, зокрема, його листування з П.Д. Єропкіним) [128, с. 143–146].

Праця Опанаса Шафонського вперше була опублікована в Києві у 1851 р. вітчизняним вченим Михайлом Йосиповичем Судієнком [141]. Рукописами твору О.Ф. Шафонського користувалися О.І. Рігельман, Д.М. Бантиш-Каменський, І.І. Срезневський та інші дослідники [199, с. 159].

На думку дослідників, одним зі стимулів для створення топографічних описів окремих намісництв і міст стала подорож імператриці Катерини II українськими землями 1786–1787 рр. (Ще раніше, за імператорським наказом 1784 р., намісники повинні були подати на розгляд уряду докладні описи своїх територіальних одиниць відповідно до спеціальної програми, складеної статс-секретарем імператриці Петром Олександровичем Соймоновим) [282, с. 131; 111, с. 5–6; 267, с. 198]. Адже саме в цей час з'являються: «Топографическое описание Киевского наместничества» (1775–1786) Василя Новгородцева;

«Историческое и топографическое описание Киевской губернии с частным описанием городов и уездов» (1787), «Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием в оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненная» (1787), «Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими ж описаниями уездов, ее составляющих» (1787), «Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Северского» (1786); «Топографическое описание Новгород-Северского наместничества» (1787) Андрія Пригари; «Топографическое описание Харьковського наместничества» (1785 і 1788) та інші твори. Структура їх подібна до описів Опанаса Шафонського та Дмитра Пащенка.

Незважаючи на публікацію, матеріали цих описів ще не достатньою мірою використані істориками, хоч після Румянцевського опису 1765–1769 рр. вони є чи не найціннішими джерелами для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст., оскільки надають нам загальне уявлення про географічне положення міст, сіл, хуторів, монастирів, містечок тощо, відомості про соціально-економічне життя краю – господарство, промисли, ремесла, торгівлю, цікаву етнографічну інформацію тощо. Разом з тим це оригінальні пам'ятки історичної та географічної думки [199, с. 160–161; 187, с. 12–17; 115; 141; 107; 108; 109; 110; 106; 70; 111; 112; 113; 114; 217; 333].

Талановитий адміністратор, згодом відомий російський історик, соціолог Іван Микитович Болтін, який служив в Україні, очолюючи митницю у Василькові протягом 1769–1779 рр., був добре обізнаний з географією, топографією і статистикою краю. Він є автором двох топографічних описів: «Историческое и географическое описание Киевского наместничества» та «Историческое и географическое описание Черниговского наместничества», в яких докладно висвітлив історію міст, зміни кордонів, звичаї і традиції народу, кількість населення, його заняття, відомості про ґрунти, річки, озера, про флору і фауну, прибутки з цих земель, притаманні їм недоліки [267, с. 198–199].

Стислі відомості про топографічні описи І.М. Болтіна збереглися лише в «Новом опыте исторического словаря о российских писателях» Є. Болховітінова (1805). Самі ж тексти описів у складі архіву І.М. Болтіна були подаровані Катериною II відомому колекціонеру російських старожитностей графу О.І. Мусіну-Пушкіну, багате на вітчизняні раритети зібрання та бібліотека якого, як уже зазначалося, загинули під час московської пожежі 1812 року [275, с. 72].

І.М. Болтін більше відомий як автор «Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка» (1788–1794), де чимало сторінок стосується історії українського козацтва, характеристики соціально-правової системи Гетьманщини, етнографії та географії України. Боротьба з козацькою патріотичною концепцією українського минулого та великодержавний пафос наближали І.М. Болтіна до його сучасника О.Ф. Шафонського, що, у свою чергу, свідчило про подібність позиції імперського уряду і частини української дворянсько-чиновницької еліти у ставленні до козацької автономії в її минулому [275, с. 68–69; 243, с. 55–61].

У досліджуваній нами період описи як історичний жанр перебували у розквіті, що пояснювалося значним попитом на економіко-географічну та статистичну інформацію з боку офіційних кіл, центральних і місцевих органів управління, наукових установ, який знайшов відгук та підтримку у середовищі української інтелігенції в один із періодів її активного самопізнання й самовизначення. Окреслені вище описи, як доречно зазначила сучасна українська дослідниця Тетяна Борисівна Ананьєва, з'явилися не тільки і не стільки через замовлення «зверху», скільки завдяки безпосереднім виконавцям на місцях, які підготували для них досить ґрунтовну джерельну основу [112, с. 8].

На кінець XVIII – початок XIX ст. припадає наступний і дещо відмінний етап у створенні описово-статистичних матеріалів Лівобережжя, що стимулювався адміністративно-територіальними реформами в імперії. Скасування намісництв, утворення губерній протягом 1796–1798 та 1801–1803

пр., пов'язане головним чином зі зміною імператорів, і викликані цим значні розмежування, встановлення нових внутрішніх кордонів, укладання генеральних карт були здобутками урядової практики зі збирання необхідної статистичної інформації на всіх щаблях державної влади – від розпоряджень і указів міністрів та генерал-губернаторів до безпосередніх їх виконавців на місцях: повітових землемірів, городничих, поліцмейстерів, секретарів, «стряпчих», чинів нижчих земських судів. Тобто здійснювався цілеспрямований пошук документів, що свідчить про певний рівень архівознавчого мислення навіть у людей, не пов'язаних безпосередньо з архівною справою. Саме до цього часу належать цікаві (хоч і безрезультатні) поодинокі спроби окремих вищих урядовців щодо впорядкування й систематизації архівної справи в Малоросійській губернії, які добре усвідомлювали й постійно переконувалися на практиці наскільки катастрофічний стан архівів різних установ гальмує просування реформ [112, с. 7, 8–9].

Проте, вже на початку XIX ст. з'явилися продовжувачі справи Ф.Й. Туманського. Саме з приватної ініціативи і за сприяння тодішніх генерал-губернаторів краю були створені «Описание Полтавской губернии» (1804) майбутнього професора Харківського університету Іллі Федоровича Тимківського та «Топографическое описание Полтавской губернии» (1809) старшого вчителя місцевої гімназії Федора Каруновського.

Як зауважила Т.Б. Ананьєва, «всі описи створювалися на документальній основі і їх складанню передувало збирання необхідних джерел. Без цього великого підготовчого етапу безпосереднє обстеження районів, які описувалися, не було б результативним і не з'явилися б «Топографическое описание Малороссийской губернии» (1798–1800), «Ведомость состоящим в Малороссийской губернии селениям, с показанием в каких оные поветах и сколько в каждом платящих подати мужского пола душ» (1799–1801), «Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии» (1805), «Ведомости о положении и пространстве городов Малороссийской

Черниговской губернии» (1810) та супровідні картографічні матеріали. Описи, що «поглинули» інформацію першоджерел, зібраних під час адміністративно-територіальної реформи, в разі загибелі документів значною мірою їх компенсують... що було використано ще у XVIII ст.» [112, с. 17].

Отже, накопичення значної кількості фактичного матеріалу з місцевої історії, статистики, географії, етнографії, загальне піднесення і розвиток науки зумовлювали необхідність тлумачення зібраних матеріалів, їх пояснення та обґрунтування. З останньої чверті XVIII ст. спостерігаються спроби українських авторів осмислити ряд культурно-побутових, соціально-економічних і політичних явищ життя. У цей час, поряд із акумуляцією відомостей, становленням методики їх збирання, починають формуватися теорії української етнографії. Тому у XVIII – середині XIX ст. поширеною формою, в якій велися історико-статистичні, географічно-державознавчі та етнографічні дослідження України-Малоросії, стали топографічні описи краю. Ці твори являють собою цінні історичні джерела, оскільки містять значну комплексну інформацію, яка відзначається досить високим рівнем достовірності та репрезентативності, що й визначає їх особливу вагу в дослідженні соціально-економічних, демографічних, політичних, історико-географічних, топонімічних, етнографічних, природознавчих та в широкому сенсі культурних проблем.

Досліджуваний період характеризується активним нагромадженням знань про минуле і сучасне краю, розширенням предмету української історії завдяки успіхам географії, статистики, етнографії, природознавства, художньої літератури. І хоч український історичний процес розглядався авторами переважно в контексті загальноросійської історії, українські дослідники брали участь у написанні праць з історії Росії, російські ж вчені постійно зверталися до українських історичних сюжетів. Спільність наукових інтересів стимулювалася творчою комунікацією дослідників, які активно співпрацювали в процесі пошуку, опрацювання й публікації джерельного матеріалу, що

сприяло удосконаленню й розвитку методології історичних студій, їх тематичному й документальному збагаченню.

4.2. Едиційна діяльність українських «антикваріїв»

Окрім збирання історичних джерел, формування колекцій пам'яток минулого та їх використання в історичних дослідженнях, українські «антикварії» займалися також оприлюдненням накопичених вітчизняних старожитностей у формі публікації окремих комплексів пам'яток, а також статей і синтетичних праць, які містили джерельні фрагменти у змісті й додатках. Така практика стимулювалася загальним піднесенням історичної думки та зростанням популярності сюжетів про минуле в інтелектуальному просторі того часу. На думку А.Л. Шльоцера, висловлену у вступі до «Нестора» на початку ХІХ ст., де він умістив нарис історії російського історіописання, 1770–1790 рр. були таким періодом у російському історичному письменстві, «якого ще ніколи не було у світі». «Нове й приємне» в історіографічному процесі цього двадцятиріччя А.Л. Шльоцер убачав у тому, що розпочалося нечуване до того масове видання різних джерел російської історії. Це стало чинником важливих джерелознавчих рефлексій у сфері тогочасної археографії, що сприяло становленню нових критичних прийомів історичного дослідження [233, с. 56–57]. Отже ще одним напрямом прояву і реалізації досліджуваного нами явища є видавнича діяльність українських «антикваріїв».

Більшість історичних пам'яток, козацьких літописів, документів залишалася в рукописах, і тому дослідники й аматори старовини були змушені користуватися невиправленими списками, часто без імені автора. Освічені «петербурзькі малороси» О.А. Безбородько, В.Г. Рубан, Д.П. Трощинський, П.В. Завадовський, Ф.Й. Туманський, М.І. Антоновський, В.В. Капніст усвідомлювали необхідність видання матеріалів та джерел з української історії

для збереження духовної спадщини, поширення історичних знань серед українського панства, накопичення матеріалів для створення наукової історії України [267, с. 200]. Як підкреслив професор О.І. Журба, «честолюбні особисті амбіції в поєднанні з палкою вірою в просвітницькі ідеали та, не в останню чергу, певними матеріальними можливостями дозволили їм започаткувати процес перетворення новітньої української культури – насамперед історіографії, літератури, етнографії, – з «речі в собі» на «речі для всіх» [233, с. 60, 62]. Тобто українські інтелектуали в Петербурзі розгорнули активну видавничу практику, предметом якої були історичні, літературні та етнографічні пам'ятки української рукописної культурної спадщини, різноманітний джерельний масив як офіційного, так і приватного походження та їх власні твори й студії різних жанрів, стилів і напрямів. Публікації цих петербурзьких українців стали результатом усвідомлення необхідності інтеграції здобутків української науки й культури в імперський інтелектуальний простір, який забезпечив би їм не лише широке коло «споживачів», популярність та визнання, але й належну критичну оцінку.

Першими друкованими працями з української історії стали у XVIII ст. наукові розвідки офіційного російського історіографа, академіка Г.Ф. Міллера (1705–1783). Саме йому судилося стати одним із основоположників російської наукової історіографії історії України на початку 60-х рр. XVIII ст. Г.Ф. Міллер був автором спеціальних статей з історії українського козацтва, надрукованих спочатку в німецькомовному журналі «Зібрання російської історії», а потім в академічному виданні «Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие» (1760). Одна з цих статей була присвячена козацтву як явищу, з особливою увагою до українського («О начале и происхождении козаков»), інша – виключно запорозькому козацтву («Известия о казаках запорожских»). Відомо, що Г.Ф. Міллер спеціально цікавився історією України, збирав документи й матеріали, які її стосувалися. Не виключено, що він користувався порадами або допомогою Г.А. Полетики, з яким підтримував дружні взаємини.

Зібрані Г.Ф. Міллером джерела з історії України, а також його власні замітки частково побачили світ ще за життя історика, якщо мати на увазі публікацію ним частини «Опису України» Г.Ф.В. Юнкера (1737). Рукописна українська Г.Ф. Міллера тривалий час залишалася невідомою історикам і лише Д.М. Бантиш-Каменський сповістив про неї наукову громадськість, публікуючи в 1822 р. свою «Историю Малой России» [275, с. 8]. У славнозвісних «портфелях», або «теках», Г.Ф. Міллера, який доволі довго обіймав посаду керівника МАКІС, залишилася ще ціла низка його статей на українську тематику, частина з яких була надрукована О.М. Бодянським у 1846–1847 рр. [267, с. 174–175]. Результати діяльності цього «творця великодержавної російської історіографії історії України» зумовили багато позитивних зрушень в історичній науці взагалі й у вітчизняному історіописанні зокрема. Публікації Г.Ф. Міллера 1760-х рр. з історії українського козацтва поклали початок науковій розробці історії України в російській історіографії [369, с. 17–18].

Наступний крок щодо публікації матеріалів з історії України зробив Василь Григорович Рубан (1742–1795). Відомий письменник і знавець старовини В.Г. Рубан під впливом Г.Ф. Міллера, О.А. Безбородька, П.О. Румянцева і Г.О. Потьомкіна, та за їх безпосереднього сприяння, видавав «українські історичні матеріали» на сторінках декількох заснованих ним петербурзьких журналів і був автором двох історичних описів столичних міст імперії, що стало його вагомим внеском у розвиток історіографії та популяризацію історичних знань у державі. Ця активна едичійна робота 1770-х – початку 1780-х рр. вже має ґрунтовну дослідницьку традицію [148; 304; 315; 377; 242, с. 1598–1599; 226, с. 60–61; 341, с. 87–88; 411, с. 73; 275, с. 36; 267, с. 175, 201; 250, с. 137, 148; 223, 121–138]. Тому зупинимося лише на найвагоміших її складових.

Найвідомішими працями В.Г. Рубана є «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России» (1773) та «Краткая летопись Малой России», яку, на думку ряду сучасних дослідників, він створив або на замовлення, або у співавторстві з князем і канцлером О.А. Безбородьком

[118]. Як підкреслив сучасний український дослідник Віктор Іванович Воронов, «праця являє типову літописну компіляцію, створену на основі запозичення відомостей з попередніх літописів, практично без будь-яких авторських вставок і коментарів, без посилань на опрацьовані джерела. Уперше опублікована 1777 р. в Санкт-Петербурзі, вона довгий час була практично єдиним широко відомим джерелом з історії України відповідного періоду, яке використовувалося багатьма дослідниками. У 1830-х літопис В. Рубана, з ініціативи І. Срезневського, був перекладений на народний лад, розповсюдилися його різноманітні списки, і на його основі фактично зародився своєрідний народний епос, на що звертав увагу у своїх лекціях з джерелознавства В.Б. Антонович» [200, с. 31].

В історіографічній традиції О.А. Безбородьку приписується також опубліковане В.Г. Рубаном «Землеописание Малой России» (1777), що являє собою, за словами М.С. Грушевського, «географію та статистику Гетьманщини за описом 1764 р.» [221, с. 7; 267, с. 175, 201].

Перші публікації з історії, географії та статистики України оцінювалися Олександром Андрійовичем Безбородьком (1746–1799) як вступ до підготовки й видання «повної малоросійської історії». Він належав до кола українського шляхетства в Петербурзі, яке не втратило національного почуття і зв'язків з Україною – так званого столичного гуртка освічених малоросів. Перебуваючи на службі в північній столиці, О.А. Безбородько листувався з земляками у справі збирання матеріалів до української історії (Михайлом Павловичем Миклашевським, Йосипом Степановичем Судієнком, Яковом Леонтійовичем Бакуринським, Василем Григоровичем Туманським, батьком Андрієм Яковичем Безбородьком та ін.), особисто збирав різні документи і стародруки [300, с. 136].

О.А. Безбородько був у близьких стосунках з відомими літераторами, митцями й ученими, особливо із земляками, багатьом з яких він протегував. У 1775 р. він спонукає свого земляка В.Г. Рубана, що теж служив у Петербурзі, писати «историю малороссийскую» і для цього звертається до свого батька у

листі від 1 серпня 1776 р. з проханням надіслати йому з дому рукописи, книги, документи з української історії: «с верным случаем постараться переслать книгу, в коей статьи гетманские вписаны, конституций (постанов польского сейма) две книги, старую и новейшую, истории малороссийские рукописные [...], еще купить самой чистой печати Статут и, коли можно, порядок прав Магдебургских [...], сии все книги здесь тем нужнее, что находятся люди, кои вознамерились издать историю малороссийскую и напечатать перевод Статута» [300, с. 136–137; 72, с. 612–613].

«Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год с изъяснением образа тамошнего правления» була опублікована в Петербурзі у 1777 р. [118]. У вступі В.Г. Рубан зазначив, що належало в книзі йому, а що – О.А. Безбородьку. Він писав, що включив до видання «летописи с 1506 по 1734 год». Вони «ведены были генеральными малороссийскими писарями, бывшими при гетманах, начиная от Богдана Хмельницкого даже до смерти Даниила Апостола». Ці літописи, як наголосив В.Г. Рубан, були отримані від його прадіда Георгія Кониського. О.А. Безбородько написав частину книги, яка охоплює події від 1734 р. (кінця гетьманування Д. Апостола) і до подій першої російсько-турецької війни, а також був автором двох додатків до книги «Изъяснения образа правления Малой России» і «Списка бывшим в Малой России гетманам, генеральным старшинам и полковникам». Таким чином, О.А. Безбородько зарекомендував себе знавцем історії України XVIII ст., виявив неабияку обізнаність у суспільному і державному устрої Гетьманщини. Про це також писав В.Г. Рубан: висвітлення подій в Україні від 1734 р., «изъяснение настоящего тамо образа правления, как и список, гетманам, генеральным старшинам и полковникам, сочинены... А.А. Безбородьком, мужем, в знании отечественной истории изведанным и способностью к дееписанию одаренным достаточно» [300, с. 137]. О.А. Безбородько, довівши викладення подій до російсько-турецької війни 1768–1774 рр. й укладення миру, зазначає, що ці факти «принадлежат к общей Российской империи, коей писателям то и представляется, а сей краткой Малороссийской летописи здесь и сим да будет

конец» [300, с. 137]. Отже, О.А. Безбородько вважав, що з кінцем Гетьманщини всі події в історії України є вже частиною загальноросійської історії і мають розглядатися в її контексті.

Свої міркування з приводу видання «Краткой летописи» О.А. Безбородько виклав у листі до батька від 31 березня 1778 р.: «Имея честь, – писал він, – представить вам при сем Краткую летопись Малой России по 1777 г., с описанием географическим, изъяслением ее правления и другими нужными сведениями, изданную г. надворным советником Рубаном, приношу я дань, справедливо принадлежащую вам, яко во многих случаях прямую любовь к тому краю, любезной отчизне нашей, доказавшему и которого всегда усердные простирались старания, чтоб дела и обстоятельства, славу и честь предков наших ознаменующие, извлечены были из забвения». Із вступу, як підкреслив О.А. Безбородько, можна зрозуміти, що до видання цієї праці він спонукав В.Г. Рубана «не одними советами, но и в рассуждении последних времен и самыми достоверными известиями, от меня ему сообщенными» [300, с. 137]. Він жалкував, що з виданням окремих частин книги В.Г. Рубан поспішив, оскільки в них можна було уникнути багатьох помилок і детальніше висвітлити важливі сюжети. Це скорочене видання, зазначив далі О.А. Безбородько, «служит теперь руководством к намериваемому нами изданию полной малороссийской истории, в которой, конечно, все погрешности Летописи исправлены будут, коль только успеем собрать все потребные нам известия» [300, с. 137–138]. Точно невідомо наскільки просунувся О.А. Безбородько у написанні історії України. Очевидно, зайнятий важливими державними справами, він так і не спромігся її завершити.

Видавничою діяльністю займався також Ф.Й. Туманський. Свідомо чи ні, але в журналістській справі він продовжував традиції М.І. Новикова. Особливо це стосується ідейної спрямованості видань, а також змісту, форми, методів співпраці з читачем. Із трьох часописів Ф.Й. Туманського – два щотижневики суспільно-літературного характеру виходили майже одночасно. «Зеркало света» (складався з 4 частин) – з 9 лютого 1786 р. до 24 грудня 1787 р.

щоп'ятниці, а «Лекарство от скуки и забот» (з 2 частин) – з 1 липня 1786 р. до 1 липня 1787 р. щовівторка. «Российский магазин» (далі РМ) (з 3 частин) був щомісячником історично-археографічного характеру і друкувався з вересня 1792 р. до лютого 1794 р. Значення і роль перших двох часописів, їх просвітницький характер, розкрито у монографії О.І. Журби [233, с. 77–78]. У третьому вміщено багато важливих джерел з історії України XVII–XVIII ст., більшість яких друкувалася вперше. Це був результат значної пошукової роботи, яку автор розгорнув як у Малоросії, так і поза її межами [233, с. 77–78].

У 1787 р. Ф.Й. Туманський опублікував десятитомну збірку «Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого», куди увійшло чимало документів з української історії кінця XVII – початку XVIII ст. [416, с. 108].

Окрім джерел з історії Визвольної війни, Гетьманщини, Запорозжя, Ф.Й. Туманський надрукував своєрідні власні дослідження з малоросійської історії, що мають характер наукових коментарів до надрукованих джерел: «Предуведомление о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно» та пояснення до незнайомих російському читачеві слів під назвою «Изыяснения малороссийских речений». За підрахунками О.І. Журби із загального обсягу «Российского магазина» джерела і матеріали з історії українських земель займають 36 %, причому в другому томі вони охоплюють 57 %, а в третьому – 54 %. На думку дослідника, РМ та його дані виступають «репрезентантом малоросійської археографії, історіографії, духовно-культурної ситуації взагалі» [233, с. 78–79].

Справі публікації джерел Ф.Й. Туманський надавав важливу не тільки пізнавальну, але й суспільну функцію, упевнений, що історична істина, здобута шляхом порівняння різних іноземних джерел, здатна відвертати чужинські наклепи і неправди, які псують імідж Вітчизни, з'ясовувати причинно-наслідкові зв'язки української історії першої половини XVII ст. Можна погодитися із твердженням О.І. Журби, що Федір Туманський чітко

усвідомлював одну з найважливіших функцій археографії – збереження писемних пам'яток [233, с. 79–80; 158, с. 138].

До видавців матеріалів української старовини належить і Олександр Михайлович Маркович (1790–1865), молодший брат Я.М. Марковича. На думку М.І. Марченка, його роботі сприяли архіви діда і батька, зокрема рукопис «Щоденника» (в десяти томах) генерального підскарбія першої чверті XVIII ст. Я.А. Марковича та «Записки про Малоросію» передчасно загиблого брата [297, с. 132].

Історичні праці О.М. Марковича за його життя залишилися переважно ненадрукованими, частина з них була видана вже після його смерті. Перші його праці являли собою упорядковану збірку паперів сімейного архіву, де було вміщено ряд джерел, які стосувалися соціально-економічних і побутових явищ Лівобережної України XVII–XVIII ст. [333]. Ці документи були виявлені в архіві Я.А. Марковича і, на думку М.І. Марченка, онук-історик пізнішого покоління, у зв'язку з давністю фактів міг вільніше говорити про те, чого не міг сказати його дід – генеральний підскарбій [297, с. 133–134]. Видання документів у 1824 р. в «Украинском журнале» було, таким чином, першим оприлюдненням матеріалів сімейних архівів української козацької старшини, які, можливо поза бажанням історика, розкривали соціально-економічну сутність Гетьманщини XVIII ст. [93].

Друга праця О.М. Марковича «Описание Малороссии», що залишилася незавершеною і ненадрукованою, була створена, як вважав О.М. Лазаревський, в 1820-х рр. Це дослідження було задумане автором, можливо, як продовження студій над описом Малоросії, розпочатих братом Яковом у його «Записках о Малороссии». Тут автор торкнувся деяких загальних питань статистики України, опису географічного розташування, природи, флори й фауни, річкових і сухопутних шляхів сполучень тощо. Як додаток до цієї праці автор написав історико-літературний твір «Малороссийская свадьба» (опублікований на сторінках «Киевской старины»), де значну увагу приділив етнографічній характеристиці українців [92; 250, с. 163].

О.М. Маркович є автором «Исторической и статистической записки о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии» (1841) [44]. У цьому творі автор відобразив власні оригінальні та прогресивні, порівняно з його попередниками, погляди на походження українського дворянства і кріпосного права, історію козацтва та селянства. Мабуть, Олександр Михайлович добре відчував наростаючу кризу старого устрою і тому обґрунтовував необхідність його заміни більш розвиненими соціально-економічними відносинами. Йому належить і ряд менш значних, але цікавих праць: «История Гамалиевского монастыря», «Исторический очерк города Глухова» (написаний на матеріалі сімейних архівів та власних історико-статистичних розвідок) [297, с. 135–137; 333].

У виявленому нами в ІР НБУВ листі О.М. Марковича до відомого чернігівського поета й етнографа Олександра Васильовича Шишацького-Ілліча (1828–1859) від 12 травня 1857 р. дослідник дякує своєму приятелю за надіслані збірники українських пісень та прислів'їв і повідомляє про свою роботу над «Історією Гамаліївського монастиря», пропонуючи опублікувати деякі підготовчі матеріали на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (редактором неофіційної частини яких протягом 1854–1859 рр. був О.В. Шишацький-Ілліч) [20, л. 1–2]. Отже, О.М. Маркович активно співпрацював з іншими знавцями та збирачами вітчизняної старовини, обмінюючись з ними джерельним матеріалом та ідеями щодо окремих дослідницьких проєктів. Інший лист – чиновника Міністерства юстиції, чернігівського дворянина, колезького асесора Петра Павловича Коропчевського (1794–1869) до О.М. Марковича від 14 лютого 1821 р. – слугує тому підтвердженням. Зокрема, адресант повідомляв: «Для получения 9 тома Карамзина Истории билет к вам и деньги 15 руб. с пересылкою в Глухов заплачены. Книги: Плавильщикова библиотеки роспись, французские: о принце Беррийском, сочинение Шатобриана новейшего издания, и два каталога...и все вместе с прошедшею почтою отправил к вам» [24, л. 1–2]. Наведений епістолярний уривок свідчить

про зацікавлення О.М. Марковича історичною і бібліофільською літературою та є показовим у дослідженні його «антикварної» творчості.

У 1858 р. О.М. Маркович опублікував записки свого діда («Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича») у 2-х томах у Москві [78; 79]. Видання охоплює весь час ведення щоденника (1717–1767 рр.), але подає його у дуже скороченому вигляді. Однак це не позбавляє його ваги історичної пам'ятки. О.М. Лазаревський, який здійснив другу публікацію цього джерела у Києві в 1893–1897 рр., зауважив, що виданням щоденника О.М. Маркович зняв завісу з побутової історії України XVIII ст.: «Мы впервые увидели оживленными и гетманов (Апостола и Разумовского), и старшину, которая их окружала, увидели их в частной, закулисной жизни, о которой до того времени имели только туманные представления. Заслуга Марковича в издании дедового дневника настолько велика, что если бы он свою литературную деятельность ограничил лишь публикацией этого памятника, то уже за это его имя не было б забыто в малорусской историографии» [151, с. 101].

Отже, у цілому видавнича практика українських інтелектуалів, що поступово перетворилася на спеціальну сферу діяльності, відігравала важливу роль у формуванні нових наукових, організаційних прийомів дослідження (вже з елементами критики) джерельного матеріалу. «Археографічний спалах» у Російській імперії з 1760-х років, що зумовлювався широким громадським попитом на історичну літературу та призвів до різкого зростання кількості істориків та історичних публікацій, моди на збирання і колекціонування пам'яток старовини, популярності історичної тематики в різних сферах культури, помітно відобразився на малоросійському інтелектуальному просторі. Проте він не міг самостійно розвиватися, перебуваючи під цим впливом. Тому тут з'являється ціле коло проблем засвоєння, зв'язків, обмінів та пошуків взаємовпливів, визначень певної «невід'ємності» малоросійського світу від світу столичного імперського. Як зазначив В.В. Кравченко, вихід рукописної історіографічної спадщини на рівень друку відбувався з великим

запізненням, українська історіографія таким чином повільніше позбавлялася старих методів і стилів, довгий час перебуваючи в межах компіляцій та еkleктики [275, с. 99]. Цілісне уявлення про українську історію читач міг скласти переважно з публікацій застарілих у науковому відношенні праць (літопису Г. Граб'янки та «Короткого опису Малої Росії» в його перших редакціях). У процесі розвитку вітчизняної історіографії відбувалося розширення джерельної основи досліджень за рахунок архівних, фольклорно-етнографічних та археологічних пам'яток, проте налагодити систематичну публікацію документів і матеріалів з української історії у другій половині XVIII – на початку XIX ст. не вдалося. Українські історики усвідомлювали необхідність організації дослідницької роботи та едиційної діяльності і підтвердженнями цього є проекти Ф.Й. Туманського, його активна столична діяльність, публікації гуртка «освічених малоросів» у Санкт-Петербурзі 1770-х рр., які мали велике значення для збереження історичної пам'яті і збагачення джерельної бази історичної науки, популяризації знань з української історії. Однак обставини тодішнього життя залишали небагато місця для тривалої і систематичної археографічної праці. Створення джерельної основи, наукової бібліографії історичної літератури залишалися важливими завданнями українських істориків упродовж наступних років.

«Антикварна» діяльність як усвідомлене збирання старожитностей, фамільних реліквій, рукописних і друкованих книг, документів, творів мистецтва, фіксування усної народної творчості, етнографічного матеріалу виступала своєрідним прообразом і втіленням археографічної діяльності, початок якої сучасні вчені відносять до середини – другої половини XVIII ст. [250, с. 147–148]. Розвиток історичних знань (початок їх трансформації в наукову систему), створення нових систематичних узагальнюючих та спеціальних дослідницьких творів так чи інакше спонукали їх авторів до трьох головних етапів археографічної роботи, а саме – пошуку й збирання джерел (польова археографія), їх наукового вивчення та опису (камеральна

археографія) і публікації (едиційна археографія). Едиційна практика була не лише результатом, але й стимулом евристичної роботи.

Головними факторами, що зумовили мотивацію звернення до минулого і створили сприятливу атмосферу для цього, були соціально-політичні обставини, які значно поживили історичні студії та успішно наклалися на той духовно-культурний пласт, що визначав традиційне обрамлення історичної творчості, безперервно розвиваючись навіть після інкорпорації Лівобережної України до імперських структур. Як зауважив професор Я.С. Калакура, «пошанування предків, знання родоводу, виховання любові до батьків, до рідного краю супроводжувалось нагромадженням родинних реліквій, документів, колекціонуванням старовини. Інтерес до історії свого роду, свого села, краю переростав у зацікавленість історією всього народу, України в цілому, її минулого і сучасності» [250, с. 135].

Складний процес перетворення козацької старшини у привілейований стан спричинив потребу легітимувати свій новий соціальний статус. Захист станових інтересів української соціальної еліти слід розглядати як внутрішній чинник, що сприяв поживавленню історичних студій. Боротьба за збереження козацьких традицій, намагання частини панства та козацтва довести свою причетність до шляхетських родів стимулювало пошук документальних свідчень, захоплення родинною історією. Отже, зростання інтересу до збирання і використання документальних джерел зумовлювалось особистими потребами козацької старшини і шляхти, представники яких намагалися довести право на дворянство чи особливі привілеї, що позитивно впливало на підвищення у суспільній свідомості розуміння значення фамільних архівів і приватних зібрань. Колекціонування старожитностей і писемних пам'яток помітно відобразилося на розвитку вітчизняної історіографії, збагачуючи її джерельну базу, розширюючи її тематику, сприяючи її документалізації.

Звідси стає очевидною неможливість абсолютизації одного погляду на мотивацію історичної творчості й «антикварної» діяльності української еліти досліджуваного часу. Безперечно, інтелектуальні традиції освіченого

шляхетства, «книжкова культура», читацькі інтереси, бібліофільство, сформовані у стінах академії та колегіумів, визначали постійний інтерес до сімейної історії (генеалогічних занять), а необхідність засобів освіти і виховання, службової діяльності, родинного читання та духовного збагачення потребувала наявності фамільних архівів і бібліотек, що ставало характерними рисами ментальності освіченого українця, складовою шляхетського етикету. Вже у середині XVIII ст. були зібрані значні архіви старшинських родів, що слугували доказами їх давності, прав та привілеїв, але безумовно широка евристична діяльність (яка власне переросла в рух) була викликана інкорпорацією української еліти до Російської імперії, потребами нобілітаційних змагань.

ВИСНОВКИ

Як свідчить аналіз сучасних досліджень історії європейської історичної науки, перш ніж потрапити на терени Лівобережної України «антикварний рух» пройшов довгий шлях розвитку. Це явище, зародившись за часів Ренесансу в Італії і розвинувшись протягом Нового часу в країнах Західної Європи, в епоху Просвітництва почало визначати подібну практику в країнах Східної Європи та в Російській імперії. Починаючи від XV ст., коли виник сам спосіб мислення, орієнтований на усвідомлення самоцінності та унікальності будь-яких реліквій минулого, зароджується й поширюється діяльність «любителів старовини», спрямована на розшук, критику, систематизацію й видання решток минулого. В результаті такої роботи багато пам'яток залучалося до інтелектуального обігу, комплектувалися значні рукописні колекції, що ставали базою багатьох видань, розвивалося особистісне критичне ставлення до джерел.

Упродовж XVIII – початку XIX ст. однією з головних тенденцій розвитку європейської історіографії стає поступовий і складний процес трансформації «антикварної» діяльності у наукову археографічну, а самих «антикваріїв» (знавців, критиків, видавців) – у авторів історичних творів, істориків і археографів у тогочасному розумінні. Це було викликано формуванням нових критичних історичних студій і пов'язаним із цим поєднанням у творчості дослідника евристичної та аналітичної роботи, удосконаленням методик джерелознавчого аналізу, теоретизацією історіописання. Едиційна діяльність, яка визначалася евристично-дослідною роботою, сама стимулювала колекціонування та комплектацію джерельних фондів, сприяючи зростанню усвідомлення необхідності побудови нової якості історичних досліджень. Збирання, систематизація, критичний аналіз та публікація матеріалу стали невід'ємними етапами археографічної роботи істориків XVIII ст., яка, удосконалюючи дослідницьку техніку, формувала підґрунтя наукового історіописання наступної доби.

В епоху Просвітництва європейський «антикварний рух» здобув державну й суспільну підтримку, набув організаційних форм, створив науково-розроблені проекти, що зумовлювалося як загальним розвитком історичної науки, так і комплексом суспільно-політичних, ідеологічних, наукових і культурних імперативів доби. «Антикварний рух» виконував важливі функції патріотичного виховання і просвітництва, розвитку суспільної свідомості й формування ідентичності, оновлення джерельної бази історичних досліджень, забезпечення історичних праць необхідним матеріалом (в умовах обмеженого доступу до фондів офіційних сховищ), залучення нових методик і технологій у його публікації.

Російська «антикварна» практика найяскравіше втілилася у діяльності гуртків Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна (1744–1817) та Миколи Петровича Румянцева (1754–1826), які об'єднали видатних дослідників і розвинули напрями та форми тогочасних джерельних студій. Збирання, дослідження й публікація джерельного матеріалу членами цих неофіційних гуртків стали взірцем для подібної праці українських істориків і сприяли їх залученню до евристично-едиційної роботи з української старовини.

«Антикварний рух» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст. був результатом духовно-культурного розвитку найбільш освіченої частини суспільства, інтелектуальним досягненням у збереженні та поширенні цінних історичних пам'яток, що набували якості джерел. Це явище було викликане не лише утилітарними потребами української еліти, а й особистими мотивами, які штовхали освічених українців до занять історією та створення колекцій рукописних і друкованих пам'яток минулого та які формувалися в умовах певних цінностей, переростаючи в духовну необхідність.

«Антикварний рух» репрезентувався не лише як важливе суспільно-культурне явище, але й як археографічно-джерелознавчий феномен, що знайшов своє місце у вітчизняній науковій традиції.

Головними факторами, які зумовили мотивацію звернення до минулого і створили для того сприятливу атмосферу, були соціально-політичні обставини,

що значно пожвавили історичні студії та успішно наклалися на той духовно-культурний пласт, який визначав традиційне обрамлення історичної творчості, безперервно розвиваючись навіть після інкорпорації українського суспільства до імперських структур.

Основним чинником, який сприяв розвитку історичних студій на Лівобережній Україні був нобілітаційний процес. Саме цей внутрішній фактор спричинив небачену доти евристично-дослідницьку діяльність серед панства та козацтва, яке прагнуло історично обґрунтувати і довести свою причетність до шляхетських родів, таким чином, забезпечивши власні дворянські привілеї. Такі прагматичні мотиви, у поєднанні з намаганням зберегти козацькі традиції, потребували звернення до родинної історії, пошуку в ній необхідних документальних підтверджень, що позитивно відобразилося на зростанні у суспільній свідомості розуміння значення цінності фамільних архівів і колекцій.

«Антикварна» робота визначалася не лише прагматичними інтересами, але й власними мотивами кожного збирача – сімейним вихованням, освітою, службовою діяльністю, історичними захопленнями, бібліофільством тощо. Приватні зібрання були невід’ємними рисами ментальності освіченого українця, частиною шляхетського етикету, важливою ознакою статусу, правовим підтвердженням шляхетської давності і легітимності. Маючи міцний духовно-інтелектуальний фундамент «книжкової культури», генеалогічних занять та історичних розвідок, «антикварна» діяльність провідної верстви українського суспільства під впливом інкорпораційного процесу та нобілітаційних змагань перетворилася на рух, що так чи інакше захопив усі козацько-старшинські фамілії колишньої Гетьманщини. Цей рух спричинив значний розвиток локального патріотизму та історико-правової свідомості української еліти, ставши важливим атрибутом періоду.

Коло українських «антикваріїв» сформувалося протягом другої половини XVIII ст. і розширювалося до середини XIX ст., коли подібна евристично-економічна практика почала перетворюватися у наукову археографічну

діяльність. Головними учасниками вітчизняного «антикварного руху» були Г.А. й В.Г. Полетики, Я.М. та О.М. Марковичі, А.І. Чепа, Ф.Й. Туманський, О.А. Безбородько, В.Я. Ломиковський, М.Ф. Берлинський, Д.М. Бантиш-Каменський, М.Є. Марков, О.І. Мартос, М.А. Маркевич. Українські «антикварії» мали широкі інтелектуальні зв'язки і постійно співпрацювали в процесі збирання, дослідження й публікації джерельного матеріалу, що було запорукою успіху їх творчих проектів. Інтелектуальні контакти були головною умовою поповнення приватного зібрання і визначали різноманітність шляхів комплектації джерельних колекцій.

«Антикварна» діяльність, яка виразилася у трьох головних напрямках: збиранні та накопиченні матеріалів української історії, створенні нових історичних праць та видавничій діяльності, була важливою прикметою часу і побуту нащадків козацької старшини. Специфічність періоду полягала в тому, що історики XVIII – середини XIX ст. пройшли процес «включення» в імперську систему і водночас зберегли власну етнічну, регіональну ідентичність, мислили у категоріях численних лояльностей, відчуючи себе частиною загальноросійського культурного простору.

У межах «антикварного руху» відбувалося вивчення статистики, географії, етнографії, історії України. До цієї справи прилучилися урядові установи та Академія наук Санкт-Петербурга. Топографічні описи, етнографічні і статистичні розвідки, які робилися як за державною вказівкою, так і за власною ініціативою, готували підґрунтя для наукового дослідження сучасного та минулого України. Видавнича діяльність учених і культурно-громадських діячів імперії сприяла накопиченню матеріалів, їх систематизації в рамках окремих досліджень та зібрань, популяризації знань про українське минуле, що безумовно свідчило про розвиток історичної думки.

«Антикварний рух» мав як позитивне, так і певне негативне значення для подальшого формування архівних фондів. З одного боку, приватне колекціонування врятувало значну кількість джерел від загибелі, з іншого – призвело до розпорошення вже сформованих зібрань центральних, відомчих та

фамільних архівів, коли документи могли переходити від одного власника до іншого, осідати у різних колекціях, чи губитися і гинути за різних обставин. З середини ХІХ ст., у зв'язку з великими реформами, які сприяли докорінним змінам у формах життя місцевої еліти, змінюється і ставлення нащадків знатних малоросійських фамілій до сімейних зібрань своїх предків. У цей час родинні архіви і колекції почали невідворотно зникати не стільки через погані умови зберігання та стихійні лиха, скільки завдяки їх продажу чи втраті разом із маєтностями збіднілими дворянами.

Захоплення збиранням свідчень рідної старовини на Лівобережній Україні другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст. стало одним із знакових явищ у духовно-культурному розвитку українського суспільства. Воно відобразило важливу потребу освіченої публіки у формуванні нового образу вітчизняного минулого (як Російської держави загалом, так і свого краю зокрема) на ґрунті нових суспільно-політичних реалій та ідейно-естетичних вимог. Процес трансформації культурних епох, а разом з ними і способів мислення, наукової творчості, соціокультурних практик, суттєво позначився на розвитку історичного пізнання періоду, сприяв його перетворенню у наукову систему шляхом виокремлення з літературної творчості, професіоналізації, інституалізації, диференціації. У цьому процесі «антикварний рух» виконував важливу роль джерельного забезпечення історіописання доби, його документалізації, розширення тематики, методологічного удосконалення критичного інструментарію. «Антикварна» діяльність, як усвідомлене збирання, комплектація, вивчення та публікація джерельного матеріалу, своїми головними напрямками фактично репрезентувала археографічні студії досліджуваного часу, включаючи необхідні складові повноцінної системи введення джерел до наукового обігу.

Відсутність досліджень «антикварного руху» інших регіонів України, його впливів та значення для розвитку вітчизняної культури, розширення науково-розробленої джерельної бази проблеми визначають подальші перспективи дослідження даної тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

а) Архівні:

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

1. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 50527–50593. Семейные акты Ломиковских. Универсалы гетманов и полковников на маентности, купчие крепости; дела о восстановлении границ между землями отдельных владельцев; дарственные письма и т.д. 1671–1823 гг. Оригиналы, 145 л., док. 67.

2. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 52810–52883. Семейные акты Полуботков.

3. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 52884–53011. Семейные акты Полетик. Документы о родословной Полетик и др. шляхетских родов. Доношения, письма и мнения о неправильном завладении имуществом, дело о разделе имущества. Челобитные, указы, доклады, доношения и справки о службе. Реестры имущества и подданных 1635–1875 гг. Оригиналы, копии, 405 л., док. 163.

4. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 53707–53761. Семейные акты Марковичей. Письма, доношения, реестры, протест о спорных имущественных делах. Документы о родословной, службе и реестр маентностей Марковичей. Универсалы на маентности. Купчие. 1714–1848 гг. Оригиналы, копии, 108 л., док. 50.

5. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 54323. Краткая летопись Малая России. II половина XVIII ст. Копия, 224 л.

6. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 54483. Историческая рукопись из собрания В.Я. Ломиковского, находившемся в селе Парк Трудолюбия под Миргородом. 60-е годы XVIII ст. Оригинал, 340 л.

7. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 54663–54670. Материалы (запасы) Малороссийской истории В.Я. Ломиковского. О первобытных жителях Малороссии, обеих берегов Днепра и берегов Черного и Азовского морей, начиная за 1514 лет до рождества Христова или за 3325 лет от настоящего времени. I половина XIX ст. Копии, 386 л., док. 22.

8. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 54671. Материалы Ломиковского. Краткое описание Малой России. Как она после самодержавия Великого князя Владимира была под польским владением. И как не скоро после того по изгнании из оной поляков гетманом Зиновием Богданом Хмельницким поддалась под власть Великого князя и царя Алексея Михайловича, какие потом были козацкие гетманы и какие были происшествия, начиная с 1340 года от рождества Христова, до Царствования Александра I. / Сведения о казаках – этнографические, исторические и др. 1340–I половина XIX ст. Оригиналы, 157 л., док. 5.

9. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 58050–58122. Материалы для истории Лубенского полка.

10. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 58245. Перечень книг, вернувшихся к неизвестному владельцу после смерти Я.М. Марковича. Конец XVIII ст. Копия. 1 ед. хр., 2 л.

11. Ф. 1. Збірка О.М. Лазаревського

Спр. 61303–61480. Фамильные документы Полетик. Личная и служебная переписка с разными лицами и учреждениями; формулярные списки о прохождении службы; тексты выступлений; черновики статей; переписка по хозяйственным вопросам. 1738–1864 гг. Оригиналы, копии, черновики, 360 л.

12. Ф. 3. Листування

Спр. 127–128. Полетика Г.А. – Могиянському А. / Письма: 22 декабря 1758 г., 25 января 1759 г. Из Санкт-Петербурга в Киев. Оригиналы. 2 ед. хр., 5 л.
13. Ф. 3. Листування

Спр. 147–148. Полетика Г.А. – Могиянському А. / Письма: 24 марта 1758 г., 16 ноября 1758 г. Из Санкт-Петербурга в Киев. Оригиналы. 2 ед. хр., 3 л.
14. Ф. 3. Листування

Спр. 10761–10770. Берлинский М.Ф. – Румянцеву Н.П. / Письма: 26 мая 1815 р. – 19 июля 1816 р. Из Киева в Санкт-Петербург. Копии. 10 ед. хр., 12 л.
15. Ф. 12. Колекція В.Л. Модзалевського

Спр. 1. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Оригинал, 75 л.
16. Ф. 12. Колекція В.Л. Модзалевського

Спр. 2. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Часть первая. Цензурный экземпляр со статьей цензора Флерова «Исторические записки г. Марковича». 1716–1735 гг. Копия, 290 л.

17. Ф. 12. Колекція В.Л. Модзалевського

Спр. 3. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Часть вторая. 1736–1767 гг. Копия, 210 л.

18. Ф. 12. Колекція В.Л. Модзалевського

Спр. 4. Из дневных записей малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. 1724–1744 гг. Копия, 245 л.

19. Ф. 12. Колекція В.Л. Модзалевського

Спр. 138. Маркович Яков, о нем. Сборник писем рода Марковичей XVIII–XIX ст.; переводы, псалмы, составленный Алексеем Марковичем с его же предисловием для напечатания в «Дневнике Якова Марковича». XVIII – XIX вв. Копии конца XIX – начала XX вв., 22 л.

20. Ф. 63. Шишацький-Ілліч Олександр Васильович. (1828–1859) – поет, етнограф. 116 од. зб. 1854–1859.

Спр. 67–69. Маркович Александр Михайлович – Шишацкому-Ільичу Александру Васильевичу. / Письма: 11 апреля – 25 июля 1857 г. Из с. Сварков, Глуховского уезда в [Чернигов]. Оригиналы. 3 ед. хр., 5 л.

21. Ф. 119. Галагани (родовий фонд) – потомственні дворяни, власники земель на Полтавщині та Чернігівщині, військові, громадські і державні діячі (XVIII – XIX ст.), графи. 25 од. зб. 1824–1896.

22. Ф. 130. Капністи (родовий фонд) – поміщики, дворяни, графи, землевласники на Лівобережній Україні в XVII – поч. XVIII ст. 42 од. зб. 1741–1892.

23. Ф. 135. Коропчевські (родовий фонд) – поміщики, царські чиновники з роду козацьких старшин, володарі землі у Курській, Харківській та Чернігівській губерніях. 233 од. зб. 1760–1902.

24. Ф. 135. Коропчевські (родовий фонд) – поміщики, царські чиновники з роду козацьких старшин, володарі землі у Курській, Харківській та Чернігівській губерніях. 233 од. зб. 1760–1902.

Спр. 218–221. Коропчевский Петр [Павлович] – Марковичу Александру Михайловичу. / Письма: 10 августа 1817 – 11 апреля 1821 гг. из Санкт-Петербурга в с. Сварков. Оригиналлы. 4 ед. хр., 2 конверта, 10 л.

25. Ф. 175. Титов Федір Іванович (1864–1935) – історик церкви, археограф, книгознавець. 2395 од. зб. 1808–1919.

Спр. 1057. Семейная переписка Берлинских. Выдержки из дневника М.Ф. Берлинского за 1806–1845 гг. Копии нач. XX в., 54 л.

26. Ф. 206. Стороженки (родовий фонд). 7 од. зб. 1903–1947.

Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки

27. Ф. 152. Лукашевич, Иван Яковлевич (1811–1860) – український поміщик, бібліофил, колекціонер; Маркевич, Николай Андреевич (1804–1860) – український історик, поет, музикант. 137 ед. хр. XIV – XIX в.

28. Ф. 159. Маркевич, Николай Андреевич (1804–1860) – поет, історик літератури, колекціонер. 6097 ед. хр. XVII – середина XIX в.

Научно-исторический архив Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук

29. Ф.Ф. 179 и 115, в составе коллекции рукописных книг. 26 ед. хр. XVIII в. – 1836. Копии с 1620 г.

30. Ф. 231. Сулимы и Скоруппы. 374 ед. хр. 1627–1788.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки

31. Ф. 653. В.Г. Рубан . 29 ед. хр. 1772–1796.

Российский государственный архив литературы и искусства, г. Москва

32. Ф. 1265. Маркевич Николай Андреевич (1804–1860) – историк литературы, поэт, этнограф. 39 ед. хр. 1824–1885.

Российский государственный исторический архив

33. Ф. 796. Канцелярия Синода.

Оп. 37. 1756 г. 565 ед. хр.

Д. 379. О присылке в Синод библиотеки умершего новгородского архиепископа Стефана. 4 сентября, 30 л.

Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинский дом) Российской академии наук

34. Ф. 339. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич (1788–1850), историк, прозаик, собиратель документов по истории Украины, тобольский (1825–1828), виленский (1836–1838) губернатор. 11 ед. хр. 1820–1847.

35. Ф. 488. Маркевич Николай Андреевич (1804–1860), поэт, этнограф, автор мемуаров. 83 ед. хр. 1817–1860.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

36. Ф. 64. Попови. 1739–1919 рр.

Оп. 1. 146 од. зб.

37. Ф. 261. Стороженко. 1717–1919 рр.

Оп. 1. 247 од. зб.

38. Ф. 983. Ханенко. 1661–1822 рр.

Оп. 1. 112 од. зб.

39. Ф. 1219. Скоропадські – поміщики Полтавської та Чернігівської губерній. 1760–1917 рр.

Оп. 1. 64 од. зб.

40. Ф. 1475. Галагани (Ламздорф) – поміщики Полтавської губернії. 1722–1922 рр.

Оп. 1. 2110 од. зб.

41. Ф. 2035. Лукашевичі – поміщики Золотоніського і Переяславського повітів Полтавської губернії. 1553–1912 рр.

Оп. 1. 706 од. зб.

42. Ф. 2038. Максимовичі – поміщики Золотоніського і Переяславського повітів Полтавської губернії. 1569–1919 рр.

Оп. 1. 1227 од. зб.

б) Опубліковані:

43. А. Л. [Лазаревский А. М.] Два письма А. И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Кн. 5. (Документы, известия и заметки). – С. 364–369.

44. А. Л. [Лазаревский А. М.] Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии. Составлена черниговским губернским предводителем дворянства А. М. Марковичем. Издана Г. А. Милорадовичем. – Чернигов, 1894. 56 с. / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – Кн. 12. (Приложение). – С. 506–507.

45. А. Л. [Лазаревский А. М.] Материалы для биографии Г. П. Галагана / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – Кн. 9. – С. 189–224.
46. А. Л. [Лазаревский А. М.] Отрывки из семейного архива Полетик / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Кн. 4. – С. 97–116.
47. А. Л. [Лазаревский А. М.] Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 11. – С. 210–243.
48. А. Л. [Лазаревский А. М.] Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – Кн. 11. – С. 228–242.
49. А. Л. [Лазаревский А. М.] Письмо А. И. Чепы к В. Г. Полетике / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – Кн. 10. (Документы, известия и заметки). – С. 8–9.
50. А. Л. [Лазаревский А. М.] Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Кн. 1. (Документы, известия и заметки). – С. 174–176.
51. Акты фамилии Полуботок. 1669–1737. Из архива гр. Милорадовича. – Чернигов, 1899. – 64 с.
52. Бакай М. М. Уцелевшие остатки архива К. Г. Разумовского / М. М. Бакай // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 743–746.
53. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.
54. Берлинский М. Известие о Межигорской церкви / М. Берлинский // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 6–13.
55. Берлинский М. Краткая российская история для употребления юношеству, начинающему обучаться истории, продолженная до исхода XVIII столетия / М. Берлинский. – М., 1800. – 211 с.
56. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного.

Собранное надворным советником Максимом Берлинским / М. Берлинский. – СПб., 1820. – 204 с.

57. Берлинский М. О городе Киеве / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 2. – № 8. – С. 117–125.

58. Берлинский М. О Десятинной церкви в Киеве / М. Берлинский // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 106–123.

59. Берлинский М. О киевской академии / М. Берлинский // Соревнователь просвещения и благотворительности. – 1819. – № 7. – С. 78–102.

60. Берлинский М. О могиле Аскольдовой в Киеве / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 1. – № 5. – С. 96–101.

61. Берлинский М. О находке серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви в Киеве (их описание и вес) / М. Берлинский // Отечественные записки. – 1826. – Т. XXVIII – № 80. – С. 438–440.

62. Берлинский М. Объяснение изображений на медали, найденной в Чернигове в 1821 / М. Берлинский // Соревнователь просвещения и благотворительности. – 1822. – № 1. – С. 56–74.

63. Берлинский М. Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебряных вещей / М. Берлинский // Украинский журнал. – 1824. – № 2. – С. 333–338.

64. Берлинский М. Покорение Киева Гедимином / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 1. – № 1. – С. 112–128.

65. Берлинский М. Разделение Малороссии на полки / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 1. – № 3. – С. 197–203.

66. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева. Репринтное издание / М. Ф. Берлинский. – К.: Час, 1991. – 224 с.

67. [Берлинский М. Ф.] Несколько глав из сочинения Максима Берлинского «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» / М. Ф. Берлинский // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – Вып. 4. – С. 163–196, 247.

68. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлинський. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.
69. Галагановский фамильный архив / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1883. – Кн. 11. – С. 452–469.
70. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показчик населених пунктів. – К., 1959. – 185 с.
71. Горленко В. П. Из истории южно-русского общества начала XIX века (письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) / В. П. Горленко // Киевская старина. – 1893. – Кн. 1. – С. 41–76.
72. Григорович Н. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени (Опыт разработки материалов для его биографии) / Н. Григорович // Русский архив. – 1874. – К. 2. – С. 580–631.
73. Григорович Н. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени (Опыт разработки материалов для его биографии) / Н. Григорович // Русский архив. – 1875. – К. 2. – С. 119–140.
74. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 г.) / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1891. – Кн. 4–12; 1892. – Кн. 1–12; 1893. – Кн. 1–12; 1894. – Кн. 1–12; 1895. – Кн. 1–6, 9–12; 1896. – Кн. 1–12.
75. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 г. / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1884. – Кн. 3–6, 8–11; 1885. – Кн. 3–4, 6–7, 9–12; 1886. – Кн. 1, 4–5, 7–12.
76. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / Ред. и предисл. А. А. Титова // Киевская старина. – 1896. – Кн. 7–8. – С. 151–196.
77. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1894. – Кн. 11. (Документы, известия и заметки). – С. 300–303; 1895. – Кн. 7–8. – С. 100–155.
78. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. I. / Изд. Александра Марковича. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – XIV, 263 с.

79. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. / Изд. Александра Марковича. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – 242 с.

80. Дорошенко П. Я. Семейная хроника рода Искрицких / П. Я. Дорошенко // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1911. – № 8. – С. 152–194.

81. Журба О. І. «Представьте вы себе, какой зверь был Гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку ХІХ століття) / О. І. Журба // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: «Ліра», 2009. – Вип. 3. – С. 161–220.

82. Записка о малороссийских чинах Андриана Ивановича Чепы (1809 г.) / ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1897. – Кн. 4. (прилож.). – С. 23–32; Кн. 12. (прилож.). – С. 23–39.

83. Записка о малороссийском дворянстве маршала роменского повета Василя Полетики (с портретом его) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Кн. 1. (прилож.). – С. 1–14.

84. Звернення Ф. Й. Туманського до співвітчизників із закликом до збирання джерел // Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції: Монографія / О. І. Журба. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С. 276.

85. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть I. 1649–1687 // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1858. – Кн. 1. – С. 1–339.

86. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II. 1691–1722 // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1859. – Кн. 1. – С. 1–340.

87. Із звернення Ф. Й. Туманського до читачів «Российского магазина» з поясненням програми видання часопису і місця історичних творів та видання джерел на його сторінках // Журба О. І. Становлення української археографії:

люди, ідеї, інституції: Монографія / О. І. Журба. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С. 275–276.

88. Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому. Из истории русско-украинских научных и культурных контактов / Е. М. Косачевская // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: сб. статей к IX Международному съезду славистов. – М., 1983. – С. 210–241.

89. Любецкий архив графа Милорадовича / Под ред. А. М. Лазаревского. – Вып. 1. – К.: Типография имп. университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. – 256 с.

90. Любецкий архив графа Милорадовича / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1895. – Кн. 2–4, 9–12; 1896. – Кн. 1, 4, 5, 7–10; 1898. – Кн. 2, 3, 6.

91. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич. – К., 2003. – 664 с.

92. Маркович А. М. Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века / А. М. Маркович // Киевская старина. – 1897. – Кн. 3. (Приложение). – С. 1–16; Кн. 4. (Приложение). – С. 17–22.

93. [Маркович А. М.] Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) / А. М. Маркович // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 48–57; № 21. – С. 128–136.

94. Маркович Я. Дневник, ч. I (1717–1725). – К., 1893; ч. II (1726–1729). – К., 1895; ч. III (1730–1734) / Я. Маркович. Под ред. А. М. Лазаревского. – К., 1897; ч. IV (1735–1740) / Я. Маркович. Под ред. В. Л. Модзалевского. – К.–Л., 1913.

95. Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Я. М. Маркович. – СПб., 1798. – [Ч. 1.] – 98, [6] с.

96. Мартос А. Отрывок из истории Малороссии. Т. III. Гл. V. 1652–1653 / А. Мартос // Северный архив. – 1823. – № 6. – С. 461–479.

97. Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. III. Гл. XIII. 1653 и 1654 годы / А. Мартос // Сын Отечества: Исторический, политический и литературный журнал. – СПб., 1823. – Ч. 84. – № 12. – С. 214–223.

98. Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. III. Гл. XIV. 1654 год / А. Мартос // Сын Отечества: Исторический, политический и литературный журнал. – СПб., 1823. – Ч. 84. – № 13. – С. 243–252.

99. [Мартынов И. И.] Письмо к издателям / И. И. Мартынов // Северный вестник. – 1805. – Ч. V. – С. 104–105.

100. Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713) / Под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912. – 60 с.

101. Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии / Д. П. Миллер. – Х.: Типолитография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. – 239 с.

102. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII вв. / Под ред. А. М. Лазаревского. – К., 1890. – VI, 223, XVIII с.

103. Никифоренко Н. Мандрівні записки І. А. Гільденштедта як джерело з історії України другої половини XVIII ст. / Н. Никифоренко, В. Пірко // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 376–389.

104. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1887. – Кн. 12. – С. 696–716.

105. Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлецера, им самим описанная. Пребывание и служба в России, от 1761 до 1765 г. Известия о тогдашней русской литературе. Пер. с нем. с прим. и прилож. В. Кеневича // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1875. – Т. 13. – 531 с.

106. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: ВУАН, 1931. – 593 с.

107. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского. – Чернигов, 1868. – 110 с.

108. Описание Черниговского наместничества 1781 г. / Под ред. А. М. Лазаревского // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1867. – Кн. 2. – Вып. 3–4, 5–6.

109. Описание Черниговского наместничества 1781 г. / Под ред. А. М. Лазаревского // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 44. – С. 215–216; № 45. – С. 217–218; № 46. – С. 224–226; № 47. – С. 230–232; № 48. – С. 235–237; 1868. – № 1. – С. 1–2; № 4. – С. 21–22; № 6. – С. 29–30; № 7. – С. 31–32; № 9. – С. 37.

110. Описание Черниговского наместничества Д. Р. Пащенко / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1–2 (Приложение). – С. 1–112.

111. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 392 с.

112. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: Описово-статистичні джерела / упоряд. Т. Б. Ананьєва. – К.: Наук. думка, 1997. – 324 с.

113. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.

114. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.

115. [Переверзев И. А.] Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из Татарской истории Баядур-хана-Абулгадзи, Российской истории князя Щербатова, Начертания европейской истории Готфрида Ахенвалла и Политической истории Самуила Пуффендорфа / И. А. Переверзев. – М., 1788. – 170 с.

116. Письма Григория Полетики Арсению Могилянскому из Санкт-Петербурга в Киев. – 1758–1759 гг. // Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 55–60.

117. Плохинский М. М. Архивы Черниговской губернии / М. М. Плохинский. – М., 1899. – 190 с.

118. [Рубан В. Г., Безбородко А. А.] Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 г., с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов, також Землеописания, с показанием городов рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений. Издана Васильем Григорьевичем Рубаном, господином коллежским асессором и Вольного Российского собрания, при Императорском Московском университете, членом / В. Г. Рубан, А. А. Безбородко. – СПб: Печ. при Арт. и инж. шляхет. кадет. корпусе, у Х. Ф. Клеэна, 1777. – [8], 242, LX, [2], 118 с.

119. Рукописи П. Я. Дорошенка / П. Я. Дорошенко. – Чернигов, 1908. – 46 с.

120. Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 58–68, № 2. – С. 15–27.

121. Ситий І. М. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли / І. М. Ситий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 166–169.

122. Ситий І. М. Книга Забіл (1671–1745) / І. М. Ситий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116–120.

123. Ситий І. М. Книги Забіл (1671–1745) / І. М. Ситий // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 521–543.

124. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским / Ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1894. – Кн. 7–9. – С. 1–36.

125. Стороженки. Фамильный архив: в 8-ми т. / Под ред. А. В. Стороженка. – К., 1902–1910.

126. Стороженко Н. В. Заметка к знанию надлежащая о малороссийском полковом и сотенном суде (Из бумаг А. И. Чепы) / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1893. – Кн. 3. – С. 538–539.

127. Стороженко Н. В. Заметки А. И. Чепы о таможенных (Из яготинского архива) / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – Кн. 12. – С. 514–515.

128. Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. VI. Письмо А. Ф. Шафонского к генерал-аншефу П. Д. Еропкину / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. (Документы, известия и заметки). – С. 143–146.

129. Стороженко Н. В. Малороссийские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (Рукопись А. И. Чепы) / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Кн. 1. – С. 119–130.

130. Судиненко М. И. Материалы для отечественной истории / М. И. Судиненко. Т. 1. – К.: В Университетской Типографии, 1853. – V, 124, X, 168, 317 с.; Т. 2. – К.: В Университетской Типографии, 1855. – II, 513 с.

131. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорупп и Войцеховичей в XVII – XVIII вв. / Под ред. А. М. Лазаревского. – К., 1884. – XXII, 316 с.

132. Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году) / Ю. В. Татищев. – Харьков, 1901. – 46 с.

133. Уривок програми статистичного, економічного та топографічного опису Чернігівської губернії М. Є. Маркова // Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції: Монографія / О. І. Журба. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С. 279–281.

134. Ф. Й. Туманський про місце досліджень російських регіонів, у тому числі історії Малоросії, в створенні загальноросійської історії. Методи і завдання публікації історичних джерел // Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції: Монографія / О. І. Журба. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С. 276–278.

135. Ханенко А. И. Фамильные документы рода Ханенков / А. И. Ханенко. – Чернигов, 1889. – 224 с.

136. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 гг. / Н. Ханенко. Под ред. А. М. Лазаревского. – К., 1884. – 524 с.

137. Частная переписка Г. А. Полетики (1750–1784) с портретом. Изд. «Киевской Старины» / Под ред. А. М. Лазаревского. – К., 1895. – II, 229, [1] с.

138. Частная переписка Г. П. Галагана / Предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1899. – Кн. 5. – С. 181–198; Кн. 6. – С. 440–454; Кн. 7. – С. 24–32; Кн. 9. – С. 341–355.

139. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) / Предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1893. – Кн. 3. – С. 493–527; Кн. 4. – С. 98–119; Кн. 5. – С. 209–227; Кн. 6. – С. 491–506; Кн. 10. – С. 112–123; Кн. 11. – С. 298–315; 1894. – Кн. 4. – С. 128–145; Кн. 6. – С. 496–513; Кн. 10. – С. 111–135; 1895. – Кн. 5. – С. 239–262; Кн. 6. – С. 350–366; Кн. 7–8. – С. 85–99.

140. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) / Предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1896. – Кн. 6. – С. 344–368; Кн. 10. – С. 77–92; Кн. 11. – С. 225–233; 1897. – Кн. 7–8. – С. 53–71; 1898. – Кн. 6. – С. 453–472; Кн. 7–8. – С. 116–131.

141. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским / Изд. М. Судиенко. – К., 1851. – 697 с.

142. Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича: Описание / Н. Я. Щапов. – М., 1959. – 145 с.

II. Література

143. А. Л. [Лазаревский А. М.] Александр Иванович Ханенко (некролог) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 9. – С. 367–368.

144. А. Л. [Лазаревский А. М.] Иван Романович Мартос (1760–1831) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 10. – С. 48–71.
145. А. Л. [Лазаревский А. М.] Памяти А. В. Марковича (с портретом в тексте) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1892. – Кн. 9. – С. 405–409.
146. А. Л. [Лазаревский А. М.] Памяти А. М. Марковича (с портретом его) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7–8. – С. 4–5.
147. А. Л. [Лазаревский А. М.] Памяти Н. М. Белозерского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – Кн. 1. – С. 145–150.
148. А. Л. [Лазаревский А. М.] Рубан Василий Григорьевич / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – Кн. 1. (Документы, известия и заметки). – С. 12–14.
149. Абросимова С. В. А. Чепа і невідомі маргіналії з його бібліотеки / С. В. Абросимова, Л. Г. Гурай // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2006. – Вип. 2. – С. 134–139.
150. Аксенов А. С любовью к Отечеству и просвещению. А. И. Мусин-Пушкин / А. Аксенов. – Рыбинск: Рыбинское подворье, 1994. – 208 с.
151. Ал. Лазаревский. [Лазаревский А. М.] Прежние изыскатели малорусской старины (Александр Михайлович Маркович) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – Кн. 1. – С. 92–111; Кн. 2. – С. 275–310.
152. Ал. Лазаревский. [Лазаревский А. М.] Прежние изыскатели малорусской старины (Алексей Иванович Мартос) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 2. – С. 170–194.
153. Ал. Лазаревский. [Лазаревский А. М.] Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – Кн. 12. – С. 349–387.
154. Ананьева Т. Б. «Другой» митрополит Евгений: культурные инсценировки в эпистолярном пространстве / Т. Б. Ананьева // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 97–113.

155. Анастасевич В. Г. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова, систематическим порядком расположенная. В трех частях / В. Г. Анастасевич. – СПб., 1820 – 539 с. (упродовж 1821–1826 рр. вийшло 6 «Прибавлений» до цього розпису).

156. Анастасевич В. Г. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки А. Смирдина, систематическим порядком расположенная. В четырех частях / В. Г. Анастасевич. – СПб., 1828. – 712 с. (у 1829, 1832, 1852, 1856 рр. вийшло 4 «Прибавления» до цього розпису).

157. Апанович Е. М. Значення праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. / Е. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 126–132.

158. Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники / Е. М. Апанович. – К., 1983. – 223 с.

159. Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–97.

160. Апрыщенко В. Ю. От Просвещения к романтизму: шотландская антикварная традиция и поиски национального прошлого / В. Ю. Апрыщенко // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 554–588.

161. Архив князя Воронцова. 40 томов / Под ред. П. И. Бартенева. – М., 1870–1895.

162. [Архив Н. А. Маркевича] // Отечественные записки. – 1851. – Т. 74. – № 2. – С. 328–336.

163. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с.

164. Астраханский В. С. В. Н. Татищев – создатель книжных собраний и русский читатель / В. С. Астраханский // Русские библиотеки и их читатель (из

истории русской культуры эпохи феодализма) / Под ред. акад. Б. Б. Пиотровского и С. П. Луппова. – Л.: Наука, 1983. – С. 114–123.

165. Атаманенко А. Є. Наративні джерела та історична література в творчості Д. М. Бантиша-Каменського / А. Є. Атаманенко // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 119–136.

166. Атаманенко А. Є. Прийоми та методи публікації джерел Д. М. Бантишем-Каменським / А. Є. Атаманенко // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 330–337.

167. Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2.: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 335–574.

168. Бакай Н. Н. Замечательное книгохранилище в Восточной Сибири: (Библиотека Г. В. Юдина) / Н. Н. Бакай. – М.: Печ. А. И. Снегиревой, 1896. – 15 с.

169. Банников А. П. Собиратели и хранители прекрасного: Энциклопедический словарь российских коллекционеров от Петра I до Николая II. 1700–1918 гг. / А. П. Банников, С. А. Сапожникова. – М., 2007. – 607 с.

170. Барсов Е. В. Городская Чертковская библиотека / Е. В. Барсов // Известия Московской городской думы. – М., 1878. – Вып. 1. – С. 12–15.

171. Барсуков Н. П. Жизнь и труды П. М. Строева / Н. П. Барсуков. – СПб., 1878. – 671 с.

172. [Бартенев П. И.] А. Д. Чертков и его библиотека / П. И. Бартенев // Русский архив. – 1863. – № 1. – С. 1–19.

173. [Бартенев П. И.] Несколько слов о Чертковской библиотеке / П. И. Бартенев // Русский архив. – 1864. – № 1. – С. 5–12.

174. Бартенев П. И. Роспись сорока книгам архива князя Воронцова с азбучным указателем личных имен / П. И. Бартенев. – М., 1897. – 250 с.

175. Белов А. Частные книгохранилища и музеи в Москве / А. Белов // Литературный вестник. – СПб., 1901. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 143–148.
176. [Бережков М. М.] А. Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание. (Заметки к истории Черниговской губ. и Малороссии вообще) / М. М. Бережков. – Нежин, 1910. – 120 с.
177. Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / В. Березин. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. – V, 76, [3] с.
178. Берков П. Н. О людях и книгах (из записок книголюбца) / П. Н. Берков. – М.: Книга, 1965. – 144 с.
179. Берков П. Н. Русские книголюбцы. Очерки / П. Н. Берков. – М.–Л., 1967. – 316 с.
180. Библиографическая справка [Про виписки А. І. Чепи з книги «Картина России». – М., 1807] // Киевская старина. – 1893. – Кн. 5. – С. 320.
181. Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка / С. Білокінь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип. 5. – С. 117–124.
182. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок; пер. с фр. Е. М. Лисенко; ред. А. Я. Гуревича; АН СССР. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
183. Бовгиря А. М. Рукописні збірники Василя Ломиковського «Припасы для Малороссийской истории» / А. М. Бовгиря // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2003. – Вип. 8. – С.3–27.
184. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій / О. М. Богдашина // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
185. Бокачев Н. Ф. Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н.

Бокачева / Н. Ф. Бокачев. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1890. XVIII. – [2], 316, 53, [1], 23, [3] с.

186. Бондар Г. С. Археографія на сторінках «Одесского вестника» (30-ті – середина 50-х рр. XIX ст.) / Г. С. Бондар // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 338–350.

187. Бондаренко І. В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І. В. Бондаренко. – Д., 2003. – 20 с.

188. Брайчевський М. Ю. Максим Берлинський та його «Історія міста Києва» / М. Ю. Брайчевський // Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлинський. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 5–20.

189. Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 163–178.

190. Варб Е. Одно из наших центральных просветительных учреждений. Очерки румянцевского музея / Е. Варб. – М., 1898. – 84 с.

191. Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русск. Богатстве» 1894 г. № 2, 3 и 4) / Н. П. Василенко // Киевская старина. – 1894. – Кн. 11. – С. 247–270.

192. Васильєв М. В. Бібліотека Києво-Печерської лаври / М. В. Васильєв // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні. Тези науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 21–23.

193. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских / А. А. Васильчиков. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. – Т. I. – X, 486, СІІІ, XX с.; 1880. – Т. II. – X, 560, XXI с.; 1882. – Т. III. – V, 530 с.; 1887. – Т. IV. – V, 603 с.; 1894. – Т. V. – VI, 398 с.

194. Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920–1940-х років: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / І. В. Верба – К., 2000. – 432 с.

195. Верба І. В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / В. І. Верба / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1999. – 384 с.
196. Викторов А. Е. Собрание рукописей И. Д. Беляева / А. Е. Викторов. – М., 1881. – 127 с.
197. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія / Л. Винар. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж, 1994. – 76 с.
198. Войцехівська І. Архівознавство у науковій спадщині Володимира Іконнікова / І. Войцехівська // Архіви України. – 2008. – № 1–2. – С. 139–149.
199. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В. І. Воронов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту., 2003. – 336 с.
200. Воронов В. І. Записки іноземців та українське літописання другої половини XVII – першої половини XVIII ст. як історичні джерела / В. І. Воронов. – Д., 2003. – 35 с.
201. Воронов В. І. О. М. Лазаревський як дослідник української генеалогії та історичної біографістики / В. І. Воронов // Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / За ред. Г. К. Швидько. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 249–273.
202. Воронов В. І. Проблеми історії історичної науки в працях О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Історія та культура Подніпров'я: Збірник наукових праць / Ред. кол.: О. Ф. Нікілев (відпов. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1998. – С. 74–83.
203. Воронцовская коллекция ORIENTALIA в Одесской центральной научной библиотеке // Новый восток. – 1929. – № 25. – С. 373–375.
204. Востоков А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея / А. Х. Востоков. – СПб., 1842. – 903 с.
205. Всеобщая библиотека России или Каталог книг для изучения нашего отечества во всех отношениях и подробностях, собранных А. Д. Чертковым. – М., 1863. – 620 с. (перші видання цього каталогу були здійснені у 1838 та 1845 рр.).

206. Геннади Г. Н. Литература русской библиографии. Описание библиографических книг и статей, изданных в России / Г. Н. Геннади. – СПб., 1858. – 196 с.
207. Геннади Г. Н. Русские библиофилы. Библиотеки графа Бутурлина и их каталоги / Г. Н. Геннади // Журнал Министерства народного просвещения. – 1856. – Ч. 90. – Отд. III. – С. 1–10.
208. Геннади Г. Н. Русские книжные редкости. Библиографический список русских редких книг / Г. Н. Геннади. – СПб., 1872. – IV, 151 с.
209. Геннади Г. Н. Указатель библиотек в России / Г. Н. Геннади. – СПб., 1864. – 33 с.
210. Голубчик Г. Д. Дослідження з історії родини Марковичів – Маркевичів у сучасній вітчизняній та англomовній історіографії / Г. Д. Голубчик // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. пр. – Д., 2000. – 248 с.
211. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Д. Голубчик. – Д., 2003. – 20 с.
212. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К., 1964. – 247 с.
213. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К., 1988. – 213 с.
214. Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. / В. Й. Горобець // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 102–114.
215. Греков Б. Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. / Б. Д. Греков // Избранные труды. – М., 1960. – Т. 3. – С. 225–280.
216. Григорович Н. И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени / Н. И. Григорович. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1879. – Т. 1. 1747–1787. – XVIII, 657с.; 1881. – Т. 2. 1788–1789. – II, 736, IV, [4] с.

217. Гринь О. В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.06 / О. В. Гринь. – Чернігів, 2004. – 224 с.

218. Гришина З. В. Библиотеки. Накопление и использование книжных богатств / З. В. Гришина, В. П. Пушкин // Очерки русской культуры XIX века. – Т. 3. Культурный потенциал общества. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – С. 513–563.

219. Грушевский А. С. Из жизни украинской интеллигенции 1830-х годов / А. С. Грушевский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1916. – Т. XXI. – Кн. 1. – С. 16–37.

220. Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) / А. С. Грушевский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1911. – № 1. – С. 104–119.

221. Грушевский М. С. Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – СПб., 1914. – Т. 1 – С. 1–37.

222. Грушевський О. З початків нової української історіографії / О. Грушевський // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 2. – С. 57–63.

223. Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І. Я. Дзира; Інститут історії України НАН України. – К., 2006. – 567 с.

224. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) / О. Дзюба. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 292–302.

225. Добровольский П. М. Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (Рукописи 1783 года) / П. М. Добровольский. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1903. – 90 с.

226. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко; Репринтне видання. – К., 1996. – 256 с. (Вперше ця праця була опублікована 1923 р. у Празі).

227. Дорошенко П. Я. Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии / П. Я. Дорошенко // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского московского археологического общества. – М., 1898. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 103–112.

228. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе: собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся / Изданная Николаем Новиковым, членом Вольного Российского собрания при Императорском Московском университете. Издание второе, вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологической по возможности приведенное. – М.: Тип. Компании типографической, 1788–1791. (У 20 ч.).

229. Журба О. І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? / О. І. Журба // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2006. – Вип. 2. – С. 153–158.

230. Журба О. І. Григорій Андрійович Полетика і початок вітчизняного наукового історіописання / О. І. Журба // Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / За ред. Г. К. Швидько. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 223–238.

231. Журба О. І. Духовно-культурна ситуація на Лівобережній Україні другої половини XVIII – першої половини XIX століття і розвиток місцевих історичних студій / О. І. Журба // Історія і особистість історика: зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. – К., 2004. – С. 218–240.

232. Журба О. І. Історія археографії як наукова проблема та вивчення історіографічного процесу / О. І. Журба // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. – Д., 2003. – С. 91–102.

233. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції: Монографія / О. І. Журба. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 316 с.

234. Заремба С. Василь Ломиковський та його оточення / С. Заремба // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 82–87.

235. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / С. З. Заремба; Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.

236. Зверева В. В. Модели естественной истории / В. В. Зверева // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 522–554.

237. Зверева В. В. Представление прошлого в трудах английских антикваров / В. В. Зверева // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М., 2003. – С. 223–242.

238. Здобнов Н. В. История русской библиографии до начала XX века / Н. В. Здобнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 510 с.

239. Ивакин Г. Ю. Колумб киевских древностей / Г. Ю. Ивакин // Берлинский М. Краткое описание Киева. Репринтное издание / М. Берлинский. – К.: Час, 1991. – С. III–XIV.

240. Иваск У. Г. Частные библиотеки в России. Опыт библиографического указателя / У. Г. Иваск. – Ч. 1. (№ 1–669) // Русский библиофил. Иллюстрированный вестник для собирателей книг и гравюр. – СПб., 1911. – № 3. – С. 55–74; № 4. – С. 45–54; № 6. – С. 71–85; № 8. – С. 68–77; Ч. 2. (№ 670–1346). Приложение к «Русскому библиофилу» 1911 года. – СПб., 1912 – 80 с.

241. Иконников В. С. Новые коллекции рукописей в России / В. С. Иконников. – К., 1890. – 30 с.

242. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 185–191; 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 1072–1349; 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1599–1600, 1618–1629.

243. Историки России. Биографии / Составитель, отв. ред. А. А. Чернобаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 912 с.

244. Исторические бумаги, собранные Константином Ивановичем Арсеньевым, приведены в порядок и изданы академиком П. Пекарским (с портретом К. И. Арсеньева) // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1872. – Т. 9. – 507 с.

245. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 488 с.

246. Каганов И. Я. Г. А. Полетика и его книжные интересы (из истории книжной культуры XVIII в.) / И. Я. Каганов // XVIII век. Сборник 7. Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР П. Н. Беркова. – М.–Л., 1966. – С. 138–144.

247. Каганов И. Я. Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века / И. Я. Каганов // Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века. – М.–Л., 1961. – С. 113–126.

248. Калайдович К. Ф. Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей гр. А. И. Мусина-Пушкина // Записки и труды Общества Истории и Древностей Российских. – М., 1824. – Кн. 4. – Ч. 2. – С. 6–24.

249. Калайдович К. Ф. Известие о древностях славяно-русских и об Игнатии Ферапонтовиче Ферапонтове, первом собирателе оных / К. Ф. Калайдович. – М., 1811. – 173 с.

250. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

251. Карнович Е. П. Замечательные богатства частных лиц в России / Е. П. Карнович. – СПб., 1874. – 388 с.

252. Каталог российским книгам библиотеки Павла Григорьевича Демидова, составленный им самим, изд. В. Ундольский. – М.: Университетская типография, 1846. – IV, 35 с.

253. Каталог славяно-российским рукописям, погибшим в 1812 году, профессора Баузе, составленный Каразиным В. Н. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1862. – Кн. 2. – Отд. 5. – С.45–79.

254. Каталог славяно-российских рукописей, принадлежащих московскому первой гильдии купцу и Общества истории и древностей российских благотворителю Ивану Никитичу Царскому. – М., 1836. – 78 с.

255. Кестнер К. И. Материалы для исторического описания Румянцевского музеума / К. И. Кестнер. – М., 1882. – 54 с.

256. Клейн Л. С. История археологической мысли. В 2 т.: Т. 1. / Л. С. Клейн. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. – 688 с.

257. Клейн Л. С. «Человек дождя»: коллекционирование и природа человека / Л. С. Клейн // Музей в современной культуре. Сборник научных трудов. Санкт-Петербургская гос. академия культуры. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 10–21.

258. Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века. Сборник научных трудов. – Л., 1982. – 160 с.

259. Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века. Сборник научных трудов. – Л., 1979. – 172 с.

260. Коваленко О. Б. З історії рукописної книги та історичної думки XVIII ст. / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 96–99.

261. Козлов В. П. Колумбы российских древностей / В. П. Козлов. – М.: Наука, 1985. – 176 с.

262. Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII веке / Козлов В. П. – М., 1988. – 284 с.
263. Козлов В. П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В. П. Козлов. – М., 1999. – 416 с.
264. Козлов В. П. Российское архивное дело. Архивно-источниковедческие исследования / В. П. Козлов. – М., 1999. – 335 с.
265. Колесник Е. О. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР / Е. О. Колесник. – К., 1988. – 233 с.
266. Колесник Є. О. Бібліотека М.А. Маркевича / Є. О. Колесник // Український історичний журнал. – 1973. – № 1. – С. 108–110.
267. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
268. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 26–37.
269. Королев Г. И. Медиевистическая археография за рубежом: Труды XIX – начала XX в. / Г.И. Королев. – М.: РГГУ, 2003. – 215 с.
270. Королев Г. И. Медиевистическая археография за рубежом: Труды XVI–XVIII веков / Г. И. Королев. – М.: РГГУ, 2001. – 197 с.
271. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. 1804–1860 / Е. М. Косачевская; ЛГУ им. А. А. Жданова. – Л.: ЛГУ, 1987. – 284, [2] с.
272. Косачевська Є. М. До питання про суспільно-політичні погляди М. А. Маркевича / Є. М. Косачевська // Український історичний журнал. – 1972. – № 1. – С.87–93.
273. Кравченко В. В. «Словарь малорусской старины» 1808 р. та його автор / В. В. Кравченко // Український археографічний щорічник. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 199–215.
274. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.

275. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 296 с.

276. Кунин В. В. Библиофилы пушкинской поры / В. В. Кунин. – М., 1979. – 352 с.

277. Лабынцев Ю. А. Завещано отечеству: (Коллекции графа Н. П. Румянцева и их судьба) / Ю. А. Лабынцев. – М., 1994. – 318 с.

278. Лабынцев Ю. А. Ставшие ее частью. Коллекции русских библиофилов в главной книжной сокровищнице страны / Ю. А. Лабынцев. – М., 1990. – 352 с.

279. Лазарева Т. Г. Антикварное движение в Британии XVIII века и Вальтер Скотт / Т. Г. Лазарева // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – Пермь, 2009. – Вып. 4. – С. 45–50.

280. Лебедев А. А. Рукописи Церковно-археологического музея императорской Киевской духовной академии / А. А. Лебедев. – Саратов, 1916. – 472 с.

281. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – 530 с.

282. Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. / М. А. Литвиненко // Український історичний журнал. – 1966. – № 1. – С. 131–135.

283. Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века / Т. Ф. Литвинова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 28–64.

284. Литвинова Т. Ф. Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики / Т. Ф. Литвинова // Історія і особистість історика: зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. – К., 2004. – С. 202–217.

285. Литвинова Т. Ф. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії / Т. Ф. Литвинова // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 47–68.
286. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель: В 3 т. – М., 1962. – Т. 1. А-М. – 480 с.; 1963. – Т. 2. Н-Я. – 504 с.; 1980. – Т. 3. – 586 с.
287. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский; Репринт. изд. – К.: «Либідь», 1993. – XXVI, 213 с.
288. Луппов С. П. Книга в России в XVII в. / С. П. Луппов. – Л., 1970. – 224 с.
289. Луппов С. П. Книга в России в первой четверти XVIII в. / С. П. Луппов. – Л., 1973. – 376 с.
290. Луппов С. П. Книга в России в послепетровское время 1725–1740 / С. П. Луппов. – Л., 1976. – 380 с.
291. Любовець Н. І. Василь Якович Ломиковський – збирач українських старожитностей (історіографічний огляд) / Н. І. Любовець // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 131–138.
292. Магочій П. Р. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Р. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
293. Максимович М. Обзорение старого Киева / М. Максимович // Киевлянин. – Кн. 1 (на 1840 г.). – К., 1840. – С. 5–58.
294. Максимович М. Поминка о М. Ф. Берлинском / М. Максимович // Временник Московского общества истории и древностей российских. – М., 1850. – Т. 5. – С. 39–40.
295. Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – Т. 74. – Вып. 3. – С. 352–356.
296. Мартынов И. Ф. Частные библиотеки в России XVIII в. / И. Ф. Мартынов // Памятники культуры. Ежегодник. 1975. – М., 1976. – С. 101–116.
297. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – К., 1959. – 216 с.

298. Мезько-Оглоблин О. Григорій Покас та його «Описание о Малой России» (1751 р.) / О. Мезько-Оглоблин // Науковий збірник. – Нью-Йорк: УВАН, 1952. – С. 61–73.

299. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин / Редактор Любомир Р. Винар. – Острог – Нью-Йорк, 2000. – 456 с.

300. Мельник Л. Олександр Безбородько і Україна / Л. Мельник // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 127–140.

301. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Д. П. Миллер // Киевская старина. – 1897. – Кн. 4. – С. 1–47.

302. [Милорадович Г. А.] О роде дворян и графа Милорадовича / Г. А. Милорадович. – К., 1871. – 160 с.

303. [Милорадович Г. А.] Сказание о роде дворян и графа Милорадовича / Г. А. Милорадович. – К., 1884. – 131 с.

304. Модзалевский В. Л. Василий Григорьевич Рубан / В. Л. Модзалевский // Русская старина. – 1897. – № 8. – С. 393–415.

305. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1914. – Т. 4.: П-С. – IV, 832, 26 с.

306. Модзалевский В. Л. Материалы и заметки / В. Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 2. – С. 101–177, 183–192.

307. Моисеева Г. Н. «Собрание российских древностей» профессора Баузе / Г. Н. Моисеева // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1980. – Т. 35: Рукописное наследие Древней Руси. – С. 301–344.

308. Москальов Д. В. «Антикварна» складова історіографічних студій Гавриїла (В. Ф. Розанова) / Д. В. Москальов // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2010. – Вип. 7. – С. 116–123.

309. Москальов Д. В. В. Я. Ломиковський і «антикварний рух» в Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст. / Д. В. Москальов // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2009. – Вип. 4. – С.116–122.

310. Москальов Д. В. Максим Федорович Берлінський. Аналіз наукового доробку «антикварія» та присвяченої йому історіографічної традиції / Д. В. Москальов // Гуманітарний журнал. – 2008. – № 1–2 (37–38). – С. 138–148.

311. Москальов Д. В. Формування образу українського «антикварного руху» у вітчизняній історичній науці другої половини XVIII – початку XX ст. / Д. В. Москальов // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 3–4 (47–48). – С. 94–105.

312. Мусины-Пушкины в истории России. К 250-летию со дня рождения А. И. Мусина-Пушкина. – Рыбинск: Рыбинское подворье, 1998. – 384 с.

313. Муханов П. А. Каталог актов XIV, XV, XVI и XVII вв., принесенных в дар Московскому Публичному музею Павлом Александровичем Мухановым / П. А. Муханов. – СПб., 1865. – 26 с.

314. Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.

315. Неустроев А. Н. Литературные деятели XVIII века. Василий Григорьевич Рубан / А. Н. Неустроев. – СПб., 1896. – 32 с.

316. Николаев С. И. О коллекции Игнатия Онацевича / С. И. Николаев // Духовная культура славянских народов. – Л., 1983. – С. 197–209.

317. Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Новікова. – О., 2003. – 229 с.

318. Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издали К. Калайдович и П. Строев. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII в.– М., 1825. – 811 с. (у 1825 та 1827 рр. вийшло 2 «Прибавления» до цього опису).

319. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издал П. Строев. С 24 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1829. – 592 с.

320. Описание рукописей собрания Черткова / Академия наук СССР. Сибирское отделение. Институт истории, филологии и философии; сост.: М. М. Черниловская, Э. В. Шульгина. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1986. – 134 с.

321. Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке московского первой гильдии купца и Общества истории и древностей российских благотворителя Ивана Никитича Царского. Издал Павел Строев. С 12 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1836. – 454 с.

322. Опись библиотеки, находившейся в Москве, на Воздвиженке, в доме графа Дмитрия Николаевича Шереметева до 1812 г. – СПб., 1883. – 615 с.

323. Осіп'ян О. Арχαιολόγια, antiquitates, topographia: антикварний підхід в ренесансному історіописанні та його античне коріння / О. Осіп'ян // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010 / 2011. – С. 352–367.

324. Павловский И. Историк Малороссии Н. А. Маркевич, друг М. И. Глинки, биографическая заметка / И. Павловский // Русская старина. – 1874. – Кн. 5. – С. 206.

325. Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (очерки, материалы, переписка по архивным данным) / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 49–154.

326. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902: Очерки по архивным данным с рисунками / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – 336 с.

327. Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – XVI, 62 с.

328. Паламарчук А. А. Историческая память и технологии антикварного дискурса: Англия раннего Нового времени / А. А. Паламарчук, С. Е. Федоров // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 495–521.

329. Паламарчук А. А. Рубежи антикварного сознания: история и современность в раннестюартовской Англии / А. А. Паламарчук, С. Е. Федоров // «Цепь времен»: проблемы исторического сознания / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2005. – С. 151–198.

330. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. проф. А. Г. Бolečуха. – Д., 1995. – 488 с.

331. Папакін Г. В. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVIII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських / Г. В. Папакін. – К., 2004. – 420 с.

332. Папакін Г. В. Фамільні архіви української лівобережної шляхти у XVII і XVIII ст. та збірка Скоропадських / Г. В. Папакін // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 28–57.

333. Папакін Г. В. Фамільні архіви української шляхти: питання камерально-археографічного та едиційного опрацювання наприкінці XVIII – на початку XX ст.: [Електронний ресурс] / Г. В. Папакін. – Режим доступу: URL: http://www.archives.gov.ua/Publikat/Researches/Papakin_2004.php.html. – 10.12.2004 г. – Загол. з екрану.

334. Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І. Є. Петrenchенко. – К., 2004. – 244 с.

335. Петров М. Т. Итальянская интеллигенция в эпоху Ренессанса / М. Т. Петров. – Л.: Наука, 1982. – 216 с.

336. Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1895) / Н. И. Петров; Том 1–5. – К., 1904–1908.

337. Петров Н. И. Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки / Н. И. Петров // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1901. – Кн. XV. – Вып. 2. – Отд. 5. – С. 21–42.

338. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Н. И. Петров. – К., 1875. – Вып. 1. – 282 с.; 1877. – Вып. 2. – [2], 283–542 с.; 1879. – Вып. 3. – [2], 543–683 с. (Відб. з: Тр. Киев. духовн. акад., 1874–1877).

339. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – М., 1891. – Вып. 1.: [Собрания рукописей Киев. духовн. акад., Братского монастыря и Киев. духовн. семинарии]. – 8, 321 с.; 1897. – Вып. 2.: Собрания рукописей Киево-Печер. Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого, Флоровского и Десятинной церкви. – 294 с.; 1904. – Вып. 3.: Библиотека Киево-Софийского собора. – 370 с. (Відб. з: Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1891. – Кн. 1–3; 1897. – Кн. 1–2; 1904. – Кн. 1, 4).

340. Петров Н. Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем / Н. Петров // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 498–508.

341. Пештич С. Л. Русская историография XVIII века / С. Л. Пештич; часть III. Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – 173 с.

342. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття: навч. посіб. / В. В. Підгаєцький. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – 392 с.

343. Пінчук Г. Громадське значення приватних колекцій / Г. Пінчук // Пам'ятники України. – 1981. – № 4. – С. 53–55.

344. Полевщикова Е. В. О. Л. Вайнштейн как исследователь Воронцовского фонда Научной библиотеки Одесского университета / Е. В. Полевщикова // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні

дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 376–390.

345. Полунина Н. Коллекционеры старой Москвы: Иллюстрированный биографический словарь / Н. Полунина, А. Фролов; предисл. С. О. Шмидта. – М., 1997. – 528 с.

346. Полунина Н. М. Коллекционеры России XVII – начала XX в.: Энциклопедический словарь / Н. М. Полунина. – М., 2005. – 560 с.

347. Пономаренко Л. А. Офіційні описи губерній XVIII – першої половини XIX століття / Л. А. Пономаренко // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 59–69.

348. Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова / А. Попов. – М., 1872. – Х, 664, 54 с.

349. Попов А. Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова / А. Попов. – М., 1875. – III, 94 с.

350. Приходько Л. Олександр Грушевський – дослідник історії України / Л. Приходько // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 238–247.

351. Прицак О. Доба військових канцеляристів / О. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.

352. Пыпин А. Н. История русской этнографии. Т. 3.: Этнография малорусская / А. Н. Пыпин. – СПб., 1891. – 428 с.

353. Разманова Н. А. Из истории книжной коллекции А. Д. Черткова / Н. А. Разманова // К 50-летию Государственной публичной исторической библиотеки. Сокровища книги: Юбилейный сборник научных трудов ГПИБ. – Ч. 1. – М., 1988. – С. 18–29.

354. Репина Л. П. История исторического знания: учебное пособие / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.

355. Рубинштейн Н. Л. Топографические описания наместничеств и губерний России XVIII в. – памятники географического и экономического

изучения России / Н. Л. Рубинштейн // Вопросы географии. – М., 1953. – Вып. 31. – С. 39–89.

356. Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Бібліотека київського митрополита Євгенія Болховітінова / Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 212–231.

357. Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. – М., 1848. – 916 с.

358. Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI–XIX веков. Сборник научных трудов / БАН СССР; Отв. ред. Д. В. Тер-Аванесян. – Л., 1979. – 182 с.

359. Сакович С. И. Частные коллекции документальных материалов / С. И. Сакович // Письменные источники в собрании ГИМ. – М., 1958. – Ч. 1. – С. 62–81.

360. Самошенко В. Н. Исторические архивы дореволюционной России / В. Н. Самошенко. – М., 1986. – 209 с.

361. Самошенко В. Н. История архивного дела в дореволюционной России / В. Н. Самошенко. – М., 1989. – 220 с.

362. Севастьянова А. А. К вопросу об истории анкет топографических описаний Российской империи второй половины XVIII в. / А. А. Севастьянова // Проблемы исторической географии России. – М., 1983. – Вып. 4. – С. 151–156.

363. Семейкин Н. М. Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской духовной Академии и его учено-литературная деятельность / Н. Семейкин. – К., 1916. – 230 с.

364. Сидоренко В. О. М. Ф. Берлинський – історик Києва (до 200-річчя з дня народження) / В. О. Сидоренко // Український історичний журнал. – 1964. – № 4. – С. 129–130.

365. Смирнов Н. П. Библиографические материалы. Опись книг, брошюр и статей библиотеки сенатора Н. П. Смирнова. Палеография. Книгопечатание и

законы о цензуре и печати. Библиография. Библиотеки, музеи и архивы. Книжная торговля / Н. П. Смирнов. – СПб.: Тип. А. Пороховщикова, 1898. – XVI, 692 с.

366. Собиратели книг в России. Вторая половина XIX в. / Сост. Л. М. Равич. – М., 1988. – 296 с.

367. Собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Архив Д. В. Разумовского: Описания / Под ред. И. М. Кудрявцева. – М.: ГБЛ, 1960. – 264 с.

368. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров; редкол.: А. А. Гусев и др. – Изд. 4-е. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 1660 с.

369. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник / В. О. Замлинський, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич та ін.; за ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: НМК ВО, 1992. – 324 с.

370. Станюкович Л. Коллекция из Поречья / Л. Станюкович // Куранты. Ист.-краеведческий альманах. – М., 1989. – Вып. 3. – С. 355–358.

371. Стариков Г. Постать Д. І. Багалія в українській історіографії / Г. Стариков // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 259–282.

372. Стасов В. В. Румянцевский музей. История его перевода из Петербурга в Москву в 1860–1861 гг. / В. В. Стасов // Русская старина. – 1883. – Кн. 1. – С. 87–116.

373. Стороженко Н. В. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского (Эпизод из южно-русской историографии) / Н. В. Стороженко // Университетские известия. – К., 1886. – № 10 (октябрь). – С. 135–168.

374. Стороженко Н. В. Очерк литературной деятельности А. Я. Стороженко / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1886. – Кн. 5. – С. 1–25; Кн. 8. – С. 639–692; Кн. 10. – С. 299–329; Кн. 11. – С. 445–471.

375. Стрижова Н. Б. Архив А. С. и П. С. Уваровых в Отделе письменных источников Государственного исторического музея / Н. Б. Стрижова // Очерки

истории отечественной археологии; ГИМ, Институт археологии РАН. – М., 1998. – Вып. 2. – С. 85–103.

376. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге / А. Г. Тартаковский; АН СССР. Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1991. – 286 с.

377. Тихонравов Н. С. В. Г. Рубан // Тихонравов Н. С. Сочинения. – М., 1898. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 163–181.

378. Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / О. В. Тодийчук; АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Ф. П. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1989. – 160 с.

379. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1972. – 216 с.

380. Толочко П. П. Перша історія Києва. – Передмова до «Истории Киева» М. Берлинського / П. П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 82–83.

381. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – 296 с.

382. Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище. Полтавский церковно-археологический комитет. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. – Полтава, 1909. – 140 с.

383. Уварова П. С. Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова. Отделения 1–11 / П. С. Уварова. – М., 1887–1908.

384. Ульянинский Д. В. Библиотеки отдельных лиц: (материалы печатные и рукописные) / Д. В. Ульянинский. – М., 1913. – 147 с.

385. Ульянинский Д. В. Среди книг и друзей / Д. В. Ульянинский. – Ч. 1. – М., 1903. – 145 с.

386. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України.

Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 42–62.

387. Ундольский В. М. Библиографические разыскания. Очерк библиографических трудов России / В. М. Ундольский // Москвитянин. – 1846. – № 2. – С. 138–162.

388. Ундольский В. М. Павел Григорьевич Демидов и его славяно-русская библиотека / В. М. Ундольский // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1846–1847. – Кн. 2. – Отд. IV. – С. I–VI, 1–35.

389. Уо Д. К. Славянские рукописи собрания Ф. А. Толстого: Материалы к истории собрания и указатели старых и новых шифров / Д. К. Уо; Б-ка АН СССР. – Л.: БАН СССР, 1980. – 135 с.

390. Федоров С. Е. Антикварное историописание: история и современность в якобитской Англии / С. Е. Федоров. – СПб., 2007. – 236 с.

391. Фролова М. М. Воплощение замысла – Чертковская библиотека / М. М. Фролова // Российская история. – 2009. – № 2. – С. 79–92.

392. Фрэнсис Бэкон / В. Ф. Асмус // Асмус В. Ф. Избранные философские труды. – Т. 1. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 375–380.

393. Хижняк З. І. Берлінський Максим Федорович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – С. 66–68.

394. Хмарський В. М. А. О. Скальковський (1808–1898). Археографічна діяльність: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 / В. М. Хмарський. – О., 1994. – 225 с.

395. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / В. М. Хмарський. – О., 2002. – 400 с.

396. Хмарський В. М. Внесок Одеського товариства історії і старожитностей у становлення археографії на Півдні України / В. М. Хмарський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 351–380.

397. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1998. – Вип. 6. – 318 с.

398. Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1997. – Вип. 4. – С. 183–192.

399. Хмарський В. М. Становлення археографії на Півдні України / В. М. Хмарський // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 96–102.

400. Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания / П. И. Хотеев. – Л., 1989. – 144 с.

401. Частное коллекционирование в России: Материалы науч. конф. «Випперовские чтения 1994». Вып. XXVII / Под общ. ред. И. Е. Даншовой. – М.: ГМИИ им. А. С. Пушкина, 1995. – 256 с.

402. Чиркова Н. Ю. Евгений Болховитинов – ученый и архиерей / Н. Ю. Чиркова, Е. А. Шляпникова // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 128–134.

403. Шаріпова Л. В. Внутрішній устрій та функціонування бібліотеки Києво-Могилянської академії до пожежі 1780 р.: спроба реконструкції / Л. В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 75–96.

404. Шаріпова Л. Про причини та наслідки пожежі, що знищила бібліотеку Києво-Могилянської академії в 1780 р. / Л. В. Шаріпова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2001. – Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. – С. 223–235.

405. Швидько А. К. Актовые документы по истории городов Левобережной Украины XVII – первой четверти XVIII веков в фамильных архивных комплексах / А. К. Швидько // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы

источниковедения и специальных исторических дисциплин. – Д., 1985. – С. 102–107.

406. Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII в.) / А. К. Швидько. – Д.: ДГУ, 1981. – 108 с.

407. Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.): учеб. пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 84 с.

408. Швидько Г. К. Фамільні архіви Гетьманщини: аналіз археографічних публікацій / Г. К. Швидько // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 13–22.

409. Шекера І. С. Бібліотеки Київського Пустинно-Миколаївського, Київського Видубицького Михайлівського та Київського Братського Училищного монастирів у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / І. С. Шекера // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 136–150.

410. Шибанов П. П. Антикварная книжная торговля в России / П. П. Шибанов; ГИЗ. – М.–Л., 1925. – 245 с.

411. Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. / Н. А. Шип. – К., 1989. – 112 с.

412. Шульгина Э. В. Чертков и история его библиотеки / Э. В. Шульгина, М. М. Черниловская // Труды Государственного исторического музея. Проблемы экспозиционной и фондовой работы. – М., 1987. – Вып. 65. – С. 106–113.

413. Щепкина М. В. Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати

Государственного Исторического музея / М. В. Щепкина, Т. Н. Протасьева. – М., 1958. – 86 с. (Труды ГИМ, вып. 30. Памятники культуры).

414. Щербина В. И. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский / В. И. Щербина // Киевская старина. – 1896. – Кн. 12. – С. 395–417.

415. Юренева Т. Ю. Коллекции и коллекционеры античного мира / Т. Ю. Юренева // Вопросы истории. – 2002. – № 9. – С. 136–148.

416. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 367 с.

417. Яременко М. Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: «життя» книг / М. Яременко // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 124–139.

418. Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання» монашества / М. Яременко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ – Нью-Йорк., 2004. – Т. 11 / 12. – С. 346–365.

419. Яроцька М. В. Рукописні книги XVII ст. з монастирських збірок у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: питання наукового опису / М. В. Яроцька // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 438–442.

420. Ясь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – № 2 – С. 160–194.

421. Ясь О. В. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 67–92.

422. Ясь О. В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 27–42.

423. Ясь О. В. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941) / О. В. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. О. А. Удод. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 214–252.

424. Burke P. Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe / P. Burke // Journal of the History of Ideas. – Vol. 64. – No. 2 (April 2003). – P. 273–296.

425. Catalogue de la Bibliotheque de feu M. le Comte D. Boutourline, don't la vente se fera le lundi, 25 Novembre 1839, et jours suivants, a 6 heures de relevee, rue de Bons-Enfants N 30, maison Silvestre, salle le premier. Les adjudications seront faites par M. Commandeur, Comissaire-priseur etc. – Paris, chez Silvestre, librairie, 1839. Titre et advertisement sur 4p, texte sur 306 et Table de 8p. Deuzieme partie, dont la vente sera le lundi 16 Nov. 1840 et jours suivants ibid., 1840. – 254 et 8 p. Troisieme et derniere partie (vente du 4 Octobre 1841) ibid, 1841. – 141 et 4 p.

426. Catalogue de la bibliotheque de M. le C-te D. Boutourline. Premiere partie contenant des livres imprimes en langue francaise, quelque manuscrits etc. – A.St.Peterrsb., 1794. – 149 p.

427. Catalogue de la Bibliotheque de son Excellence M. le Comte de Boutourline. – Florence, 1831. – 262 p.

428. Catalogue des livres de la bibliotheque de S.E.M. le Comte de Boutourline, revu par M. M. Ant. Alex. Barbier, bibliothecaire du conseil de l'Etat, et Charles Pougens, l'Institut de France etc., suivi d'un table des auteurs. – Paris, imp. de Ch. Pougens, an XIII, 1805. – 758 p.

429. Catalogue des livres de la bibliotheque de son Excellence M. le Comte de Rasoumoffsky. 2V. – M., 1814. – 250 p.

430. Catalogue des livres de la bibliothèque du C. A. G. C-te Alexis Golowkin. – M.: N. S. Vsevolovsky, 1811. – 11 p.

431. Catalogue des livres de la bibliotheque du Pr. M. Galitzin... par Ch. Gunzbourg. – M., 1866. – IV, 495 p.

432. Catalogue des livres rares et precieux de la bibliotheque de Pr. M. de Wlassoff, 2-me ed. – M., 1821. – 236 p.

433. Catalogue des tableaux, estampes, livres etc. faisant partie du cabinet de feu de Chambellan de Wlassoff. – M., 1826. – 345 p.

434. Fischer G. Museum Demidoff, Tom I, contenant le Catalogue systematique des livres de la bibliotheque de Paul de Demidoff, conseiller d'Etat actuel, Chevalier de l'Ordre de St. Vladimir de la premier Classe, Membre honoraire de la Societe Imperiale economique de St.Petersbourg, de l'Universite Imperiale, de la Societe physico-medicale, de la Societe des Naturalistes de Moscou etc. etc. Arrange suivant son systeme bibliographique. Dispose et mis en ordre par lui-meme. Publie avec une Preface par le Professeur G. Fischer / G. Fischer. – Moscou, imprime aux Defens du Proprietaire chez C. F. Schildbach, 1806. – LXXIII, 275 p.

435. Fischer G. Museum Demidoff. Mis en ordre systematique et decrit par G. Fischer, conseiller antique, professeur-Demidovien, directeur du Museum de l'Universite Imperiale de Moscou, et Membre de plusieurs societes savants. Tome second. Mineraux et Petrifications. Avec 6 planches / G. Fischer. – Moscou, aux depens du Proprietaire a l'Imprimerie de l'Universite Imperiale, 1806. – XVII, 300 p.

436. Fischer G. Museum Demidoff. Ou catalogue systematique et raisonne des curiosites de la nature et de l'art. Donnes a l'Universite Imperiale de Moscou. Par son Excellence monsieur paul de Demidoff. Conseiller d'Etat actuel, Chevalier de l'Ordre de St. Vladimir de la premier Classe, Membre honoraire de la Societe royale des sciences de Gottingen, de l'Universite Imperiale de Moscou, de la Soc. libre des sciences, belles letters et arts de St. Petersburg, de la Societe Imperiale des Naturalistes, de la Societe Physico-Medicale de Moscou etc. etc. Tome troisieme. Vegetaux et Animaux. Avec 6 planches / G. Fischer. – Moscow, aux frais de l'ancien Proprietaire Paul de Demidoff. A l'Imprimerie de l'Universite Imperiale, 1807. – 2 titres, IX, 330 p.

437. Greenberg D. Community of the Texts: Producing the First and Second Editions of Acts and Monuments / D. Greenberg // Sixteenth Century Journal. – XXXVI/3 (2005). – P. 695–715.

438. Janacek B. A Virtuoso's History: Antiquarianism and the Transmission of Knowledge in the Alchemical Studies of Elias Ashmole / B. Janacek // *Journal of the History of Ideas*. – Vol. 69. – No. 3 (July 2008). – P. 395–417.

439. Moyer A. Historians and Antiquarians in Sixteenth-Century Florence / A. Moyer // *Journal of the History of Ideas*. – Vol. 64. – No. 2 (April 2003). – P. 177–192.

440. Papy J. An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome / J. Papy // *Sixteenth Century Journal*. – XXXV/1 (2004). – P. 97–130.

441. Siraisi N. History, Antiquarianism and Medicine: The Case of Girolamo Mercuriale / N. Siraisi // *Journal of the History of Ideas*. – Vol. 64. – No. 2 (April 2003). – P. 231–250.

442. Sounders D. The Ukrainian impact of Russian culture, 1750–1850 / D. Sounders. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – 415 p.

443. Stenhous W. Thomas Dempster, Royal Historian to James I, and Classical Scholarship in Early Stuart England / W. Stenhous // *Sixteenth Century Journal*. – XXXV/2 (2004). – P. 395–409.

444. Sweet R. Antiquaries and Antiquities in Eighteenth-Century England / R. Sweet // *Eighteenth-Century Studies*. – Vol. 34. – No. 2 (2001). – P. 184–196.